



Я... живу надією на покоління молоде
Василь СТЕФАНІК

Михайло ГОЛЯНИЧ
Юрій МОСКАЛЕНКО

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ



Михайло ГОЛЯНИЧ Юрій МОСКАЛЕНКО

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Х Р Е С Т О М А Т І Я

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

ХРЕСТОМАТІЯ:
навчальний посібник

Упорядники:

Михайло ГОЛЯНИЧ, Юрій МОСКАЛЕНКО



м. Івано-Франківськ
Лілея-НВ
2019

УДК 141.7:371.671(07)

ББК 87.6

С 69

Соціальна філософія. Хрестоматія: навчальний посібник.

Упорядники: М. Ю. Голянич, Ю. М. Москаленко. м. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2019. – 352 с.

Рецензенти:

М. М. ІБРАГІМОВ – доктор філософських наук, професор (м. Київ).

М. В. ДОЙЧИК – кандидат філософських наук, доцент (м. Івано-Франківськ).

У книжці подано фрагменти текстів із праць вітчизняних і зарубіжних мислителів, які безпосередньо або дотично у своїх дослідженнях розглядали питання соціальної філософії крізь призму співвідношення людини і суспільства.

Для студентів університетів, магістрантів, здобувачів ступеня доктора філософії, а також для тих, хто цікавиться соціально-філософською проблематикою.

The Social Philosophy Reader: Tutorial/Compiled by M. Y. Holianych, Y. M. Moskalenko. Ivano-Frankivsk, 2019

The book comprises text abstracts of the works by Ukrainian and foreign philosophers, directly or indirectly focusing on the issues of social philosophy within the framework of interactions of a human being and society.

Intended for undergraduates, graduate and postgraduate students, as well as for those interested in social and philosophical problems.

Друкується за ухвалою вченої ради ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» від 26 червня 2018 року, протокол № 7.

ISBN 978-966-668-480-9

ЗМІСТ

Передмова	13
<i>Августин Аврелій</i> . Проти академіків	15
Про град Божий	15
Сповідь	15
<i>Аквінський Тома</i> . Коментарі до Арістотелевої «Політики»	15
<i>Андрущенко Віктор</i> . Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст)	16
<i>Арістотель</i> . Нікомахова етика	17
Політика	17
<i>Арон Раймон</i> . Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство	20
<i>Бакунін Михайло</i> . Державність і анархія	22
<i>Бауман Зигмунт</i> . Дискусія про постмодернізм	22
<i>Бекон Френсіс</i> . Досліди	23
Новий органон	24
Про доброту і добродушність	24
<i>Белл Деніел</i> . Прихід постіндустріального суспільства	24
<i>Бентам Єремія</i> . Вступ до основ моральності та законодавства	27
<i>Бергер Пітер</i> . Капіталістична революція. П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи	27
<i>Бердяєв Микола</i> . І світ об'єктів (досвід філософії самотності і спілкування)	29
Мій філософський світогляд	31
Про призначення людини. Досвід парадоксальної етики	32
Царство Духу і царство Кесаря	40
Щоденник філософа	52

<i>Берлін Ісаєа</i> . Чотири есе про свободу	52
<i>Бжезінський Збігнєв</i> . Вибір: світове панування чи світове лідерство	53
<i>Боден Жан</i> . Шість книжок про державу	53
<i>Бубер Мартін</i> . Діалог	54
Образи добра і зла	54
Проблема людини	54
«Я і Ти»	55
<i>Бгатрігарі</i> . Три шатакі (сто строф про Мудрість життєву) ..	56
<i>Вайтгед Альфред</i> . Наука і сучасний світ. Передумови соціального прогресу	56
Пригоди ідей	57
<i>Вассіян Юліян</i> . Одиниця і суспільність (Суспільно-філософічні нариси)	59
Степовий сфінкс. Суспільно-філософічні нариси	63
<i>Вебер Альфред</i> . До питання про соціологію держави і культури	66
<i>Вебер Макс</i> . Наука як покликання і професія	67
«Об'єктивність» соціально-наукового і соціально-політичного пізнання	67
Основні соціологічні поняття	69
Про деякі категорії «розуміючої» соціології	69
Протестантська етика і дух капіталізму	70
Політика як покликання і професія	71
<i>Вейтлінг Вільгельм</i> . Гарантії гармонії і свободи	72
<i>Вернадський Володимир</i> . Декілька слів про ноосферу	72
Наукова думка як планетне явище	73
Філософські роздуми натураліста	73
<i>Винниченко Володимир</i> . Відродження нації	74
Заповіт борцям за визволення	75
Конкордизм. Система будування щастя: етико-філософський трактат.....	77
Морально-естетична позиція	83

<i>Вольтер (Аруе Франсуа-Марі). Метафізичний трактат</i>	83
Філософські листи	83
<i>Ворцель Станіслав. Про власність</i>	84
<i>Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство</i>	84
<i>Гаврилишин Богдан. До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє</i>	86
Залишаюєь українцем	92
<i>Гегель Георг. Лекції з історії філософії</i>	93
Про війну	94
Філософія права	95
Філософська пропедевтика	97
<i>Гельвецій Клод. Про людину, її розумові здібності та її виховання</i>	97
<i>Гердер Йоганн. Ідеї щодо філософії історії людства</i>	99
<i>Герцен Олександр. До старого товариша</i>	99
З того берега	100
<i>Гобс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної</i>	100
<i>Гоголь Микола. Авторська сповідь</i>	102
Вибрані місця із листування з друзями	103
Про викладання загальної історії	104
Про стани в державі	104
<i>Гольбах Поль-Анрі. Система природи</i>	104
<i>Грушевський Михайло. На порозі нової України</i>	105
Початки громадянства (генетична соціологія)	106
Хто такі українці і чого вони хочуть	108
<i>Гумбольдт Олександр. Космос. Досвід фізичного світоописання</i>	109
<i>Гумільов Лев. Етногенез і біосфера Землі</i>	109
<i>Гете Йоганн. Природа</i>	110

<i>Грашій Антоніо</i> . Тюремні зошити	110
<i>Джемс (Джеймс) Вільям</i> . Особистість	111
<i>Дністрянський Станіслав</i> . Загальна наука права і політики ..	112
<i>Донцов Дмитро</i> . Дух нашої давнини	113
Націоналізм	113
<i>Драгоманов Михайло</i> . Передне слово (До «Громади», 1878 р.)..	114
Чудацькі думки про українську національну справу	114
<i>Елльоль Жак</i> . Техніка або виклик сторіччя	115
<i>Іванов Дмитро</i> . Суспільство як віртуальна реальність	116
<i>Кампанелла Томмазо</i> . Місто Сонця	117
<i>Кант Іммануїл</i> . До вічного миру	118
Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані	118
Основи метафізики моральності	119
Трансцендентальна логіка	119
<i>Карсавін Лев</i> . Філософія історії	119
<i>Катаєв Станіслав</i> . Сучасне українське суспільство	120
<i>К'єркегор Сьорен</i> . Або-або	121
<i>Кістяківський Богдан</i> . Держава і особистість	121
Проблема і завдання соціально-наукового пізнання	123
<i>Кондорсе Жан-Антуан</i> . Ескіз історичної картини прогресу людського розуму	124
<i>Конституція України</i>	125
<i>Конт Орґюст</i> . Загальний огляд позитивізму	126
Курс позитивної філософії	127
<i>Конфуцій (Кун Фу-цзи)</i> . Бесіди і судження (Лунь-юй)	127
<i>Костомаров Микола</i> . Дві руські народності	127
Книги буття українського народу	129
<i>Кремень Василь</i> . Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум	129
<i>Кропоткін Петро</i> . Етика	134

<i>Кузанський Миколай. Про вчене незнання</i>	136
<i>Кузьмін Станіслав. Соціальні системи: досвід структурного аналізу</i>	136
<i>Куліш Пантелеймон. Листи з хутора</i>	138
<i>Куусі Пекка. Цей людський світ</i>	139
<i>Лайон Девід. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії</i> .	143
<i>Ля Метрі Жюльєн-Офре. Людина-машина</i>	144
<i>Лао-цзи. Дао де дзин</i>	145
<i>Леонардо да Вінчі. Про істинну й хибну науку</i>	145
<i>Липа Юрій. Призначення України</i>	145
<i>Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів</i>	147
<i>Лисяк-Рудницький Іван. Український національний рух напередодні Першої світової війни</i>	149
<i>Українська революція з перспективи сорокаліття</i>	149
<i>Формування українського народу і нації (методологічні завваги)</i>	150
<i>Лісовий Василь. Що таке національна (українська) ідея? ..</i>	151
<i>Лок Джон. Два трактати про врядування</i>	152
<i>Думки про виховання</i>	152
<i>Нариси про закон природи</i>	153
<i>Лукач Дьордь. До антології суспільного буття. Прологомени</i>	155
<i>Майка Йозеф. Філософія суспільна</i>	157
<i>Маркович Світозар. Реальний напрям у науці та житті</i>	157
<i>Маркс Карл. До критики політичної економії. Передмова</i>	158
<i>Економічно-філософські рукописи 1844 року</i>	158
<i>Маркузе Герберт. Одновимірна людина</i>	
<i>Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства</i> ..	159
<i>Масуда Йонезі. Гіпотеза про генезис Homo intelligens</i>	161
<i>Медоуз Денніс, Медоуз Донелла. Межі зростання</i>	164

<i>Мей Крістофер</i> . Інформаційне суспільство. Скептичний погляд	165
<i>Мельє Жан</i> . Заповіт	168
Про приватну і спільну власність	168
<i>Мемфорд Люїс</i> . Міф про машину. Техніка і розвиток людини	168
<i>Мечников Лев</i> . Цивілізація і великі історичні ріки	170
<i>Михайловський Микола</i> . Листи про правду і неправду	170
<i>Мойсеєв Микита</i> . Інформаційне суспільство: можливість і реальність	171
Сучасний раціоналізм	171
<i>Монтеск'є Шарль</i> . Про дух законів	173
<i>Мор Томас</i> . Утопія	174
<i>Мо-цзи</i> . Воля неба	175
Всезагальна любов	175
Проти конфуціанців	175
<i>Ніцше Фрідріх</i> . Автобіографія	175
Антихристиянин. Досвід критики християнства	176
Весела наука	177
Зла мудрість	178
Людське, надто людське. Книжка для вільних умів	178
По той бік добра і зла	179
Про користь і шкоду історії для життя	180
Так казав Заратустра	180
<i>Ортега-і-Гассет Хосе</i> . Бунт мас	180
Тема нашого часу	182
<i>Оуен Роберт</i> . Катехізис нового морального світу	183
Книжка про новий моральний світ	183
Опис ряду помилок і бід, що впливають з минулого й теперішнього стану суспільства	183
<i>Парсонс Толкотт</i> . Система сучасних суспільств	184
<i>Паскаль Блез</i> . Думки	185

<i>Пестель Павло</i> . Руська правда	186
<i>Печчеї АуRELію</i> . Людські якості	186
<i>Платон</i> . Держава	191
Евтифрон	192
Закони	192
Крітон	193
Політик	193
Федон	193
<i>Плеханов Георгій</i> . До питання про розвиток моністичного погляду на історію	193
<i>Подолинський Сергій</i> . Праця людини та її відношення до розподілу енергії	194
<i>Помпонаці П'єтро</i> . Трактат про безсмертя душі	195
<i>Поппер Карл</i> . Відкрите суспільство та його вороги	195
Злиденність історичизму	203
Логіка соціальних наук	203
<i>Рассел Бертран</i> . Людство в небезпеці	204
Шляхи до миру	204
<i>Ріккерт Генріх</i> . Науки про природу і науки про культуру ...	205
Філософія життя	205
<i>Русо Жан-Жак</i> . Про причини нерівності	205
Про суспільний договір	206
Роздуми про науки і мистецтва	207
<i>Сенека Луцій</i> . Моральні листи до Луцілія	207
<i>Сен-Сімон Анрі-Клод</i> . Про теорію суспільної організації	208
<i>Сковорода Григорій</i> . Дружеский разговор о душевном мирѣ	208
Наркїсс. Разглагол о том: узнай себе	208
Начальная дверь ко христіанскому добронравію	209
Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни	209
Примѣти нѣких сродностей	209
<i>Сорокін Пугирич</i> . Людина. Цивілізація. Суспільство	210

<i>Сорос Джордж</i> . Криза світового капіталізму. Відкрите суспільство в небезпеці	211
<i>Спенсер Герберт</i> . Досліди наукові, політичні та філософські	213
<i>Спіноза Бенедикт</i> . Богословсько-політичний трактат	219
Етика	220
Політичний трактат	220
<i>Стефаник Василь</i> . Для дітей	221
Жолудки наших робітних людей і читальні	221
З промови на зборах селян с. Задубрівці на Снятинщині 31 липня 1909 р.	221
З промови на зборах селян с. Русова 13 червня 1909 р.	221
<i>Сціборський Микола</i> . Націократія	222
<i>Тейяр де Шарден П'єр</i> . Феномен людини	223
<i>Тойнбі Арнольд</i> . Дослідження історії	225
<i>Толстой Лев</i> . Війна і мир	230
Поняття життя	231
Про істинне життя	231
<i>Тоффлер Елвін</i> . Метаморфози влади	231
Третя хвиля	233
Футурошок	236
<i>Тьоніс Фердінанд</i> . Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології	237
<i>Трубецької Сергій</i> . Про природу людської свідомості	240
<i>Туган-Барановський Михайло</i> . Господарство і громадське життя	241
Нариси з нової політичної економіки і соціалізму	242
<i>Українка Леся</i> . Державний лад	243
<i>Фіхте Йоганн</i> . Призначення людини	243
Про призначення вченого	244
Що таке народ у найвищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини	244

<i>Фоєрбах Людвіг</i> . Необхідність реформування філософії ...	245
Основні положення філософії майбутнього	245
Письменник і людина	246
Сутність християнства	246
<i>Франко Іван</i> . Мислі о еволюції в історії людськості	247
Наука і її взаємини з працюючими класами	248
На склоні віку	251
Поза межами можливого	251
Свобода і автономія	252
Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова	252
Що таке поступ?	253
Ukraina irredenta	258
<i>Франк Семен</i> . Духовні основи суспільства.	
Вступ до соціальної філософії	259
«З нами Бог». Три роздуми	268
Крах кумирів	269
Про завдання загальної узагальнюючої науки	271
Релігійні основи суспільності	271
Світло в темряві. Досвід християнської етики і соціальної філософії	272
Сенс життя	273
<i>Фройд Зигмунд</i> . Майбутнє однієї ілюзії	275
Незадоволеність культурою	276
<i>Фромм Еріх</i> . Втеча від свободи	276
Душа людини	287
Здорове суспільство	294
Мати чи бути?	306
<i>Фур'є Шарль</i> . Новий господарський і соціетарний світ	313
<i>Чаадаєв Петро</i> . Філософські листи	314
<i>Чернишевський Микола</i> . Антропологічний принцип у філософії	315
<i>Шаохуа Чжан</i> . Декларація глобальної цивілізації (ухвалена на Першій всесвітній конференції з глобальної цивілізації в січні 2001 р.)	315

<i>Швейцер Альберт</i> . Культура і етика	316
<i>Шевченко Тарас</i> . І мертвим, і живим, і ненарожденним....	317
Катерина	318
Молитва	318
Не завидуй багатому	318
Сон (Комедія)	318
Щоденник	318
Я не нездужаю нівроку... ..	319
Якби з ким сісти хліба з'їсти	319
<i>Шеллінг Фрідріх</i> . Про світову душу	319
Система трансцендентального ідеалізму	319
<i>Шептицький Андрей</i> . До духовенства і вірних архієпархії (липень 1941 р.)	320
До української інтелігенції (27.I.–9.V.1909 р.)	320
О Квестії Соціальної. Пастирське послання до духовенства (травень 1904 р.)	322
Пастирське послання до духовенства. Наша програма (серпень 1899 р.)	323
Перше слово Пастиря (серпень 1899 р.)	324
Про злочин чоловікоубійства (жовтень 1941 р.)	326
Про небезпеку загублення потрібної праці. Пастирське послання до вірних (березень 1940 р.)	326
<i>Шлемкевич Микола</i> . Загублена українська людина	326
<i>Шопенгауер Артур</i> . Афоризми життєвої мудрості	327
<i>Юркевич Памфіл</i> . З науки про людський дух	330
Мир з ближніми як умова християнського співжиття	330
<i>Янів Володимир</i> . Нариси до історії української етнопсихології	331
Протиставлення Сходу й Заходу з психологічного погляду	331
Соціальні інстинкти українців	336
<i>Ясперс Карл</i> . Витоки історії та її мета	338
Духовна ситуація часу	341
Список використаних джерел	345

ПЕРЕДМОВА

Для вивчення соціальної філософії, як, очевидно, й інших філософських дисциплін, має неабияке значення опрацювання першоджерел, ознайомлення з ідеями й положеннями, які мислителі висловлювали впродовж віків про людину і суспільство. Розуміння витоків соціально-філософської думки постає доконечною умовою оволодіння змістом сучасної соціальної філософії. У цьому процесі сприятиме хрестоматійний підбір фрагментів текстів із праць зарубіжних і українських мислителів про співвідношення особистості і суспільства, про сутність суспільного буття людини та різних соціальних процесів у світі.

У хрестоматії відібрані авторські матеріали подано за алфавітним принципом. Адже основні соціально-філософські ідеї і теоретичні положення за всієї різноманітності і можливих повторень мають своє авторство. Важливо було також подати актуальні глибокі й оригінальні думки кожного мислителя стосовно тих чи інших тем соціальної філософії та широту розглядуваної проблематики.

Хрестоматія включає сегменти текстів, що можуть містити суперечливі авторські висловлювання, або положення, які обґрунтували з різних підходів інші мислителі, що потребуватиме самостійного критичного осмислення при опрацюванні поданого матеріалу. Зміст пропонованої книжки допоможе передусім зорієнтуватися у широкому обсязі літератури з соціально-філософської проблематики, організувати самостійну роботу над вивченням курсу «Соціальна філософія», виробленням навиків аналізувати різні тексти, умінь виокремлювати

важливі соціально-філософські ідеї, самостійно їх інтерпретувати для поглибленого засвоєння теоретичних положень та практичної орієнтації в складних процесах суспільного життя.

До хрестоматії також включено майже 80 фрагментів з праць українських мислителів за соціально-філософською тематикою, що засвідчує певний внесок у розробку проблем співвідношення людини і соціуму, держави і суспільства, економіки, політики та інших сфер суспільного життя, у дослідження національних особливостей українського народу та державотворення, ролі освіти, науки, культури у трансформації українського суспільства, релігії і моралі в регулюванні стосунків між людьми, основних напрямів розв'язання глобальних проблем людства.

Хрестоматія покликана показати значення соціальної філософії й активізувати інтерес до її вивчення студентів – майбутніх фахівців та всіх, хто цікавиться питаннями соціального пізнання.

АВГУСТИН Аврелій

Проти академіків

«Мудрість... на мою думку, є не одним знанням, але й стараним дослідженням справ людських».

Про град Божий

«Отже, два гради створені двома родами любові: земний – любов'ю до себе, що призводить до зневаги щодо Бога, а небесний – любов'ю, що призводить до нехтування собою». [...] «Громадян земного міста породжує зіпсована гріхом природа, а громадян града небесного породжує благодать, що звільняє природу від гріха». «Це визначає природний порядок, так створив людину Бог. Він хотів, щоб розумне за його образом створіння панувало тільки над нерозумними: не людина над людиною, а людина над твариною». [...]

«...Гріх – перша причина рабства». «Краще бути рабом у людини, ніж рабом у хтивості; бо сама хіть панування... зі страшною жорстокістю спустошує душі смертних своїм пануванням... гординя шкодить тим, хто панує». [...]

«Отже, цей небесний град поки що перебуває у земному мандруванні, закликає громадян з усіх народів і набирає мандрівне суспільство в усіх мовах...»

Сповідь

«...головна умова взаємної спілки у всякій державі полягає у підпорядкуванні царям і взагалі вищій владі...». «... у людських суспільствах нижчі підкоряються вищим і вищі мають перевагу над нижчими...»

АКВІНСЬКИЙ Тома

Коментарі до Арістотелевої «Політики»

«Держава складається з поселень і є завершеним об'єднанням, яке містить у собі все потрібне, аби не тільки

жити, а й жити добре...» «Людина за природою – політична істота; держава ж – це певне природне об'єднання, сукупність людей, взятих загалом» [...] «Господарська влада відрізняється від політичної та економічної. Політична влада – це влада вільних, а не рабів [...] а господарська – лише над рабами». [...]

«Кінцева мета громадянського суспільства – досягнення щасливого життя, чому сприяють як державні, так і особисті відносини». [...] «У державі мають панувати справедливі закони». [...] «Тож корисно, аби більшість у державі складалася із середніх громадян».

АНДРУЩЕНКО Віктор **Історія соціальної філософії** **(Західноєвропейський контекст)**

«Історія соціальної філософії постає як невичерпна скарбниця духовного досвіду людства, досвіду гіркого та радісного, героїчного та трагічного, доброго та злого. [...] Історія бачила все, а теоретики, мислителі, філософи не могли не скласти про це все певне ціннісне судження. Всім цим багатством і потрібно оволодіти, щоб знати, як діяти, куди йти, який шлях обрати, чого потрібно уникнути» [...]

«Історія соціальної філософії є своєрідним дороговказом у царині самостійного мислення та дії» [...]

«Соціальна філософія, спираючись на дані конкретних наук, зосереджує увагу на підвалинах будови людського життя, законах та закономірностях його функціонування та розвитку». [...] «В соціальній філософії людину розглядають як самоцінність, як коріння соціального, початок філософських роздумів, їхній принцип, і кінцевий результат». «...соціальна філософія передусім розмірковує над долею людини і людства, сенсом буття людини у світі, цілями та головною метою життєдіяльності, над їхніми вимірами в критеріях людськості та людяності». «...вона й

постає як світоглядно-методологічна підвалина, на якій ґрунтується весь спектр гуманітарного знання, тобто конкретно-наукового пізнання суспільства».

АРІСТОТЕЛЬ

Нікомахова етика

«Щастя – це певної якості діяльність душі відповідно з добродетеллю». «Важко бути добродетельним, знайти середину в кожному випадку». «Серединний склад у всіх випадках заслуговує на похвалу. Звичайно, добродетельним вважається той, хто понад усе надає перевагу моральній красі». «Правда про добродетельного ще й у тім, що він багато що здійснює заради друзів і батьківщини і навіть вмирає за них, якщо треба».

[...] «...однак у природних бажаннях грішать декотрі, й при тому в одному напрямку – в бік надмірності. Справді, їсти все, що перепало, або пити до перепоя означає перейти природну міру за кількістю, оскільки природний потяг має метою [тільки] поповнення того, чого не вистачає. І відповідних людей називають рабами черева, що вони наповнюють його понад міру. [...] надмірність у задоволеннях – це розбещеність, й вона заслуговує на осуд».

[...] «Між іншим, всі співтовариства – це ніби члени державного співтовариства: вони добувають щось потрібне, добуваючи що-небудь з потрібного для життя. Адже й державні взаємовідносини склалися, очевидно, заради [взаємної] користі і постійно їй служать;...» «Можливо, тому, хто бажає зробити людей... кращими, приділяючи увагу [їхньому вихованню], потрібно навчитися створювати закони, оскільки завдяки законам ми можемо стати добродетельними. [...] Закони між іншим подібні до витворів державного мистецтва»

Політика

[...] «Оскільки, як бачимо, всяка держава є своєрідним спілкуванням, а будь-яке спілкування організовується задля

якогось блага (адже кожна діяльність передбачає благо, то, очевидно, всі спілкування спрямовуються до того чи іншого блага, причому до найвищого з усіх благ) і найбільше від інших прагне те спілкування, яке є найважливішим з усіх і охоплює всі інші спілкування. Це спілкування й називається державою або спілкуванням політичним».

[...] «Спілкування, що виникло природно для задоволення повсякденних потреб, є сім'єю; «Спілкування ж декількох сімей для обслуговування не тільки короточасних потреб – поселенням. Суспільство, що складається з кількох поселень, є повністю завершеною державою, що досягає повною мірою самодостатнього становища заради потреб життя та існує для досягнення доброго життя. [...] держава належить до того, що існує природно, і людина за природою своєю є істотою політичною».

[...] «Що людина є істотою суспільною вищого ступеня, ніж бджоли і всякого виду стадні тварини, видно з такого міркування: природа, за нашим твердженням, нічого не робить марно, між іншим, тільки людина з усіх живих істот наділена мовою. [...] тільки людина здатна до сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість і т. п. А сукупність цього всього й створює основу сім'ї та держави. Отже, очевидно, держава існує природно і передує кожній людині, оскільки людина в ізольованому становищі не є самодостатньою, то її відношення до держави таке ж, як частини до цілого».

[...] «У всіх людей природа вселила прагнення до державного спілкування, й перший, хто це спілкування організував, зробив людству величезне благо». [...] «Поняття справедливості пов'язано з уявленнями про державу, оскільки право є мірилом справедливості, воно постає регулятивною нормою політичного спілкування». [...] «Власність є частиною дому, й придбання є частиною сімейної організації: без предметів першої необхідності неможливо не тільки добре жити, але й жити загалом. [...]

власність виявляється свого роду засобом до існування». [...] «Поняття “власність” і “багатство” включають чимало різновидів». [...] «І під багатством часто розуміють дуже багато грошей. Іноді, між іншим, гроші здаються людям порожнім звуком і річчю зовсім умовною [...] а людина, що володіє навіть великими грошима, часто не зможе добути собі потрібну їжу [...] може вмерти з голоду, подібно до легендарного Мідаса, в якого внаслідок ненаситності його бажань всі пропоновані йому страви перетворювалися на золото».

[...] «Зрозуміло, що в домогосподарстві треба турбуватися більше про людей, ніж про надбання бездушної власності, більше про благополуччя перших, ніж про надлишок останньої (того, що називаємо багатством)». [...] «Люди турбуються перш за все про те, що належить їм особисто, менше піклуються тим, що є спільним, або турбуються тією мірою, якою це стосується кожного».

[...] «Ми вважаємо, що дружні стосунки – величезне благо для держави». [...] «Державним благом є справедливість, тобто те, що служить загальній користі» «Із трьох видів державного устрою, які ми визнали правильними, найкращим, звичайно, є той, у якому управління зосереджено в руках найкращих». [...]

«Отже зрозуміло, що найкраще державне спілкування – те, яке досягається за допомогою середніх, й ті держави мають добрий лад, де середніх багато, де вони – в кращому разі – сильніші від обидвох крайнощів... Вони забезпечують рівновагу і перешкоджають перевазі противників. Тому величезним благом для держави є те, щоб громадяни володіли власністю середньою, але достатньою, а в разі, коли одні володіють занадто багато чим, другі ж нічого не мають, виникає крайня демократія, або олігархія в чистому вигляді, або тиранія, саме під впливом протилежних крайностей. Адже тиранія утворюється як із надзвичайно розбещеної демократії, так

і з олігархії, значно рідше – із середніх видів державного устрою...» [...]

«Очевидно, середній вид державного ладу найкращий, бо тільки він не призводить до внутрішніх чвар. [...] Демократія в свою чергу користується більшою порівняно з олігархією безпекою; їхнє існування триваліше завдяки наявності середніх громадян (їх більше і вони причетніші до почесних справ у демократіях, ніж в олігархіях). Але коли за відсутності середніх громадян незаможні переважають своєю чисельністю, держава потрапляє у лихе становище й швидко скочується до загибелі». [...]

«Найголовніше за всякого державного ладу – це за допомогою законів та іншого розпорядку влаштувати справу так, щоб посадові особи не мали можливості наживатися». [...] «Однією з ознак демократичного ладу, за визначенням прихильників демократії, є свобода. Свобода й рівність є найважливішими ознаками демократії. Рівність... полягає в тому, щоб ні незаможні, ні багаті не мали ні в чому яких-небудь переваг; верховна влада не зосереджена в руках тих чи тих, але ті й ті рівні». [...] «У тих демократичних державах, де вирішальне значення має закон, демагогам нема місця». «...там, де відсутня влада закону, нема й державного ладу. Закон має володарювати над всім; [...] ...адже благозаконня полягає не в тому, що закони добрі, але їх ніхто не дотримується», «...але щоб іншого ладу, крім того, який існує, не бажала жодна із складових частин держави взагалі».

АРОН Раймон

Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство

[...] «Очевидно, людина в ролі тварини повинна задовольняти певні елементарні потреби для того, щоб вижити. Людина в ролі людини з того часу, як існують суспільства, знає й небіологічні потреби, які не є ні менш нагальними, ні менш невідкладними, ніж так звані

елементарні потреби. [...] всі суспільства мають свідомість щодо економічної проблеми, тобто щодо раціонального управління недостатніми засобами. Усі суспільства мають економіку *в собі*. Однак не всі вони мають економіку *для себе*, або простіше, усі суспільства мають економіку і вирішують свої економічні проблеми, але не всі вони ставлять їх явно, в економічних термінах».

«У суспільствах, в яких економічна діяльність не існує окремо, намагаються розглядати задоволення елементарних потреб як виключно економічну активність. [...] Але в усякому випадку економіка, навіть у так званих примітивних суспільствах, складається з *виробництва, циркуляції цінностей і споживання*».

«Виробництво, тобто зусилля, або праця, спрямовані на збирання продуктів землеробства чи на переробку сировини, існує з того часу, як людина залишила земний рай. Умови людського існування такі, що... вона здатна задовольнити свої потреби тільки завдяки певному видові праці». «Зрештою, будь-яка економіка має своєю метою задовольняти бажання чи потреби; остаточна ціль – це споживання». «...виходячи з певної кількості ресурсів, індивіди розподіляють своє споживання залежно від своїх бажань, що веде до диференціації того, що називають рівнем життя (що є кількісним поняттям) і способом життя (що є якісним поняттям)». [...]

«Сучасні суспільства здаються такими, що належать до нового, оригінального типу саме завдяки їхньому енергетичному потенціалові». «Фактично, немає жодного капіталістичного суспільства, яке було б повністю, ідеально капіталістичним. [...] А втім, капіталістична система завжди матиме, з погляду численних критиків, той недолік, що додаткова вартість проходить через індивідуальні доходи. Але якщо взяти до уваги проблему рівня доходів, то фактом є те, що якість, ефективність виробництва і організація значать надзвичайно більше, ніж обсяг прибутків».

БАКУНІН Михайло

Державність і анархія

[...] «Державність зовсім не однозначна з суспільством, вона є тільки історичною формою, такою ж грубою, як і абстрактною. Вона історично виникла в усіх країнах від поєднання насильництва, спустошення і грабунку...» [...] «...державна без рабства, відкритого чи замаскованого, немислима, – ось чому ми противники держави. Але народу зовсім не буде легше, якщо палиця, якою його будуть бити, називатиметься палицею народною».

[...] «Свобода є неминучим наслідком і результатом природної і соціальної необхідності. Людина не вільна від законів природи... людина може й повинна поступово звільнитися від важкого підпорядкування і від природної ворожості зовнішнього світу, що пригнічує її...» [...] «Соціальна солідарність є першим людським законом, свобода становить другий закон суспільства».

«Діяльність, що складає працю, стає власне людською працею тільки тоді, коли спрямовується людським розумом і свідомою волею, [...] починає ще служити потребам мудрої істоти, яка завойовує свою людяність, стверджуючи і здійснюючи в світі свою свободу» [...] «Людина визначає свою індивідуальність, реалізує свою свободу, тільки об'єднуючись з оточенням, тільки завдяки спільній роботі й могутності суспільства»...

БАУМАН Зигмунт

Дискусія про постмодернізм

«Із великим спрощенням... можна сказати, що сучасна гуманістика моделювала світ передусім як об'єкт адміністрування. Це був світ, у якому ставилися й реалізовувалися цілі, а загальну мету роздрібнювали на підпроблеми для виконання, світ, де сьогоднішнє становище оцінювалося за тим, чи воно наближається, чи віддаляється від запланованого на завтра»...

[...] «Для соціологів такою цілісністю було *суспільство*, відкрито чи мовчазно ототожнюване за останні 100 років з національною державою...». «...розглядуваний світ є цілісністю згуртованості, складеної за образом і подобою механізму. Звідси – центральне положення, виведене в моделі соціального світу процесом соціалізації, тобто пробудження у членів суспільства бажання робити те, що слід робити для згуртованого цілого; створення спільної згоди (консенсусу)... [...] «Замість нормативного регулювання поведінки обивателя – спокушування споживача; замість насаджування ідеології – реклама; замість легітимації влади – прес-центри і прес-бюро».

[...] «...всі ми на власному досвіді мали багато приводів, щоб втратити повагу до проектів досконалого суспільства». «Сучасну цивілізацію здолали внутрішні суперечності, з якими вона народилася і яких не могла позбутися. [...]

«Покликання філософів і соціологів – у проголошуванні, виговорюванні замовчувань, у тому, щоб виявляти неочевидне, вловити те, що вислизає, або до чого руки не доходять, або чого не хочуть зачіпати. На долю філософів і соціологів випало розвінчувати брехню обіцянок заспокійливої упевненості й назавжди влаштованого порядку, якими заманюють у тоталітарні ями міражем звільнення від тягаря проблем; висміювати чванливість продавців єдиного патентованого смислу з похвальбою, ніби вони побували в палаці абсолютної істини і спожили зі столу кінцевої мудрості; відсіювати здорові зерна впізнавання... від половини тоталітарного мріяння, про загальну згоду... бити на сполох, а не присипляти...»

БЕКОН Френсіс

Досліди

«Розпорядливість у справах слід міряти не тривалістю засідань, а успіхом діла».

Новий органон

[...] «Людина, слуга і тлумач природи, стільки здійснює й розуміє, скільки досягнула порядки природи дією або розмірковуваннями». [...] «Слід сподіватися, що дотепер у надрах природи приховано багато дуже корисного... Його ще не відкрито, але воно безсумнівне, в ході і круговороті багатьох віків і це з'явиться, як з'явилося попереднє». «Природу перемагають тільки підпорядкуванням».

Про доброту і добродушність

«Схильність творити добро закладена глибоко в природі людській». [...] «Під добротою я розумію турботу про благо людей, яке греки назвали “філантропією”».

БЕЛЛ Деніел

Прихід постіндустріального суспільства

[...] «Зміни в цінностях і виникнення нових суспільних процесів є провісниками великих соціальних змін, спрямованість яких протягом історичного плину часу може бути приблизно окреслена... Соціальні устрої є структурами великих інституцій, які упорядковують життя індивідів у суспільстві: розподіл особистостей за видами занять, освіту молоді, залагодження політичного конфлікту тощо. Перехід од сільського до міського типу суспільства, від сільськогосподарської до промислової економіки, від федералізованого до централізованого політичного стану є великими змінами в суспільних устроях». [...] «Ідея постіндустріального суспільства... є суспільним передбаченням щодо змін в суспільному устрої західного суспільства» [...] «Терміни доіндустріальне, індустріальне й постіндустріальне суспільство є концептуальними наслідками вздовж осі виробництва й типів використовуваного в ньому знання». [...]

«Аналітично суспільство може бути поділеним на три частини: соціальну структуру, політику й культуру. Соціальна структура охоплює економіку, технологію й

систему зайнятості». «У сучасному західному суспільстві осьовим принципом соціальної структури є принцип *економлення*... Осьовим принципом сучасної політики є *співучасть*... Осьовим принципом культури є прагнення людини до *самоздійснення і піднесення власної значущості*».

[...] «Поняття постіндустріального суспільства стосується переважно змін у *соціальній структурі*, способу, у який перетворюється економіка й перероблюється система зайнятості, а також нових співвідношень між теорією і емпірією, особливо між наукою і технологією».

[...] «Один з аспектів постіндустріального суспільства, наприклад, полягає в дедалі більшій бюрократизації науки й зростаючій спеціалізації інтелектуальних праць в найдрібніших деталях». «...зміни в соціальній структурі суспільства ставлять перед політичною системою проблеми “управління”. У суспільстві, яке дедалі більшою мірою стає свідомим своєї долі й домагається контролю над сприятливими можливостями власного розвитку, політичний порядок з неодмінністю стає першорядним чинником. [...] відношення між соціальною структурою й політичним ладом стає однією з наріжних проблем влади в постіндустріальному суспільстві. [...] нові способи життя, що сильно залежать від першості пізнавально-теоретичної ерудиції, неодмінно кидають виклик тенденціям культури, котрі спрямовані до піднесення значущості людської особистості і обертаються дедалі більшою антиномічністю й антиінституційністю». «Соціальні напруженості й соціальні конфлікти можуть значною мірою змінити суспільство; війни та взаємне звинувачення здатні зруйнувати його; тенденції можуть викликати низку зворотних дій, котрі стримуватимуть зміни». [...]

«Поняття постіндустріального суспільства є великим узагальненням. Його значення можна легше збагнути, коли точно встановити п'ять вимірів або компонентів терміна:

1. Економічна ділянка і перехід від товаровиробничої до обслуговуючої економіки;

2. Поділ населення за родом занять і перевага професійно-технічного класу;

3. Основний принцип: провідна суспільна роль теоретичного знання як джерела нововведень і політичних формувань;

4. Орієнтація на майбутнє: контроль технологій і технологічної оцінки;

5. Ухвалення рішень: створення нової “інтелектуальної технології”». [...]

«Постіндустріальне суспільство організовується навколо знання з метою суспільного контролювання й спрямування нововведень та змін: а це у свою чергу започатковує нові суспільні взаємини і нові структури, які мають скеровуватися політично» [...] «Те, що є відмітною рисою постіндустріального суспільства, так це зміна в характері самого знання. Те, що стає вирішальним для організації рішень і спрямування змін, так це центральне місце *теоретичного* знання...»

«...розвиток сучасної економіки став можливим завдяки комп'ютеріві. Комп'ютери звели міст між основою формальної теорії і великими базами даних останніх років... [...] По суті теоретичне знання дедалі більшою мірою стає стратегічним ресурсом суспільства, його осьовим принципом. А університети, дослідницькі організації та інтелектуальні інституції, де теоретичне знання кодифікується й збагачується, стають осьовими структурами суспільства, що з'являється». «...поява нового типу суспільства ставить питання про розподіл багатства, влади й статусу, котрі є головними для будь-якого суспільства. Відтепер багатство, влада і статус є не вимірами класу (of classes), а цінностями, яких домагаються і досягають класи (by classes). У західному суспільстві двома головними осями стратифікації є власність і знання. Поряд з ними є політична

система, котра дедалі більшою мірою скеровує те й інше і започатковує тимчасові еліти». [...]

«Ставлення до теоретичного знання визначає ціннісну систему суспільства».

БЕНТАМ Єремія

Вступ до основ моральності та законодавства

[...] «Природа підпорядкувала людство двом верховним володарям – стражданню і задоволенню. Тільки вони вказують, що маємо робити, і визначають, що будемо робити». [...] «Суспільство є фіктивним тілом, складеним з індивідуальних особистостей, які розглядаються як складові його члени. В чому полягає інтерес суспільства? Це сума інтересів окремих членів, що становлять суспільство. [...] Даремно було б говорити про інтерес суспільства, не розуміючи, що таке інтерес окремої особи». [...]

«Під корисністю розуміється та властивість будь-якого предмета, через яку він здатен приносити вигоду, користь, задоволення, добро або щастя або відвертати шкоду, страждання, зло чи нещастя тієї сторони, про чий інтерес говорилося».

БЕРГЕР Пітер

Капіталістична революція.

П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи

«Слово “капіталізм” і в повсякденній мові, і в науковій літературі пов'язується з сукупністю економічних явищ. Звичайний громадянин “капіталістичного” суспільства економічні елементи трактує як частину і клітину значно більшого соціального “світу”. Проте найпоширеніше визначення капіталізму містить в собі те, про що думали більшість з тих, хто вживав це слово, – виробництво для ринку підприємницькими індивідами чи об'єднаннями їх з метою отримання прибутку» [...] «Історично у своїй

розвинутій формі феномен капіталізму відповідає феномену індустріалізму. У сучасній “зрілій” формі він пов’язаний з технологією і безліччю викликаних нею трансформацій у матеріальних умовах життя людей. Капіталізму притаманна нова, класова система стратифікації (на відміну від статутних груп ранньої історії Заходу), нова політична система (сучасні національні держави й інститути демократії) і нова культура (вона з’являється разом з класом буржуазії і їй притаманне, поряд з іншими рисами, нове ставлення до індивіда)».

[...] «Індустріальний капіталізм створює небачену в історії людства продуктивну силу». «Розвинений індустріальний капіталізм забезпечував раніше і продовжує забезпечувати найвищий в історії рівень життя для основної маси населення». «...індустріалізація спричинює зростання соціальної мобільності». [...] «В усіх розвинутих індустріальних суспільствах освіта стала найважливішим каналом висхідної мобільності».

[...] «Головним антагоністом капіталізму в західних суспільствах є новий клас носіїв знання». «Сучасна демократія була, очевидно, одним із теоретичних досягнень висхідного капіталістичного класу – буржуазії. [...] Демократія – це політична система, в якій уряди утворюються за допомогою більшості голосів, відданих під час регулярних і добровільних виборів».

[...] «Якщо капіталістичний розвиток приведе до економічного зростання, з якого значна кількість населення матиме вигоду, то, очевидно, з’явиться спокуса до демократії. Як часто підкреслюють теоретики демократії, цілком можливо, що ця обставина пов’язана з появою середнього класу, який захоче взяти участь у політичному житті в нагороду за свій економічний успіх. [...] демократія є процедурою, за допомогою якої влада уряду обмежується внаслідок участі народу в політичному житті».

[...] «...сучасна технологія створює можливості для виникнення тоталітарної держави». «З іншого боку,

капіталізм як визвольна сила створює напруження і протидію на всіх рівнях – економічному, соціальному, політичному і на рівні свідомості» [...] «Обумовлений соціальним і культурним базисом західної цивілізації, капіталізм є необхідною, але недостатньою умовою для подальшого існування особистої автономії». «...гіперіндивідуалізм сьогодні виявляється у розростанні контрактних відносин. Можна говорити відтак про “договірне суспільство” як про гіперболізацію ринкового індивідуалізму».

[...] «Капіталізм став глобальним явищем». «Могутні продуктивні сили капіталізму, як це видно в розвинутих промислових суспільствах Заходу, продовжують проявлятися нині всюди, куди проникла глобальна капіталістична система» [...] «Випадок Східної Азії спростовує тезу про те, що високий ступінь державного втручання в економіку несумісний з успішним капіталістичним розвитком».

[...] «Клас людей розумової праці у західних суспільствах є найбільшим противником капіталізму». «Промисловий капіталізм, особливо в поєднанні з політичною демократією, очевидно, сприяє відкритості соціального розшарування в суспільстві»

БЕРДЯЄВ Микола

І світ об'єктів (досвід філософії самотності і спілкування)

[...] «... філософія є передусім ученням про сенс людського існування, про людську долю. Філософія завжди претендувала бути не тільки любов'ю до мудрості, але й мудрістю. [...] відмова від мудрості є відмовою від філософії, заміною її наукою. Філософ передусім є тим, хто пізнає, але пізнання його цілісне, воно охоплює всі грані людської істоти і людського існування...». «...філософське пізнання є духовним актом, в якому діє не лише інтелект, але й сукупність духовних сил людини... Досвід людського існування в усій повноті лежить в основі філософії». [...]

«Справжня філософія, якій дійсно щось відкривається, не та, яка досліджує об'єкти, але та, що мучиться смыслом життя і особистої долі...». «Філософія неминуче антропологічна..., вона не може бути відірвана від життя, не може бути тільки теоретичною, вона має бути дією... вона є функцією життя духу, ...є актом життя...» «Філософія не має залежати від суспільства, але суспільство повинно залежати від філософії».

[...] «Пізнання соціального світу – це пізнання об'єктивоване... *об'єктивоване пізнання стоїть під знаком суспільства і цим відрізняється від пізнання існування, яке перебуває під знаком спілкування*». «Пізнає людська особистість, ми задаємось питанням, чи пізнання людини є творчим актом і чи передбачає воно її свободу».

[...] «Особистість не тотожна індивідууму. Індивідуумом є категорія натуралістична, біологічна. Особистість ж є категорія духовна, а не натуралістична, вона належить сфері духу, а не природи, вона *твориться* проривом духу в природу. Особистості нема без роботи духу над душевним і тілесним складом людини». [...] «Людина може мати яскраву індивідуальність і не мати особистості».

[...] «Особистість є передусім смисловою категорією, вона є виявленням сенсу існування». «Особистість цілісна, в неї входить і дух, і душа, і тіло. Особистість має бути відкритою до всіх віянь космічного і соціального життя, до всякого досвіду й разом з цим вона не повинна, не може розчинятися у космосі й суспільстві. [...] вона є самоцінною і не може бути перетворена на засіб».

[...] «Особистість не є об'єктом і не належить до об'єктивованого світу». «У личині-масці людина не тільки себе відкриває, але й захищає від розтерзання світом. Той, хто надягає маску, залишається самотнім. [...] Самотність долається не в суспільстві, не в соціальному середовищі як об'єктивованому світі, а в спілкуванні, в духовному світі». «Через обличчя особистість передусім приходиться до

спілкування з особистістю. Сприйняття обличчя зовсім не є сприйняттям фізичного явища, воно є проникненням в душу й дух». [...]

«Крайній індивідуалізм є запереченням особистості». «Боротьба за особистість є боротьбою проти “якання” (“ячество”), проти запаморочення своїм “я”. Роздвоєння особистості є наслідком егоцентризму. Якщо “я” є всім і якщо нічого, крім мого “я”, нема, то про особистість не може бути й мови...»

[...] «Демократизація суспільства може бути несприятливою для особистості, нівелювати її, зводити всіх до середнього рівня, може виробляти безликі особистості». [...] «Кожна людина покликана стати особистістю і їй має бути надана можливість стати особистістю. Всяка людська особистість має цінність в собі, і її можна розглядати як засіб». [...] «Але рівність особистостей є рівністю ієрархічною, рівністю різницевих, не рівних за своїми якостями істот».

Мій філософський світогляд

«Фундаментальною проблемою є проблема взаємин між особистістю і суспільством. Для соціології особистість малозначуща частина, підпорядкована суспільству. Для екзистенціальної філософії, навпаки, суспільство є частиною особистості, її соціальною гранню. В особистості є духовний первень, глибина, яку не визначає суспільство, в ній є духовна основа».

[...] «Суспільство не є організмом. Найвищим типом суспільства є суспільство, в якому поєднуються принцип особистості і принцип спільності». [...] «В епоху активного вторгнення мас в історію й карколомного розвитку техніки суспільство впорядковується перш за все технічно. Людство залишає органічний ритм життя й підпорядковується механічній, технічній організації. Для людини як істоти цілісної цей процес стає болісним і важким. Влада машини означає початок нового періоду: космічного, тому що підпорядковує людину новому космосу. Саме в таку епоху

дуже потрібне зміцнення духу і духовного розвитку для збереження образу людини. Без духовного відродження неможливо досягнути соціальної перебудови».

Про призначення людини. Досвід парадоксальної етики.

[...] «Філософія бачить світ із людини, і тільки в цьому її специфічність. Наука ж бачить світ поза людиною». «Основною, першопочатковою є проблема людини, проблема людського пізнання, людської свободи, людської творчості». «Пізнання – це духовна активність у бутті. [...] є безстрашністю, перемогою над страхом» [...] «Людина є принциповою новизною в природі. Проблема людини зовсім нерозв'язна, якщо її розглядати з природи й лише у співвідношенні з природою». «Творчий акт людини в природі має космологічне значення й означає нову стадію у космічному житті». [...] «Людина є істотою, що долає себе й світ. [...] Людина є людиною як носій духу. Дух проявляється в особистості. Людина є передусім істотою творчою. Але людина є істотою, що творить лише в разі, якщо вона вільна». [...]

«Індивідуум співвідносний родові. Особистість же співвідносна з суспільством. Особистість передбачає інші особистості і товариство особистостей. Складність людини полягає в тому, що вона є індивідуумом, частиною роду і особистістю, духовною істотою». [...] «Людська особистість не може не визначити свого ставлення до суспільства, але вона не може морально визначатися суспільством. Два процеси разом відбуваються у світі: процес соціалізації людини і процес індивідуалізації людини. Дивовижно, що у XIX і XX сторіччях людина дозволила переконати себе в тому, що одержала... своє моральне життя,... розрізнення між добром і злом, свою цінність цілком від суспільства. [...] Суспільство підлягає моральній оцінці, але воно не може бути джерелом моральної оцінки». [...] «Людини нема без Божественного в людині, але не символічно лише... а реально Божественного. Людина є істотою вільною і покликана до творчості».

[...] «Особистість у своїй глибині ухиляється (“вислизає”) від соціології, соціологія має справу з колективом».

[...] «Творчість завжди є самоподоланням, виходом за межі свого замкнутого особистого життя. Шлях творчості – героїчний, але це інший шлях, ніж шлях особистого самовдосконалення і спасіння». [...] Оскільки природа людини грішна, то творчість перекручується й спотворюється гріхом і може бути й злою творчістю. Творчість пов’язана з першоосновою життя і означає лише певну духовну спрямованість, інтенцію... первинної життєвої енергії».

[...] «Любов є ніби універсальною енергією життя, здатного перетворювати злі пристрасті на творчі... Тому позитивна таїна життя прихована в любові, любові жертводавчій, творчій». [...] «Саме поняття найкращого життя, до якого треба прагнути, є наслідком творчої уяви. [...] Творчість може дати блаженство, щастя. Людина є істотою, покликаною до боротьби й до відкриття своєї творчої сили. [...] творчість знає свої муки й страждання. І людина прагне творити більше, ніж раніше». [...] «Любов є творчістю нового життя».

[...] «Держава є насамперед організатором природного хаосу, спонукується пафосом порядку, сили, могутності, експансії, утворення великих історичних тіл. Ніякої ідеальної форми держави не може бути, всі утопії досконалої держави зовсім порочні». «Держава стоїть під знаком закону, а не благодаті. Правда, в ній виявляється не тільки закон, але й людська творчість». [...]

«Всі форми держави, всі форми володарювання відносні й минулі, жодну форму не можна абсолютизувати і надавати їй священне значення».

[...] «Особистість, вільна суспільна кооперація, і держава мають вільно взаємодіяти та обмежувати одне одного. Найбільшою силою володіє держава, потім суспільство, і найменшою силою – найбільша цінність особистості».

[...] «Національність є, безумовно, цінністю вищою від держави, яка має лише функціональне значення. [...] Держава

служить утворенню нації, її захистові й розвитку. Але цінність національна, як і всі цінності, може перекручуватися й претендувати на верховне й абсолютне значення. Тоді націоналізм, егоцентричний і ненависницький до всіх національностей, крім своєї, намагається підпорядковувати собі всі цінності... Національність як позитивна цінність ієрархічно входить у конкретну єдність людства, що охоплює все різноманіття національностей».

[...] «Державі не належить остаточне вирішення людських життів, кінцевий суд над особистістю. Інститут смертної кари свідчить про моральні почуття і моральну свідомість народу та його правителів. Думаю, що смертна кара є інститутом суспільно послідовним і деморалізаційним». [...] «Революція є карою людям за те, що вони не виявили творчої духовної сили, не творили кращого життя. У революції вивільняється і виявляється велика переважна кількість зла й злості. [...] Революція є не тільки руйнування старого устрою держави, у революції сама держава також кладе межу насильству одних суспільних класів над одними. [...] Революція за своєю природою є явищем не свідомим, а підсвідомим, підсвідомим колективним, а не індивідуальним, і вона підпорядкована законам масового колективного підсвідомого. Але парадокс революцій у тому, що вони звичайно йдуть під знаком свідомих, дуже раціоналістичних ідеологій, підпорядковуються свідомим раціоналістичним цілям».

[...] «Людина за задумом покликана до праці, до творчого перетворення людським духом природних стихій. Творча праця надає людині панівне становище у природі, але трагізм у тому, що праця не завжди творча, й величезна маса людства приречена на нетворчу працю, на працю мученицьку, іноді страшну, рабську працю, або відкриту, або приховану, як при капіталістичному ладові». [...]

«Індивідуалізм буржуазно-капіталістичної цивілізації знищує особистість. Так званий індивідуалізм... зв'язаний з економічною свободою і необмеженою приватною власністю,

нічого спільного з особистістю не має і ворожий їй. [...] Особистість є тільки знаряддям господарсько-суспільного процесу, якості особистості є лише способом досягнення максимальних господарських благ і могутності. [...] Соціальний індивідуалізм такою ж мірою вбачає в особистості з економічною свободою і необмеженим правом власності знаряддя суспільства, суспільної сили й суспільного процвітання». [...] «Суспільство вимагає від особистості праці в різних формах... Особистість може переживати працю як своє покликання в світі, може перетворювати працю на творчість... Усяка праця може переживатися як спокутування, але не будь-яка праця може бути пережита як творча. Творча праця є надбанням меншої частини людства і передбачає особливі обдарування. Якість праці духовної, розумової, творчої інакша від якості праці фізичної, що створює господарські блага, й по-іншому оцінюється в ієрархії цінностей. [...] Якщо людина не володіє спеціальним хистом до творчої праці найвищої якості, то піднесення й звільнення такої людини не може мати основою заздрість до іншої людини творчої праці – заздрість може ще більше уярмлювати й принижувати її. Заздрість до обдарувань іншого мучить людину не менше, ніж заздрість до багатства, вона непоборна ніякими соціальними змінами і перебудовами». [...]

«Особистість має перетворювати всяку працю на спокутування й разом з тим прагнути до творчої праці хоч би нижчого ієрархічного рівня. Суспільство ж повинно намагатися йти до звільнення праці й створення кращих умов праці і визнати право на працю, тобто на хліб, себто на життя».

[...] «Якщо суспільство й держава зробляться єдиним власником всіляких матеріальних цінностей і благ, вони зовнішньо можуть робити з особистістю що завгодно, й особистість ззовні безсила проти тиранії суспільства й держави, особистість робиться остаточно усупільненою». «Економічна залежність позбавляє людину свободи... ніхто не може бути абсолютним, необмеженим власником, ні

особистість, ні суспільство, ні держава. [...] Ідея власності й багатства спотворила саме поняття людської гідності. Людина стала рабом належних їй матеріальних благ, і сама ідея абсолютної приватної власності перекрутила моральну свідомість й зробила людину несправедливою. Власність, яка може бути джерелом ініціативи і свободи дій, була також джерелом рабства людини. [...] рабство продовжує існувати у формах витончених і непомітних. Насамперед рабство існує в сімейних стосунках, де ще не подолано принцип абсолютної власності. Воно проникає в найінтимніше життя любові чоловіка і жінки. Тут той, хто любить, все ще вважає себе абсолютним власником і володарем того, кого він любить. [...] «Людська особистість підкорюється своєю власністю і власністю іншої людини. [...] Влада людини над... природою не має перетворюватися на владу людини над людиною».

[...] «Техніка є виявленням сили людини, її панівного становища у світі, свідчить про людську творчість і винахідливість, і тому її слід визнавати цінністю і благом. Людина є винахідником знарядь, які ставить між собою і природною стихією, і зі створення знарядь, тобто з елементарної техніки, починається людська культура. [...] Запаморочливі успіхи техніки в ХІХ і ХХ ст. означають найбільшу революцію в історії людства, глибшу від всіх політичних революцій, є радикальною зміною всього ритму людського життя, відривом від природного... ритму й виникнення нового, визначеного машинами ритму». [...] «Через людину, через людське знання й винаходи змінюється космос. Людині дається страшна руйнівна й створювальна влада. Від духовного стану людини залежатиме, чи вона спрямує цю владу на творення чи на руйнування. [...] техніка на певній стадії свого розвитку відриває людину від землі... і переносить у простори. [...] ставить людину перед зовсім іншою космічною дійсністю... оточує людину новими, раніше невідомими енергіями, дію яких ще не вивчено. Це значить,

що техніка, машина має космічне значення... Наслідки техніки для життя... двоякі. Будучи вираженням сили людини, вона антропологічно послаблює людину, понижує її породу, зменшує її органічну розвиненість». [...] «Техніка може призвести до знищення більшої частини людства і навіть до космічної катастрофи... [...] може стати могутньою силою розв'язання соціального питання як питання подолання голоду, бідності, хвороб. Саме техніка розв'яже той бік соціального питання, що пов'язане зі ставленням людини до природи». [...]

«Складність соціального питання як питання духовного ще й у тому, що воно повинно всебічно спрямуватися до поліпшення становища мас і до підвищення соціального значення праці, але не має допускати панування мас над людською особистістю, влади кількості над якістю, переваги матеріальних цінностей над духовними. [...] У масі особистість завжди послаблена й понижена в своїй якості, вона підпорядковується соціальній буденності...». «Над масами можна володарювати через символіку, яка їх надихає. Але ця символіка може бути глибшою, а може бути безсоромною демагогією. [...] Життя народних мас завжди занурене в колективне несвідоме». [...]

«Примат має належати духовній основі, потім іде економіка як реальний базис життя і тільки потім політика, завжди допоміжна щодо економіки. [...] Ніякого вічного й абсолютного за значенням соціального устрою не існує, його творять і змінюють люди, він перебуває у плінності, маючи лиш тимчасову й відносну сталість». [...] «На нашій землі в наш час всі соціальні досягнення відносні й можуть означати поліпшення, але не досягнення досконалості». [...] «Ідеал людини не може бути професіональним, він може бути лише ідеалом цілісної людини. [...] Ідеал людини передусім є ідеалом особистості. Ідеал суспільства похідний від особистості... Духовне суспільство є реальністю, але не реальністю, зрощеною з особистостями».

[...] «Людина покликана до героїзму у всіх сферах життя. [...] Війна робила можливими героїчні подвиги людини, вимагала хоробрості, мужності, жертвності, відмови від безпеки. Але ж війни розгнздували найважчі інстинкти людини – жорстокість, кровожерність, насилля, грабування, волю до могутності. Сам героїзм може бути позитивним і негативним. Війна... є крайньою формою панування суспільства над особистістю. [...] Остаточне припинення війн пов'язане із зміною духовного стану людських суспільств і соціального ладу. Капіталістичний лад незмінно породжує війни. Подолання війн також означає подолання суверенітету держав і націоналізму. Подолання війн-революцій потребує радикального соціального реформування людських суспільств». [...]

«Страхітливі за обсягом руйнування й спрямовані на цілі народи вбивства приведуть врешті-решт до самозаперечення війни. Перемога над злом війни [...] передбачає радикальну зміну людської свідомості». «Людяність має утверджуватися навіть у страшних умовах війни».

[...] «Найважче захищати й утверджувати людяність у житті суспільств. Між іншим, людяність є основою належного, бажаного суспільства. Ми повинні боротися за нове суспільство, яке визнає найвищою цінністю людину, а не державу, суспільство, націю... Людською масою управляли й далі управляють, кидаючи хліб і даючи видовища, управляють за допомогою міфів... через гіпноз і пропаганду і щораз кривавіше насильство. У політиці величезну роль грає брехня й мало місця належить правді. На брехні створювалися держави, на ній вони й руйнувалися». [...] «Революція сама може здійснювати наругу над людською гідністю. Людяність потребує глибшої духовної революції. Соціальне питання є питанням людяності. Людяність пов'язана з любов'ю і жалістю. [...] Людяність є цілісним ставленням до людини й до життя, не лише до людського світу, але й до тваринного. Людяність є розгортанням повноти людської природи, тобто розкриттям

творчої суті людини. Ця творча сутність людини має проявити себе і в людському ставленні людини до людини». «Людяність пов'язана з духовністю. [...] завоювання духовності є головним завданням людського життя. Людина має взяти на себе відповідальність не лише за свою долю і своїх ближніх, але й за долю свого народу, людства і світу. Духовність потрібна й для боротьби, яку веде людина у світі. Без духовності не можна приносити жертви і здійснювати подвиги. Більшу духовність може мати й людина, яка за станом своєї поверхової свідомості, часто через непорозуміння, вважає себе матеріалістом». [...] «Дух і духовність перетворюють, змінюють, просвітлюють природний та історичний світ, вносять у нього сенс і свободу. [...] Духовність завжди “суб’єктивна”. Зростання духовності в людині не є закономірним еволюційним процесом. Духовний розвиток є актуалізацією можливого. Проте ми ніколи не можемо точно визначити, коли виявиться справжня духовність, вона може розкритися не на вершинах цивілізації. [...] Існують різні типи духовності».

[...] «Глибинне “я” людини зв’язане з духовністю, духовністю, що йде з глибини і є силою, що творить і підтримує особистість в людині. Особистість в людині є наслідком боротьби... виробляється тривалим процесом... Людина повинна повсякчас здійснювати творчий акт стосовно себе самої».

«Соціологи стверджують, що людську особистість формує суспільство, соціальні відносини... Але зовнішній вплив на людину вимагає від неї пристосування до соціальної буденності, до вимог держави, нації, до встановлених норм. Всяка система соціального монізму ворожа свободі духу»...

«Дух – це свобода і вільна енергія, що проривається у природний та історичний світ». «Людина є історичною істотою і не може скинути з себе тягар історії. [...] історія є випробуванням, творчим досвідом, через який людина має пройти...» [...]

«Найбільш духовно значуще в людині йде зовсім не від соціальних впливів, не від соціального середовища, йде зсередини, а не зовні. Соціальна муштра людини вела до збайдужіння...».

«...Треба наполягати на тому, що є внутрішня соціальність, що людина є соціальною істотою і що реалізувати себе повністю вона може лише в суспільстві. Але краще, справедливіше, людяніше суспільство може бути створене тільки з духовної соціальності людини, з екзистенціального джерела, а не з об'єктивації». «Духовність несе з собою звільнення, воно несе з собою людяність. Панування ж об'єктивованого суспільства несе з собою пригнічення. Треба відкинути зовсім помилкову ідею другої половини ХІХ сторіччя, що людина є творінням соціального середовища. Навпаки, соціальне середовище є творінням людини. Це не означає, що соціальне середовище не діє на людину, воно дуже впливає. Але рабське соціальне середовище, що пригнічує людину, є породженням рабського становища людини, рабських душ». [...] «Можлива нова духовність, духовність боголюдська, в якій людина виявить себе своєю творчою силою більше, ніж дотепер... Творчість, свобода, любов будуть найбільше характеризувати нову духовність. [...] Багато є підстав думати, що ці часи і зміни приходять». [...]

«Найбільша релігійна й моральна істина, до якої повинна дозріти людина, – це те, що неможливо врятуватися індивідуально. Мое спасіння передбачає й спасіння всього світу, преображення світу».

Царство Духу і царство Кесаря

«Людина є загадкою у світі... не як жива істота і не як соціальна, а як особистість, саме як особистість. [...] Особистість ні на що інше в світі не подібна, ні з чим не може бути зіставлена і порівняна. [...] Людина є особистістю не за природою, а за духом. За природою вона лише індивідуум». [...] «Особистість є універсумом в індивідуально неповторній

формі. Особистість пізнається лише як суб'єкт у безкінечній суб'єктивності, в якій прихована таїна існування. Особистість самотвориться... є не тільки істотою розумною, але й... вільною». [...] «Проблема людини, тобто проблема особистості, первинніша від проблеми суспільства. Помилкові всі соціологічні учення про людину, вони знають лише про верховний об'єктивований пласт у людині. Лише зовні із соціологічного погляду особистість є підпорядкованою частиною суспільства»...

[...] «Особистість залишається цілим, ні в що не входить і за її належності до вищого іншого. Особистість є перемогою духу над природою. [...] не тваринна особина... не натуралістична, а духовна категорія. [...] Особистість більш індивідуальна, ніж індивід. [...] Особистість пов'язана з любов'ю. Любов є шляхом реалізації особистості».

[...] «Людина може бути рабом громадської думки, звичаїв... Важко переоцінити здійснюване в наш час насильство від преси. [...] Є ще глибше насильство, це насильство влади, грошей». «Людина не знала справжньої свободи у праці... люди сучасної цивілізації все ще перебувають під владою міфів...». [...]

«Існують елементарні форми рабства людини у природі, на які вона не дає свідомої згоди. Таким є насилля природної потреби над людиною, поза... і всередині її. Людина бореться з насиллям цієї природної необхідності через її пізнання... Технічна влада людини над природою зв'язана з цим. У цій технічній владі людина звільняється... але легко потрапляє у рабство до самої техніки, яку вона створила». [...] «Із цих форм рабства людини найбільше значення має рабство людини у суспільства. Людина є істотою соціалізованою впродовж... тисячоліть цивілізації. І соціологічне учення про людину хоче переконати, що саме ця соціалізація й створила людину. Суспільство ніби каже людині: ти моє творіння, все найкраще в тебе вклав я...». «...тільки індивід є частиною суспільства і підпорядкований йому, особистість же не є

частиною суспільства, навпаки, суспільство є частиною особистості. Суспільство є особливою реальністю... Реальність суспільства не є особливим “я”, а є “ми”. Реальне “ми”, тобто спільність людей, спілкування у свободі, в любові й милосердності... є реалізацією повноти життя особистості...»

[...] «Цивілізацію створила людина, щоб звільнитися з-під влади стихійних сил природи. [...] Людина стає рабом цивілізації. [...] Цивілізація, очевидно, не могла виникнути і розвинути інакше, як шляхом страшної соціальної нерівності й пригноблення, вона зачата в гріхові. [...] Вона обіцяє звільнити людину і, безумовно, дає знаряддя звільнення. [...] Цивілізація перебуває між царством природи і царством свободи, це проміжне царство». [...]

«Рабство у цивілізації є другим боком рабства в суспільстві. Людина закована в нормах і умовностях. Кожен знає, як підкоряє людину обростання багатством речей [...] і як важко звільнитися від влади речей».

[...] «Існує цивілізоване виробництво, за яким відчувається не “природа”, а машина, механізм. [...] Властивості технічної цивілізації такі, що нею може цілком користуватися варвар так само, як і людина високої культури. [...] Маса засвоює технічну цивілізацію й охоче озброюється нею, але дуже важко засвоює духовну культуру. [...] сама цивілізація може перетворитися на ідола, як і держава, нація, раса, пролетаріат, той чи той соціальний устрій». [...] «Розмежування культури й цивілізації стало популярним з часів Шпенглера... він надав суто хронологічний смисл словам “цивілізація» і “культура” й побачив у них зміну епох. Проте... у певному розумінні цивілізація старіша й первинніша від культури... Винайдення технічних знарядь і найелементарнішого начиння первісними людьми є цивілізацією, як нею є всякий соціалізаційний процес».

«Цивілізацією треба означати більше соціально-колективний процес, культурою ж процес більше

індивідуальний, що йде вглиб. [...] культура ж більше зв'язана з особистістю і духом... з творчим актом людини». [...]

«Культура означає обробку матеріалу актом духу... більше зв'язана з творчим актом людини». «Творчість культури в усіх сферах прагне до досконалості, досягнення найвищої якості. Так у пізнанні, мистецтві, так у виробленні душевного благородства і [...] людських почуттів.

...Культура і культурні цінності створюються творчим актом людини, у цьому виявляється геніальна природа людини. Але тут же виявляється трагедія людської творчості. [...] Творчість – це вогонь, культура ж – це вже охолодження вогню. Творчий акт є не тільки рухом вгору, але й рухом до іншого, до світу, до людей». [...] «Людина потрапляє в рабство до ідеальних культурних цінностей. Людина перетворює в ідолів науку, мистецтва, всі якості культури, й це робить її рабом. Так само полонить людину добро цивілізації, добро, перетворене на закон... Цивілізація виникла як засіб, але була перетворена на мету, що деспотично управляє людиною. Культура [...] є засобом для духовного життя, для духовного піднесення людини, але перетворилася на самоціль, що придушує творчу свободу людини». [...]

«Актуалізм цивілізації вимагає від людини чимраз більшої активності, але цим перетворює людину на механізм, підкорюючи йому. [...] Людина підкорена розумові цивілізації...» [...] «Людина є рабом у самої себе. Рабство людини ще глибше в тому, що вона погоджується бути рабом. [...] Той, хто раб самого себе, втрачає себе. [...] Вільний не може терпіти соціального рабства, але він духом залишається вільним і тоді, коли не має сил перемогти зовнішнє соціальне рабство».

[...] «Нема нічого страшнішого від людини, одержимої хибними ідеями, що самоутверджується на підставі цих ідей... Така тиранія ідей може стати основою державного і соціального ладу». [...] «Політика завжди є вираженням рабства людини. [...] Так звані великі державні й політичні

діячі нічого розумного не казали, це були звичайно загальні думки, банальності, пристосовані до посередньої людини. Більшість цих великих діячів... до того ж вирізнялися лицемірством, підступністю, злочинністю й нахабством».

[...] «Держава має функціональне значення в суспільному житті людей. У різні періоди держава відіграє різну роль. Вона може звільняти людину і пригнічувати її. Влада має ірраціональний характер. І найраціональніша демократична держава спирається на міфи. Велика небезпека не в самій ідеї держави, що виконує потрібні функції, а в ідеї *суверенітету* держави... Ідея суверенітету у всіх формах є рабством людини. Сам пошук суверенітету є великою брехнею... мрією рабів». [...]

«Народу так само не належить суверенітет, як і монархові. [...] Суверенний народ, суверенний клас, суверенна раса – все це нові трансформовані форми тотема» [...] «Держава має бути обмежена і введена в належні рамки. Держава не має торкатися духу й духовного життя. [...] Величчю держави дуже часто приховували корисливі інтереси людей і соціальних класів... Найменше поважала держава права людини, хоч єдине її завдання й полягає в охороні цих прав. Держава існує для людини, а не людина для держави. Влада і уряд є лише слугою, лише захисником і гарантом прав людини, й не більше. [...] Треба перестати торочити людям змалку, що держава, а не людська особистість є найвищою цінністю».

[...] «Влада і народ перебувають в стані взаємозалежності й рабства. [...] Бюрократія, без якої не може обійтися жодна держава, має фатальну тенденцію до розширення, посилення своєї влади, до розгляду себе не як слуги народу, а як володаря, що вимагає підкорення. Бюрократія породжується процесом державної централізації, тільки децентралізація може запобігти небезпеці розвитку бюрократії. [...] це такою ж мірою фіктивне паперове царство, як і царство грошей у капіталістичному світі. Це царство, що не знає особистості,

знає лиш номер, безличну одиницю». [...] «Права людини зневажаються чимраз більше... тим більше держава стає нелюдяною».

«...людина, визнана державним умом, позбавлена чуття людяності, розглядає людей лише як знаряддя для могутності держави і не зупиняється ні перед якими насильствами і вбивствами» [...]

«Війна є фатумом держави. Історія людства великою мірою є історією війн і прямує до тотальної війни. [...] Якщо влада не веде війни із зовнішніми ворогами, то вона завжди готується до цієї війни й завжди напоготові до війни з внутрішнім противником. [...] Людські суспільства перебувають у порочному колі війни й шукають з нього вихід. Війна можлива в певній технічній атмосфері... навіть атмосфера страху війни може бути сприятливою для війни. Капіталістичний лад завжди породжуватиме війни».

«Питання про війну є насамперед питанням установки цінностей. Коли могутність держави й нації оголошується більшою цінністю, ніж людина, то в принципі війну вже оголошено, все для неї уже підготовлено духовно і матеріально, і вона будь-якої миті може виникнути». [...] «Погоджуючись на війну, людина перестає бути особистістю і перестає вважати інших особистостями. Сучасна війна і підготовка до неї не залишають... місця для особистісного первня... вона відповідає характерові сучасної цивілізації. При цьому... навряд чи можуть бути переможці, всі виявляться переможеними... Скоро навіть військо не матиме ніякого значення. [...] держави, що ведуть війни, дуже уподібнюються до банди розбійників. [...] сама війна набуває характеру, що не залишає місця для героїзму...». «У минулому війни були малим злом, вони іноді захищали справедливість. Тепер війна не може бути меншим злом, нині розкривається її сатанинська природа. [...] Затуюється сама різниця між станом війни і миру. Є мир, що підліший від війни, тому будь-якою ціною припустимо купувати мир. Справжня боротьба

проти війни є також війною». [...] «Війна за суттю визначається структурою свідомості. Перемога над можливістю війни передбачає зміну структури свідомості».

[...] «Націоналізм уже є потенційною війною... в її ім'я можна здійснювати злочини. Мораль нації не хоче знати людяності. Під "нацією", "національним" ніколи не маються на увазі люди, конкретні істоти, а абстрактний принцип, вигідний для деяких соціальних груп. У цьому докорінна відмінність нації від народу, який завжди зв'язаний з людьми. "Національність" перетворюється на ідола, вимагає людських жертвоприношень, як і всі ідоли. Націоналізм є ідеалізованою формою самовозвеличення... Любов до свого народу... є природним і добрим почуттям, але націоналізм вимагає нелюбові, ворожості, презирства до інших народів. Національна ідеологія звичайно виявляється ідеологією класовою». [...] «Але насправді класовий інтерес можна хибно видавати за інтерес цілого. У такому разі цікаве зіставлення національної ідеології з класовою. Ідеологія класу має дуже не вигідну зовнішність... Національне ціле, існуючи тисячоліттями, має більшу цінність, ніж окремий клас, якого не було в минулому і, можливо, не буде в майбутньому». "Національне" в особистості глибше, ніж "класове".

[...] «При торжестві націоналізму панує сильна держава над особистістю, панують багаті класи над бідними». [...] «Нація глибше зв'язана з державою, ніж народ. Народ є реальністю набагато первиннішою й природнішою, ніж нація, у народі є щось дораціональне. Нація ж є складним продуктом історії і цивілізації, продуктом раціоналізації. Народ – це люди, багато людей, що досягли єдності, оформленості й набули особливих якостей. Нація ж не люди, нація є панівним принципом над людьми, є керівною ідеєю. Можна сказати, що народ конкретно реальний, нація абстрактно ідеальна. Народ прагне виразити себе в образах, він створює звичаї і стиль. Нація ж намагається виразитися у державній

могутності, вона створює форми влади». [...] «Всі сучасні націоналізми подібні... як цілком подібні всі диктатури, всі організації політичної поліції, всі техніки озброєнь, всі спортивні організації. Народ... стоїть ближче до праці як основи соціального життя, ближче до природи. Але й народ може стати ідолом і джерелом людського рабства» [...]

«Індивідуальна людина не може прямо почуватися належною до людства, їй потрібно належати до ближчого й конкретного кола. [...] через національне життя людина відчуває зв'язок поколінь, зв'язок минулого й майбутнього». [...] «У соціальному процесі шляхом відбору й диференціації утворюються різні угруповання. [...] кожна... група має свої форми пригнічення людини. Бюрократія утворюється зовсім за іншим принципом, ніж аристократія, за професією, функцією одержавленого суспільства. Бюрократію утворює який завгодно соціальний устрій. [...] Аристократія є кастою... Аристократ перший у людському суспільстві відчув особисту гідність і честь... Становлення особистості є виробленням аристократичного типу... Справжній аристократизм бачить образ особистості, а не образ соціальної групи, класу, касті. Справжній аристократизм не є правом, привілеєм, він нічого не вимагає для себе, він віддає, покладає відповідальність і обов'язок служіння».

[...] «Буржуа – індивід... але не особистість. Він стає особистістю в міру подолання своєї буржуазності. Він раб своєї власності і грошей, раб волі до збагачення, раб буржуазної громадської думки, раб соціального становища, раб тих рабів, яких експлуатує і яких боїться. Буржуа створює речовинне царство і речі управляють ним. Він дуже багато зробив для карколомного розвитку техніки, й техніка управляє ним, він підкорює їй людину. Буржуа мав заслуги в минулому, проявив величезну ініціативу, зробив багато відкриттів, розвинув продуктивні сили людини, подолав владу минулого й повернув до майбутнього, яке уявлялось йому нескінченим зростанням могутності. [...] Це він

головно створив... розкіш і підпорядкував їй життя. В буржуазній розкоші гине краса. [...] Буржуа створює найфіктивніше... найжахливіше у своїй нереальності царство грошей... і воно володіє страшною могутністю, страшною владою над людським життям; воно ставить і скидає уряди, створює війни, пригноблює робітничі маси, породжує безробіття й злидні, робить дедалі фіктивнішим життя людей, які виявилися удачниками в цьому царстві». [...]

[...] «Проблема буржуа є проблемою стосунків між “бути” і “мати”. Буржуа визначається не тим, що він є, а тим, що він має. [...] Особистість є тим, чим людина є, й нею залишається, коли людина вже нічого не має. Особистість не може залежати від власності, від капіталу. Але власність має залежати від особистості і мала б бути особистою власністю. Але власність є власністю трудовою реальною. [...] Недопустима власність, яка стає знаряддям поневолення і пригнічення людини людиною... Держава й суспільство... мають перешкоджати тому, щоб власність ставала засобом експлуатації».

«Власність грає двояку роль. Особиста власність може бути гарантією свободи і незалежності. Але не може власність зробити людину рабом, рабом матеріального світу... Власність чимраз більше втрачає індивідуальний характер. У царстві грошей, зовсім не реальному, а в паперовому царстві цифр, бухгалтерських книг, банків уже невідомо, хто власник і власник чого». [...] «Буржуа може бути аскетом і зовсім не думати про особисті насолоди й зручності життя... може бути дуже добродішним і [...] охоронцем норм. Але панування деморалізує буржуа... через багатство. Всякий панівний клас деморалізується». [...]

«Наївно думати, що буржуа може бути знищений і переможений однією зміною соціального ладу... Буржуа... залишиться до кінця часів, він трансформується і пристосовується до нових обставин. Але не можна вірити, що соціальна структура автоматично створює нову людину. Буржуа не хоче кінця, хоче залишатися у нескінченній

середині, й саме тому кінець буде. Але буржуа залишається людиною, в ній зберігається образ Божий, вона просто грішна людина, що прийняла гріх за норму, і треба до неї ставитися як до людини, як до потенційної особистості».

[...] «Революція є вічне явище в долях людських суспільств. Революції неминучі в існуванні суспільств... У революції людина хоче звільнитися від рабства у держави, в аристократії, буржуазії, у зголоднілих святинь та ідолів, але негайно створюються нові ідоли...

Насправді глибинно революцією є зміна принципів, на яких базується суспільство, а не кровопролиття... Революція означає переривчастість у розвитку суспільств. [...] Революції переслідують великі цілі звільнення людини від [...] поневолення. Революція мала б завжди нести нове життя. [...] Всяка велика революція претендує на створення нової людини. [...] Справжня глибока докорінна революція є зміною структури свідомості...»

[...] «В суспільстві завжди будуть якісно різні угруповання, пов'язані з професіями, покликанням, талантами, високою культурою, але в цьому нема нічого класового. [...] Розв'язання соціального питання політикою, що набуває абсолютного характеру, авторитетом влади, є великою мірою фіктивним розв'язанням, воно не створює нової тканини суспільства. Соціальне питання не можна реально розв'язати демагогічною брехнею»...

«Праця є найбільшою реальністю людського життя в цьому світі, є первинною реальністю. Праця має бути звільнена від рабства й пригнічення, але неможливе повне звільнення від праці».

[...] «Духовне звільнення людини – це реалізація особистості в людині. [...] це досягнення цілісності. Разом з тим це невтомна боротьба». [...] «Людина є істотою не тільки історичною, але й соціальною. Людина реалізує себе в спільності з іншими людьми. [...] Соціальність, здійснювана в суспільстві, збагачує життя людини і є джерелом рабства.

[...] Людина є природною, соціальною і духовною істотою. Людина є істотою, що оцінює і визначає якість... У соціальному житті існують ступені свободи. Із свободою пов'язана якість життя, гідність людини. [...] Але таємниця людського існування полягає в тому, що розвиток передбачає суб'єкта розвитку. Немає розвитку без того, хто і що розвивається». [...]

«Особистість включає поєднання змінюваності й незмінності. Нова людина, нове в людині, передбачає продовження існування людини у своїй якості людяності. Ніяка революція у короткому проміжку часу не може формувати цілком нову людину, хоч щось нове з собою несе. Найменше економіка може творити нову людину. І коли її роблять метою життя, то відбувається деградація людини». [...]

«Людина завжди мала схильність сприймати засоби життя за цілі. Так звана нова людина епохи, завтрашнього дня буде схильна остаточно взяти за цілі засоби до життя. Цілі життя для неї закриваються. [...] вона вважатиме себе колективною і в цьому побачить новизну. [...] людина як особистість зникне».

«Але внутрішня духовність людини не може бути задавлена, хоч як би на неї тиснула жорстока необхідність, духовна спрага в ній прокинеться. Нова людина може бути тільки творчою людиною і тому спрямованою у прийдешнє, до небувалого. Творчість належить до цілей життя, до царства свободи, тобто до царства Духу». [...]

«Єдність національна набагато більшою мірою заставляє себе визнати, ніж єдність людства. Єдине людство не є істотою, особистістю найвищого ієрархічного рівня... Але єдине людство не є тільки абстракцією думки, воно є відомим рівнем реальності в людському житті, високою якістю людини, її всеосяжною людяністю. Якість національності залежить від розгортання в ній людяності. Національність є ступенем індивідуалізації щодо людства і

об'єднанням у співвідношенні з людиною. Національність як ступінь індивідуалізації у житті суспільства є складним історичним явищем; вона визначується не лише кров'ю – раса – це зоологія, праісторична матерія, – але також мовою, не тільки землею, але й насамперед спільною історичною долею. Самоутвердження національності може набувати форми націоналізму, тобто замкнутості, винятковості, ворожості до інших національностей. Це є хворобою національності, вона розкривається особливо в наш час. Націоналізмові хотіли протиставити інтернаціоналізм, який є другою хворобою. Інтернаціоналізм є абстрактною бідністю, є не конкретною єдністю людства, що включає всі ступені індивідуальних національностей, а абстрактною єдністю, що заперечує національні індивідуальності...

Інтернаціоналізм був явною помилкою марксизму. Націоналізмові треба протиставити універсалізм, який не заперечує національних індивідуалізацій, а охоплює їх у конкретній єдності. Універсалізм є утвердженням багатства в житті національному. Всі великі народи зі своєю ідеєю і покликанням у світі, з високими досягненнями своєї культури набули універсального значення». [...]

«Націоналізм малих народів є проявом ізоляції й самовдоволення. Націоналізм великих народів є імперіалістичною експансією.

...Націоналізм нерозривно пов'язаний з державою і набагато більше дорожить державою, часто позбавленою всіх індивідуальних національних властивостей, ніж культурою справді національною. [...] Найважливіше, що націоналізм є одним із джерел війни. Висновок той, що національність – це позитивна цінність, що збагачує життя людства, без чого воно є абстракцією, націоналізм же є злим, егоїстичним самоутвердженням і зневагою, навіть ненавистю до інших народів. Націоналізм треба рішуче відрізнити від патріотизму».

Щоденник філософа

[...] «Але можливе й третє ставлення до революції, і тільки йому належить майбутнє. Революція є хворобою й розплатою, ніяких позитивних завоювань вона сама собою не дає. [...] революція є величезним повчальним трагічним досвідом, після якого починається нове життя, виступають на історичну сцену нові верстви народу, її не можна не визнавати... Нове життя створюється не руйнівними силами, а тими творчими силами, які розкриваються внаслідок досвіду революції».

БЕРЛІН Ісає

Чотири есе про свободу

«Свобода, про яку говорю я, – це радше можливість дії, аніж власне дія. Свобода – це можливість діяти... Людині не потрібно знати, як вона скористається зі своєї свободи; вона просто хоче скинути ярмо. Так само чинять класи та нації... Свобода для вовків часто означає смерть вівцям. Важливо розрізняти свободу та умови її здійснення. Якщо людина надто бідна, надто темна чи нікчемна, щоб скористатися своїми законними правами, то свобода, надана їй цими правами, для неї нічого не означає; але свобода в такий спосіб не знищується». [...]

«У своєму прагненні створити соціальні та економічні умови, за яких свобода тільки й має справжню вартість, люди часто забувають про власне свободу. [...] можливо її відсунуть убік, щоб створити простір для інших цінностей, якими клопочуться реформатори чи революціонери».

«Фундаментальне розуміння свободи – це свобода від ланцюгів, від ув'язнення, від поневолення іншими. Той, хто хоче бути вільним, прагне усунути перешкоди... Проте свобода – це не єдина цінність, що може чи має визначати поведінку. Свобода особистості чи групи може не бути цілковито сумісною з повним ступенем участі в спільному житті, яке вимагає співпраці, солідарності, братерства». [...]

«Примушувати людей означає позбавляти їх свободи». [...] «Свобода – це самопошанування». [...] Мілль вважає, що людину годі передбачити, що вона має свободу вибору, що сама формує свій характер, що внаслідок взаємодії людей із природою та іншими людьми повсякчас постає щось нове, і це нове й є найхарактернішим та найгуманнішим у людях».

БЖЕЗІНСЬКИЙ Збігнєв

Вибір: світове панування чи світове лідерство

[...] «...глобалізація за своєю сутністю означає глобальну взаємозалежність. Така взаємозалежність не гарантує рівності статусу чи навіть однакової безпеки для всіх країн»...

«Тероризм, ґрунтований на почуттях етнічного, національного чи релігійного протесту, найживучіший і найменше піддається простому викоріненню» [...]

«...поширеним явищем є поява своєрідної глобальної еліти із глобалістськими поглядами і транснаціональною лояльністю. Ця... еліта... характеризується високою мобільністю, космополітичним способом життя і переважною відданістю своєму місцю роботи... Ця еліта сприяє появі глобальної спільноти, інтереси якої полягають у стабільності процвітання та, можливо, зрештою – у демократії». [...] «Глобалізація передбачає світову спільноту без кордонів для грошей і товарів».

БОДЕН Жан

Шість книжок про державу

[...] «Держава має володіти достатньою територією і місцевістю для мешканців... Оскільки бажання людей частіше за все ненаситні, вони хочуть мати в достатку не тільки речі корисні й потрібні, але й приємні марні речі». «...якщо сім'я і місто, власне й спільне, приватне й суспільне змішуються, то нема ні держави, ні сім'ї...»

БУБЕР Маргін

Діалог

[...] «Поняття відповідальності треба повернути зі сфери етики, з «повинності», що вільно ширяє в повітрі, у сферу живого життя. [...] Колективність ґрунтується на органічному обмеженні особистісного, спільність – на його зростанні і підтвердженні в прагненні товариша до друга». [...] «Соціальна зумовленість людини зростає. [...] Ростає не лише абсолютна маса об'єктивних соціальних факторів, але й їхня відносна сила».

Образи добра і зла

[...] «Оскільки людина – єдина відома істота, в якій частково втілилася категорія можливості й чию дійсність безперервно охоплюють можливості, вона єдина з усіх істот потребує підтвердження». [...] «Те, що створена одинична людська істота, означає, що вона покладена в буття не просто для існування, а щоб виконати певний намір у бутті, намір, пов'язаний з особистістю, але не в розумінні вільного розкриття безкінечних особливостей, а як здійснення того, що потрібно в безкінечних особистісних формах».

Проблема людини

[...] «По-справжньому пізнати людину допоможе нам тільки сама людина, що всім своїм життям реалізує доступне їй ставлення до власної сутності. [...] Індивідуалізм бачить людину тільки в її зверненості до самої себе, колективізм взагалі не помічає *людини*: він бачить лише “суспільство”. Там людський образ спотворений, тут він замаскований»...

«Фундаментальним фактом людської екзистенції є “людина з людиною” [...] Особлива сутність людини пізнається лише в живому спілкуванні... Розглядаючи “людину з людиною”, щоразу бачимо динамічну двоякість, яка разом з тим і є сутністю людини: тут той, що дає, і той,

що приймає, тут і наступальний порив і захисна дія, тут і дослідник і його опонент – і завжди те й те в одному доповнювальному взаємопроникненні, що складає людину. А тепер можеш звернутись до самотності і пізнати людину за закладеною в ній можливістю стосунків; можеш звернутись до людської сукупності і пізнати людину за закладеною в ній повнотою стосунків».

«Я і Ти»

[...] «Світ двоїстий для людини через подвійність її стосунків з ним. [...] Одне основне слово – це поєднання. Я – ти. Основні слова виходять із сутності людини. [...] Основне слово Я – Воно ніколи не може бути сказане всім єством. [...] Основне слово Я – Ти створює світ стосунків». [...] «Є три сфери, в яких твориться світ стосунків. Перша – життя з природою. Друга – життя з людьми. Третя – життя з духовними сутностями». Стосунки є взаємністю. [...] Наші учні вчать нас, наші творіння творять нас».

[...] «Інститути – це те, що “зовні”: там людина ставить всілякі цілі, працює, здійснює угоди, виявляє вплив, стає підприємцем і конкурує з іншими, організує, господарює, служить, проповідує. [...] Почуття – це те, що “всередині”: тут людина живе й відпочиває від своєї діяльності в інститутах. [...] Важче провести розмежування у сфері так званого особистого життя». «...успішніше розмежування у сфері суспільного життя: варто звернути увагу на те, як у часи політичних партій, а також угруповань... та їхніх “рухів” гучногослі конференції [...] чергуються з повзучими формами повсякденної діяльності. [...] Інститути не творять суспільного життя, і дедалі більше людей з прикрістю відчуває це; тут зароджується потреба нашої епохи, потреба, що шукає виходу». [...] «Особистість проявляється, вступаючи у стосунки з іншими особистостями. Жодна людина не є чистою особистістю. Кожен живе у двоякому Я. Як фальшиво звучить Я людини, що замкнулася в межах свого особливого».

БГАТРИГАРІ

Три шагаки (сто строф про Мудрість життєву)

«Знання вище від багатства...

Той же, хто знань позбавлений,

Той животіє, як звір!»

«Є три способи використання багатства – дарування, насолода, руйнування».

«Якщо ти, раджо, свою державу доїш,

То маєш ти всіх підданих годувати.

Коли всі піддані ситі будуть,

Сторицею віддячать вони тобі!»

ВАЙТГЕД Альфред

Наука і сучасний світ. Передумови соціального прогресу

[...] «Є два зла: одне з них полягає в нехтуванні дійсності зв'язку організму з навколишнім середовищем, а друге – у запереченні внутрішньої цінності довкілля, яку слід брати до уваги при визначенні цілей. [...] швидкість прогресу така, що індивідуальне людське буття середньої тривалості життя буде змушене стикатися з невідомими ситуаціями, які не матимуть аналогій з минулими. Незмінна особистість з фіксованими обов'язками, як у попередні часи була знахідкою для суспільства, у майбутньому може становити соціальну небезпеку». «...сучасний професіоналізм знання працює у протилежному напрямку, оскільки зачіпає інтелектуальну сферу. Кожна професія розвивається, але це прогрес тільки у вузькій ізольованій галузі. [...] інше життя розглядається поверхово, у недосконалих категоріях думки, породженої однією з професій... Небезпека, що виникає з цього боку професіоналізму, велика, особливо в наших демократичних суспільствах. [...] спеціалізовані функції суспільства репрезентовані краще і прогресивніше, водночас втрачено загальний напрям розвитку». [...]

«Мудрість є наслідком врівноваженого розвитку. Саме рівномірний розвиток індивідуальності має бути метою

освіти. [...] проблема пристосування системи освіти загалом до потреб демократичного суспільства досить далека від розв'язання. [...] Ми повинні виховувати творчу ініціативу, спрямовану на підтримку об'єктивних цінностей» [...]

«Може статися так, що цивілізація ніколи не позбудеться шкідливого клімату, який супроводжував поширення машинного виробництва. [...] Прогрес цивілізації не є абсолютно рівномірним рухом до кращого становища. [...] прогресивний розвиток має нести збалансований характер».

Пригоди ідей

[...] «В будь-якому людському суспільстві однією з фундаментальних ідей, що пронизують кожен деталь людської діяльності, є загальне поняття статусу індивідуальних членів групи, хоч яке б місце порівняно з іншими людьми вони займали. [...] В міру того як суспільства ступають на шлях цивілізації, їхні члени визнають один в одному індивідів... Завдяки здатностям інтелекту може бути визначено характерні риси людської особистості». [...]

«Ідеали, вимріяні в душах людей, відображаються у способах їхніх діянь. [...] взаємодії людей в суспільстві змінюють закони цього суспільства... Практично нездійсними ідеали стають програмою соціальних змін. Таку програму не можна критикувати під кутом зору тільки безпосередньо можливого. [...] Перемога ідеї – це перемога переконання над силою. Сила – це лише примітивна констатація уже здійсненого в цьому світі. Ідея – це пророцтво, що здійснює само себе».

[...] «Встановлення свободи вимагає більшого, ніж одного тільки інтелектуального захисту. Платонові більше, ніж комусь іншому, світ зобов'язаний цим істотним елементом цивілізації. Він заснував той стиль духу, який тільки здатний утвердити вільне суспільство... потрібна доктрина, здатна поєднати свободу і примус в суспільстві. Суто абстрактна вимога свободи є наслідком поверхової філософії... Під "свободою" розуміли не свободу взагалі, а особливий дозвіл

окремій групі на самоорганізацію в певній сфері діяльності. [...] Сутність свободи – це досяжність цілей. Дійсно, свобода дії – це найперша людська потреба» [...]

«У теперішній час елемент новизни в суспільному житті такий значущий, що його вже неможливо нехтувати. Потрібне глибше знання всієї різноманітності людської природи, щоб визначити, як і якою мірою людина реагує на ті нові елементи, які входять у соціальне питання кожного десятиріччя. [...] Тут не обійтись без філософського осмислення складного процесу, що несе всю різноманітність людських суспільств; наприклад, це осмислення має стосуватися багатоманітних потреб, включно із серйозними цілями й легковажними розвагами. [...] Демократичне суспільство не досягне успіху до тих пір, поки загальна освіта не дасть людині філософського світогляду. На нижчих стадіях соціального життя людство може цілком обходитися окремими проблисками варварського мислення. Але коли цивілізація досягає своєї кульмінації, суспільство без загальнофілософського розуміння життя приречене на ослаблення, нудьгу й занепад»...

«Людство в процесі еволюції виробило особливу здатність швидко пристосуватися до нових обставин. [...] Впродовж усієї історії цивілізації аж до нинішнього дня зростання тісних людських згромаджень в містах було невіддільною рисою розвитку цивілізації. [...] Поняття цивілізації – це одне з тих загальних понять, яким дуже важко дати визначення»...

«Життя є координацією ментальних спонтанностей, що пронизують події, належні суспільству. [...] Але *духовність*, що виникає в діяльності, що об'єднує людей, справляє величезний вплив на вибір цієї діяльності, на розстановку акцентів усередині та на її диференціацію». [...]

«Нація може вичерпати потенції деякої форми цивілізації, не вичерпавши своїх творчих сил». [...] «Енергійні суспільства володіють певним надлишком прагнень, при якому люди полишають гавань особистого благополуччя».

ВАССИЯН Юліян

Одиниця і суспільність (Суспільно-філософські нариси)

«Одиниця вращена в суспільність, як у свій природний ґрунт і, навпаки, суспільність зроджує з себе одиницю як вислів своїх життєвих сил. Суспільність не існує *поза* одиницями, але в них... Розвиток суспільности можливий, як перевага динаміки над статикою. Динаміка суспільности це сфера найбільшого напруження, це... бій, в якому йде постійно велика гра за обличчя майбутности (історії). Одиниці, що репрезентують найбільшу динаміку суспільної енергії, формують душу і вигляд суспільности. [...] одиниця не відламок, але індивідуалізована філогенеза, тому вона – потенціал суспільних можливостей. Вона в певному напрямі репрезентує органічно (життєво-оригінально) дальший розвиток». [...]

«Спільнота й одиниця одночасно як дві дійсності не існують. Суспільне твориться внаслідок творчого проявлення одиниць... Відношення одиниці до спільности утворюється шляхами її виявної діяльності, що має на меті зберегти її буття. [...] Корінь соціальности лежить у найглибших основах живої душі взагалі» [...] «Духовно людина дуже молода. Соціальний геній природи... у живій єдності людського організму, спосібного бути основою для нового типу дійсности. [...] спільнота є природною проекцією індивідуальної волі, що шукає в цій можливості свого духового розвитку. Спільнота розвивається тільки в одному випадку: коли одиниці прямують розвинути свою індивідуальність до провідної ролі в спільноті, т. зн. до піднесення індивідуальности понад себе, – в сферу вищої категорії».

«Абсолютна вартість індивідуальности [...] не відсуває на другий план суспільної спільноти. Власне необхідність творити спільноту як умову поширення власної особистості, доказує, що одиниця переважно не вміє жити поза суспільним середовищем і має незаперечне стихійне

тяготіння жити в спільноті. Спільнота не має поза одиницею ніякого іншого органу свого життя й розвитку. Висказ: “одиниця й суспільність” є аналітичною формою одиниці, щодо її ролі, яка є раз цілком особиста, другий раз суспільна. Спільнота поза людьми є нічим, людина поза нею є одиницею, власне в цьому першому розумінні. [...] спільнота в своїй засаді не є сумою, хоч конкретно живучі її одиниці все можна зрахувати в означену суму. [...] Устроєвою засадою життя спільноти не є фізична людина своїм стисло особистим, суб’єктивним існуванням, – але будуюча, творча людина, що може, хоче і вміє вжитися духово в космічне оточення й оформити його своєю індивідуальністю». [...]

«*Суспільний інстинкт* людини заложений в органічній її природі, чи скоріше в природі органічного життя взагалі... Тріяда: чоловік – жінка – дитина є прасимволом соціальності (спільноти) як органічної функції... першим актом життя – праєдності було *роздвоєння*, з якого постала *фундаментальна форма спільноти*, полова взаємочинність як передумова життєвого самозбереження. [...] Понад первісною, ембріональною формою соціальності історичної людини, її біологічною двополістю, організується... новий соціальний союз – *родина*. Вона цілком специфічний твір... у своїй структурі... як “цілість першокровного зв’язку”. [...] «В родині скріплюється почуття власного “я”, поширюється “підметова основа” посередньо через потомство... Джерелом суспільних почувань є без сумніву родина. Вона властиво сягає ще глибше, в структуру людини, його полову зрізничкованість, однак щолиш у родині згадані почування знаходять умови розвиватися й кріпнути. Родина розкриває елементарну або органічну соціальність людини... З родини виходить людина-одиниця зо скріпленим самопочуттям і з розвиненим мотивом соціальності. [...] Вплив... звички-респекту соціальних обов’язків у тісно-родинному оточенні відіб’ється пізніше

поширеним значенням у різних царинах соціальності вищого типу» [...] «Конкретна людина це відома величина як основа і як ціль. Навіть, коли вона відсуває цілком на дальший плян індивідуально-особистий інтерес і діє в цілості як речник суспільної ідеї, її *особа* наглядно підкреслює, що суспільне існує завдяки і через індивідуальне»...

«Людський духовий світ орієнтує про нуртування в людині творчого чинника, але не для докладної вказівки щодо остаточної форми духового здійснення. [...] Духове життя... щойно зачинається, розвиваючи щораз виразніше свої невичерпні можливості».

«Без соціального середовища нема умов розвивати особистість, бо бракує спонук реакції й об'єкту зовнішнього оформлення духових задумів. Останнім словом духової істоти був, є й буде все – її твір. Як творець має людина вольово невичерпані можливості, але її дійсні досягнення – скупі й оригінально-рідкі. [...] життя потребує взагалі творчості, щоб продовжуватися». [...] «Одиниця бореться не проти спільноти, але проти другої одиниці, чи групи одиниць, т. зв. більшості. Вона діє соціально, навіть коли переконана, що йде проти інтересів спільноти». «Число не рішає про ступінь соціальності. Навпаки, одиниця може мати в своїй духовості значно вищий ступінь соціальної динаміки, ніж велика маса одиниць»...

«Найперше: більша кількість одиниць нічим не оправдовує соціальної повновласности, вищої від такої ж повновласности одиниці, бо *кількість не творить якості*, що є *окремою* категорією. Велике число одиниць не стається “спільнотою” через сам факт *спільної зустрічі* задля *спільного інтересу*, який воно вкінці може означати й організаційно боронити. *Нема постійно спільного інтересу*, що своєю неслабнучою актуальністю тримав би більше число людей упродовж довшого часу у взаєминах сталої співпраці. Є спільні інтереси, що постійно змінюються, безнастанно

змінюючи своїх людських носіїв. Того роду людські взаємини є *технічно-організаційні* і вони не мають нічого спільного з технічно-органічною соціальною дійсних спільнот, що дана великим масам людей апріорно як форма душі, витворена спільно історичною долею». [...] «Можна бути економічно членом спілки й означено її ворогом за становища різних форм соціальності. Не треба забувати: в даній людській збірності відбувається нормально постійна боротьба між різними мотивами життєвих потреб та різними формами соціальності» [...]

«Національні спільноти є людськими збірнотами з найбільшим числом соціальних форм у синтезі індивідуальності, що сягає корінням глибоко у сизі початки історії. Нація об'єднує духове багатство як витвір довгого часу в сучасній активності індивідуальності-підмету. Кожна нація має "свій час повноти", від якого зачинається відступний зворот. Спільнота не може бути сильна, коли її одиниці-члени слабкі, нікчемні, егоїстичні, т. зн. без творчого відношення до середовища. Вона досягає свою закінченість політичним оформленням життя, залежним від себе. [...] Український приклад дає докази неймовірного розходження поміж свідомим проектом політичної форми спільноти і її психічною відсталістю від тої форми соціальності. Українці не мають деяких мотивів у своїй духовій індивідуальності (конструктивно-організуючій), тому наша дійсність багата зударями, непорозуміннями, повна карикатурности й самопониження»...

«Щоб постали вищі соціальні форми, потреба одиниць з високою якістю духових прикмет. Не можна творити без творчої здібности, розмаху й уміння. Така форма соціальності як держава, це вислід органічної творчости, могутнього вияву духових сил назовні. Спільнота це мета, за яку боряться одиниці. Нема боротьби одиниці проти суспільности, але боротьба одиниць за суспільний характер своєї творчости».

Степовий сфінкс. Суспільно-філософічні нариси

[...] «Раніше чи пізніше, але існуючі суспільні групи мусять нарешті стати перед питанням української людини як основним і наглим. Його актуальність у позитивному напрямі – збудить творчі сили... поодиноких організаційних клітин, його ж недогляд – поглибить розклад громадського життя і припечатає його розвал. [...] Українська ідея є більше ніж проблема політичного визволення і власного *державного* буття. Україна або стане жертвою сучасної апокаліптичної потвори, або переможе і зламає її силу раз назавжди»....

«Поворот до *душі і людини* – це останній відклик до вічних сил життя. [...] Дзеркалом образу національної душі є її органічний твір – *культура*. [...] На іспиті під перехресним вогнем історії наша ідея. Ідея духової соборности українства – це вихідна органічна передумова для всіх існуючих і можливих форм життєвого єднання українців. [...] Українська земля багата минувиною, але в ній мало історії української людини. [...] Найпекучіше питання вольової слабосильності української людини поставив знову в актуальну площину Шевченко, і то на органічному ґрунті українського життя. Українство прийняло Шевченка по лінії найменшого опору і переробило його на подобу своєї слабосилої душі. [...] Шевченко пробудив національні почування українців, на жаль, українці не видобули із себе достатньо міцного співчуття його ідеям, закликам і заповітам»...

«Лік слабої нації – в ній самій, тобто в напрузі її життєвої волі, що є єдиною державною силою. [...] *Нація живе соціально*, – це є один суспільний акт – і, як довго вона живе – так довго соціальна справа є самозрозумілою автоматичною її функцією... У цьому відношенні є всі частини нації *рівновартні засадничо*, хоча не фактично. Ні політична партія, ні суспільна кляса, ні стан не відповідні як становище, з якого можна було б обняти, зрозуміти й кермувати життям нації, бо всі вони є *однобічні*...» «*Нація* це людський твір

природного розвитку... *Національна єдність* є основою для вільнішого заспокоєння, при малій витраті енергії, життєвих потреб поодиноких частин нації, а то через випробуваний віками природного співжиття спільний психічний, культурний і соціальний підклад життя. *Будучність і ціль нації* лежить у ній самій... *Для одиниці* нація не є ідеалом, абсолютною вартістю, але *ідеєю*, формою творчого буття. [...] актуальність самої ідеї зумовлена непереривною присутністю одиниць, які дають їй зміст та вдосконалюють його. Якщо людський розум зумів би знайтися в стані надособого суб'єкту нації, він бачив би в одиниці не засіб, але ідеал нації. [...] націоналізм означає дальший поступ розвитку нації, який полягає в здійсненні *ідеї соборного державного чину*... [...] українська держава – це створення на Сході Європи тої нової політично-господарської сили, що підірве пануючим в тому геофізичному краєвиді державним націям найважливіші підстави їх домінуючої ролі».

...«Однак двигнутись зі стану недержавности зможе поневолена політична нація тільки шляхом найтіснішого з'єднання всіх своїх сил під прапором єдиної *спільної політичної ідеї*, в інтересах якої мусить припинитися внутрішня боротьба на підкладі соціально-господарських противенств»...

«Емпіричний зміст нації – це конкретні людські одиниці, що носять у власній духовій будові основну форму своєї соціальности, а тою формою є *національність*, як самозрозуміла, готова, морфологічна властивість їх внутрішнього “я”. Національність – це найглибша, найзагальніша й найтривкіша підстава людської соціальности. [...] Свою безоглядну волю здійснює кожний здоровий національний організм в той спосіб, що широко розвиває заложені в собі можливості, випрацювавши необхідні для цього органи діяльности. Ні один з них не є самоціллю для себе утворений, однак *всі органи нації є рівновартні* без огляду на якісні різниці... всі вони призначені підтримувати існування *цілості*...» [...] «Державність для

нації є найпершою передумовою можливості її росту в усякому відношенні».

«Вище поставлення одиниці в суспільстві пов'язане з автоматичним поширенням поля її діяльності, відповідальності та обов'язків... завойовує одиниця провідне становище рацією своєї вищої якості та наглядним доведенням додатної ціни своєї діяльності для вдосконалення засобів і форм громадського життя. [...] власним тільки зусиллям здійснює людина свій щораз вищий духовий ріст, який не може відбуватися без впливу на оточення. [...] в основі суспільства стоїть індивідуальна свідомість, як підмет чинного відношення до оточення... Бо одиниця – не формальний варіант реальної суспільної дійсності... але іманентний чинник її творчого руху». «На ділі ж виступає людина у своїх взаєминах з живим оточенням як неподільна духовна цілість, тому соціологія орієнтована на механіку зовнішніх відносин, а не на людей в повноті їх природи. [...] Не можна думати, що з появою якоїсь великої і логічно досконалої системи філософічного або теологічного світогляду замикається для людини ланцюг проблем і їй залишається вже тільки засвоїти собі систему... Ні, кожне нове життя приносить і прокидає собою цілий ряд питань, і це в усій їх живій повноті. Кожна людина *наново* переживає драматичні дні народження ідей, боротьби за їх сформування і здійснення, трагічні хвилини їх упадку... Здається – в житті все вже було, одначе заки це скажеш, все до тої хвилини є нове й світле» [...]

«Трудність жити *людиною* у сучасному світі переросла нормальну міру небезпек та завдань стихійного життєвого змагу і сталася неймовірно могутньою, незборною потугою, що до неї не знати, як підійти, *де* її знайти та *якою* зброєю її перемогти.

...*Доба розбитого* атому сходиться з добою *розбитої* душі. [...] Найбільший змаг на землі відбудеться під прапором найвищих цінностей і найжорстокіших потуг, за владу над світом або за вільний світ. Третьої можливості немає».

ВЕБЕР Альфред

До питання про соціологію держави і культури

[...] «Процес цивілізації є сходженням сходами внутрішньо зв'язаного інтелектуального космосу практичного знання і залежних від нього засобів і методів зовнішнього оформлення буття й панування над природою, теоретичного розуміння і певного образу світу й образу “я” і є процесом осяяння свідомості і чимраз більших духовних форм оволодіння буттям, що виникають з нього. [...] В єдиному потязі історії все те, що у філософії сказано про прогрес людства, але без акцентування цінності, розглянуто... фактично як феномен, сприймається... як доля...». «...цей суспільний процес, як доводить новий погляд на історію, полягає у певній динамічній взаємодії із загальними духовними перетвореннями, що викликають процес цивілізації, який проходить через всі масиви історії. [...] Ця ж динаміка служить основою формування і дальшого руху чогось третього – культури, вираження й характер якої повністю містяться в окремих історичних утвореннях і залежать від їхньої долі, спираються на прагнення у цих утвореннях виразити духовне; а отже, матеріально-суспільний та духовно-цивілізаційний “синтез життя», що в них присутній... [...] в культурі, як у сфері духовного, абсолютного прогресу бути не може» [...] «Існують сучасні демократії, в яких панує яскраво виражена тенденція до духовного спрощення при відданості декільком сильним простим ідеям у поєднанні з дуже дійовою турботою про матеріальний добробут...»

«Часи ізольованої дипломатії і зовнішньополітичних будуарних переговорів минули. Одного озброєння, однієї політичної хитрості сьогодні недостатньо. На дійсно... все значущішому форумі європейської й міжнародної політики в майбутньому боротьба йтиме не тільки через розум, але й з допомогою ідей – завдяки духові. Тому сьогодні як ніколи важливий дух у політиці».

ВЕБЕР Макс

Наука як покликання і професія

[...] «Наукова робота вплетена в рух прогресу»... «...окремих індивід може створювати в галузі науки щось завершене тільки за умови суворої спеціалізації. [...] “Особистістю” у науковій сфері є тільки той, хто служить лише одній справі. [...] Науковий прогрес є частиною, при цьому найважливішою частиною, того процесу інтелектуалізації, що відбувається з нами впродовж тисячоліть... людина культури включена в цивілізацію, що постійно збагачується ідеями, знаннями, проблемами... уловлює лише незначну частину того, що знову й знову породжує духовне життя...» [...]

«Сьогодні наука є професією, здійснювана як спеціальна дисципліна і яка служить справі самосвідомості і пізнання фактичних зв'язків, і ніяк не милостивий дарунок провісників...»

«Об'єктивність» соціально-наукового і соціально-політичного пізнання

[...] «Адже нема сумніву, що одне з істотних завдань кожної науки про культуру і пов'язане з нею життя людей – це відкрити духовному проникненню і розумінню сутність тих “Ідей”, навколо яких дійсно або здогадно йшла і дотепер йде боротьба. Правда, подібне завдання... частково виходить за межі точної економічної науки в її прийнятному поділі на певні спеціальні галузі – тут йдеться про завдання *соціальної філософії*. Бо влада ідей у соціальному житті впродовж усієї історії була і залишається дуже сильною... Звісно, гідність “особистості” полягає в тому, що для неї є цінності, з якими вона співвідносить своє життя, хоч би навіть в окремих випадках вони містилися у глибинах індивідуального духу. Тоді індивідові важливо “виразити себе” в таких інтересах, чия *значущість* він вимагає визнати як цінність, як ідею, з якою він співвідносить свої дії». [...] «У здатності *розрізняти* знання й оцінні судження, у виконанні свого наукового

обов'язку – бачити істину, відображену у фактах, і в обов'язку своєї практичної діяльності – обстоювати свої ідеали, в цьому полягає наше найближче завдання. [...] Так зване “матеріалістичне розуміння історії” як “світогляд” чи спільний знаменник у каузальному поясненні історичної дійсності потрібно найрішучіше відкинути...». [...]

«Соціальна наука, якою ми хочемо займатися, – *наука про дійсність*. [...] Ми намагаємось зрозуміти навколишнє дійсне життя в його своєрідності – взаємозв'язок і культурну *значущість* окремих його явищ, його в нинішньому вигляді, а також причини того, що вони історично склалися саме так, а не інакше. [...] До того ж у соціальних науках мова йде про роль *духовних* процесів, “зрозуміти” яку в співпереживанні – зовсім інше завдання за специфікою, ніж те, яке можна розв'язати... за допомогою точних формул природничих наук. [...] “об'єктивне” дослідження явищ культури, ідеальною метою якого є зведення емпіричних зв'язків до “законів”, безглузде. По-перше, знання соціальних законів не є знанням соціальної дійсності, воно є лише одним із ряду допоміжних засобів, потрібних нашому мисленню для цієї мети. По-друге, пізнання культурних процесів можливе в тому разі, якщо воно виходить *із значення*, яке для нас завжди має дійсність життя, індивідуально структуроване в певних *одиничних* зв'язках. В *якому* сенсі і в *яких* зв'язках проявляється така значущість, нам не може відкрити жоден закон, бо це вирішується залежно від *ціннісних* ідей... Безсумнівно, що ціннісні ідеї “суб'єктивні”.

[...] «Наукове поняття держави, хоч як би було сформульовано, завжди є синтезом, який ми створюємо для певних цілей пізнання. [...] Найсерйознішу небезпеку становить відмова від утворення чітких понять при виведенні практичних міркувань економічного і соціального-*політичного* характеру. Неспеціалістові важко уявити, який хаос внесло, наприклад, використання терміна “цінність”. Йому якийсь однозначний смисл взагалі може

бути наданий *тільки* в ідеально-типічному розумінні, або використання таких слів, як “продуктивно”, “з народно-господарського погляду” ... “Об’єктивність” пізнання в галузі соціальних наук характеризується тим, що емпірично дане завжди співвідноситься з ціннісними ідеями, що тільки й створюють пізнавальну *цінність* цих наук. [...] життя в його ірраціональній дійсності і *можливі* значення, що містяться в ньому, не вичерпні, *конкретні* форми віднесеності до цінності не можуть бути тому постійними, вони схильні до вічної зміни, яка спрямована у приховане майбутнє людської культури».

Основні соціологічні поняття

[...] «Соціологія... є наукою, що прагне, тлумачачи, зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально пояснити її процес і вплив. “Соціальною” називаємо таку дію, яка за передбачуваним смислом діючою особою або діючими особами співвідноситься з дією *інших* людей і орієнтується на неї. [...] Соціальним “стосунком” називаємо поведінку декількох людей, *співвіднесени* за смислом один з одним й зорієнтовану на це... ознакою цього поняття служить... ступінь ставлення *одного* індивіда до *другого*. Зміст цього ставлення може бути різний: боротьба, ворожість, любов, дружба, повага, ринковий обмін, “виконання угоди”... «Зміст соціального ставлення може змінюватися».

Про деякі категорії «розуміючої» соціології

[...] «Специфічно важливим для тямущої соціології є передусім поведінка... [...] «розуміюча» соціологія (у нашому розумінні) розглядає окремого індивіда і його дію як первинну одиницю, як “атом”... Кожна окремо людина постійно бере участь у численних, найрізноманітніших сферах дій, спільних, заснованих на згоді, і суспільних... Індивід може, звичайно, брати участь в ряді спільних дій різного типу через один і той самий акт поведінки». [...]

«Боротьба потенційно притаманна всім видам суспільно пов’язаних дій»...

«Не кожна спільнота, до участі в якій індивід визначений народженням і вихованням, є “інститутом”; таким не є, наприклад, мовна або сімейна спільнота. Однак ним, безумовно, є та структура політичної спільноти, яку ми називаємо “державою”, або та структура релігійної спільноти, яку прийнято визначати як “церква”. [...] До “спілок” досить чистого типу належать: споконвічна “сімейна спілка”, де влада належить голові сім’ї... патримоніальне політичне утворення на чолі з “правителем”, а також “община”... де влада належить пророкові... [...] інститут – частково раціонально впорядкована спілка».

[...] «Переважаюча частина всіх установлень як інститутів, так і спілок виникла не на основі домовленості, а внаслідок насильницьких дій».

Протестантська етика і дух капіталізму

[...] «Сучасний капіталістичний господарський лад – це величезний космос, в який вкинута кожна людина з часу народження... Індивід тією мірою, якою входить у складне переплетення ринкових відносин, змушений підкоритися нормам капіталістичної господарської поведінки... Отже, капіталізм... виховує і створює потрібних йому господарських суб’єктів – підприємців і робітників – через економічний відбір». «...гроші за своєю природою *плодоносні і здатні породжувати нові гроші*» [...]

«Повсякденне панування *абсолютної* безсоромності і корисливості в справі добування грошей було специфічною характерною рисою саме тих країн, які за своїм буржуазно-капіталістичним розвитком є “відсталіми” в західноєвропейських масштабах. [...] Нестримне, вільне від будь-яких норм користолюбство існувало впродовж усього історичного розвитку; воно виникало всюди, де для нього склалися сприятливі обставини». [...]

«Першим противником, з яким довелось зіткнутись “духові” капіталізму і який репрезентував певний стиль життя, нормативно обумовлений, і в “етичному” вигляді був

типом сприйняття і поведінки, який можна назвати традиціоналізмом». «...людина “за своєю природою” не схильна заробляти гроші, чимраз більше грошей, вона хоче просто жити, жити так, як звикла, і заробляти стільки, скільки потрібно для такого життя. Повсюдно, де... капіталізм намагався підвищити “продуктивність” праці шляхом збільшення її інтенсивності, він наштовхувався на цей лейтмотив докапіталістичного ставлення до праці, за чим приховувався дуже стійкий спротив; на цей спротив капіталізм наштовхується дотепер, і тим сильніше, чим відсталіші (з погляду капіталістичного) робітники...»

[...] «...для розвитку капіталізму потрібний певний надлишок населення, що забезпечує наявність на ринку дешевої робочої сили. Проте якщо велика “резервна армія” за певних обставин і сприяє суто кількісній експансії капіталізму, то вона гальмує його якісний розвиток, зокрема перехід до форм виробництва, які потребують інтенсивної праці. Низька заробітна платня зовсім не тотожна дешевій праці. І в суто діловому сенсі низька зарплатня не може слугувати сприятливим фактором капіталістичного розвитку у всіх тих випадках, коли існує потреба у кваліфікованій праці, коли йдеться про дорогі машини, що потребують дбайливого і вмілого використання, взагалі про достатній рівень уваги та ініціативи».

Політика як покликання і професія

[...] «...державна є тією людською спільнотою, що всередині певної галузі... претендує (з успіхом) на *монополію* легітимного фізичного насильства. [...] єдиним джерелом “права” на примус вважається держава».

«...політика [...] означає прагнення до участі у владі чи здійснення впливу на розподіл влади. [...] Держава, однаково як і політичні союзи, що історично їй передували, є способом панування людей над людьми, що спирається на легітимне... насильство як засіб». [...]

«Політиками “за випадком” є ми всі, коли подаємо свій виборчий бюлетень... Професійний політик живе завдяки політиці... Дійсною професією справжнього чиновника... не має бути політика. Він повинен “управляти” перш за все неупереджено...»

[...] «...честь політичного вождя, тобто керівного державного діяча, є прямою особистою відповідальністю... На Заході з часу виникнення конституційної держави, а повною мірою – з часу розвитку демократії типом політика – вождя є “демагог”. [...] «У журналіста та ж доля, що й у всіх демагогів...»

ВЕЙТЛІНГ Вільгельм **Гарантії гармонії і свободи**

[...] «Всі наші інституції становили собою здійснення прогресивних ідей, і тому їхнє виникнення завжди мало метою щось добре. Однак що більше застарівають ці інституції, не змінюючись відповідно з новими розвинутими ідеями, то шкідливішими вони стають для суспільства... [...] я дійшов висновку, що в добре організованому суспільстві може бути тільки один постійний закон – *прогрес*, який є природним законом суспільства, і що всі інші закони, як і всі покарання, несумісні із свободою індивіда і благом суспільства. [...] Люди завжди міцно трималися за старі суспільні установи...»

ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир **Декілька слів про ноосферу**

[...] “Жива речовина” є сукупністю живих організмів... Насправді, жоден живий організм у вільному стані на Землі не перебуває. Всі ці організми нерозривно й безперервно пов’язані насамперед *харчуванням* і *диханням* – з навколишнім матеріально-енергетичним середовищем...».

«Людство, як *жива речовина*, нерозривно пов’язана з матеріально-енергетичними процесами певної геологічної

оболонки Землі – з її *біосферою*. [...] Еволюційний процес властивий тільки живій речовині. [...] еволюція живої речовини йде в певному напрямі»...

«У ХХ ст. вперше в історії Землі людина пізнала й пронизала собою всю біосферу, завершивши географічну карту планети Земля своїм розселенням по всій її поверхні. Людство своїм життям стало єдиним цілим. [...] Людство, взяте в цілому, стає потужною геологічною силою. [...] Ноосфера є новим геологічним явищем на нашій планеті. [...] людиною створюються нові види й раси тварин і рослин. [...] людина прагне вийти за межі своєї планети в космічний простір. [...] еволюційним шляхом з'явилася людина близько 15–20 млн років тому. [...] Зараз ми переживаємо нову геологічну еволюційну зміну біосфери. Ми входимо в ноосферу».

Наукова думка як планетне явище

«Наукова думка є частиною структури – організованості – біосфери. [...] Безперервно зростає кількість *гуманітарних* наук, численність яких теоретично нескінченна, бо наука є створенням людини, її наукової творчості і наукової думки, як і безмежні форми – прояви живої особистості. [...] біосфера є основною цариною наукового знання... Будова біосфери передусім і більш за все характеризується життям. [...] *біогеохімічна* енергія – охоплює всю біосферу і визначає в основному всю її історію. [...] нова форма біогеохімічної енергії, яку можна назвати *енергією людської культури* або культурною біогеохімічною енергією, є тією формою біогеохімічної енергії, яка створює тепер ноосферу. Вона зв'язана [...] з розвитком мозку у вищих проявах життя і виявляється у формі, що здійснює перехід біосфери в ноосферу тільки з появою розуму».

Філософські роздуми натураліста

[...] «Людина живе у біосфері, від неї невіддільна. За межі біосфери вона може сягати лише побудовами розуму... [...] наукові дисципліни про будову знаряддя наукового

пізнання нерозривно пов'язані з біосферою, можуть науково розглядатися як геологічний фактор, як прояв її організованості. [...] Це науки про духовну творчість людської особистості в її соціальному оточенні. Вони зумовлюють пошуки основних законів людського наукового пізнання, тієї сили, яка перетворила... біосферу... в ноосферу».

ВИННИЧЕНКО Володимир

Відродження нації

«Найбільшим лихом української нації в усій її трагічній історії було й є її прекрасна територія, родюча земля, багатства вод і землі, м'який, теплий, здоровий клімат. І це було найбільшим стимулом того жагучого прагнення Москви до найтіснішого “поріднення з братським народом”, для перероблення переяславського трактату на своє розуміння й хотіння. [...] було знищено всякий зверхній прояв існування української нації. Закон констатував силу й волю діючої сторони. Але дійсний закон, закон життя не завсіди підлягає людським нормам».

[...] «Коли сходяться представники всіх партій, клас і станів, то, очевидно, вони всі разом мають представляти щось одне. А це одне було – українська нація. Не руська, не російська, а цілком окрема, своя, українська нація. [...] Наша мета була – відродження, розширення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття цих форм і забезпечення їх. *Державність же є тільки засіб для сеї істотної цілі*».

[...] «Українська демократія непохитно стояла на тому, що ні політичне, ні соціальне визволення не може бути дійсним визволенням без визволення національного». «...виявилось, що українці не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили свою суцільну зброю на дві половини, на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через це вони зразу ж одірвалися

від своїх працюючих мас і були доценту розбиті. Але переможці-большевики зробили таку саму помилку... й вибрали тільки инчу – соціальну. Це на якийсь час дало їм перемогу, але й зараз же й поразку» [...]

Заповіт борцям за визволення

[...] «Поки що людство розбите на окремі національні колективи, які переважно зуться державами, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя й розвитку кожної нації – є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його в компактну цілість, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державности є покаліченим людським колективним організмом. [...] Українська Держава була і є. Її, повторюю, створив народ, нація, а не купка бідних емігрантів, народ її захищав, захищає і буде захищати всіма силами своїми, фізичними й духовними. Без орієнтації на свій народ, без його участі в боротьбі, без його *всєбічного* зацікавлення й ентузіазму зовнішні сили нас роздеруть і задушать ще на сотні років».

[...] «...які є сутні риси всякого тоталітаризму, чи то мусолінівського фашизму, чи гітлерівського нацизму, чи сталінського большевизму? Головна риса його є: заперечення суверенітету народу, його здатності (а тому й права) самому вирішувати питання свого соціального, політичного, економічного і всякого іншого буття. Таку функцію можуть виконувати за темні маси вибрані одиниці, освічені, сильні, рішучі, вольові індивіди, так звані проводирі нації чи кляси. Це, розуміється, все та сама концепція, яка панувала в людстві, з тих стародавніх тисячоріч, коли в ньому через цілий ряд причин (геологічної, біологічної та інших) сформувалась хвороба гіпертрофії егоїзму, коли завелось панування людини над людиною, коли людство поділилося на кляси та нації панівні й підлеглі. Панівні кляси (чи нації) сотнями тисяч років виробляли, розвивали, удосконалювали

цю концепцію буття і ... так закоренили її в людстві, що вона стала спадщиною, немовби вродженою, притаманною людині. [...] ми всі родились і вступаємо в життя з цілим комплексом спадкових, переданих нам як із дальніх тисячоріч, так і від ближніх родичів якостей і нахилів, а серед них і з нахилом до панування над іншими людьми. Навіть кожен експлуатований, гноблений при змінених і сприятливих умовах охоче сам стає експлуататором і гнобителем. Це можна спостерігати на кожному кроці як у нас, так і в усякій іншій нації. Самосвідоміші, чесніші одиниці, які хотіли урівноважити в собі й у інших людей різні сили (себто встановити так звану моральну й соціальну справедливість), помітивши несправедливість відносин між людьми, повставали проти неї, вступали в боротьбу проти панування, насили, гніту. Вони... називаються різними назвами: реформаторами, революціонерами, борцями за свободу, національними героями, визволителями кляси чи нації. Але не всі лишалися у цій якості до кінця. Досягши визволення своєї кляси чи нації і не усвідомивши собі загальнолюдської спадкової хвороби нахилу до панування, ці визволителі підсвідомо допускали в свою психіку оту стародавню філософію й психологію тоталітаризму, піддавались їй, непомітно робили її своєю політичною ідеологією й нею обдурювали себе й інших. Прикладів цього в історії людства можна знайти скільки хоч» [...]

«Український націоналізм виник не під час української революції і не в опозиції до неї, або страху перед нею, як то було з іншими тоталітаризмами, а навпаки: з великої національної гіркості, з пекучого гніву, з обурення за те, що вона, та українська революція, на яку вони поклали стільки надій, яку так любили, не справдила своїх обіцянок. [...] агітатори хотіли *панської* України, що вони хотіли чужих панів вигнати, а посадити на їхнє місце своїх». [...] «...в окремих індивідів в усякому суспільстві живуть передані

... із тисячоріч у спадщину психологічні сили, інстинкти. Одним із них є інстинкт панування і влади. В одних умовах цей інстинкт приглушується, в других роздувається. [...] треба постійної контролі над собою, насамперед самосвідомості... Бути міністром чи депутатом, а то ще й президентом, це найкраще середовище для розвитку інстинкту панування чи честолюбності. [...] Еміграція взагалі є та обстановка, яка дуже сприяє розвитку цих нахилів. [...] Треба чесно, одверто сказати собі й всьому світові, що українська еміграція є тільки невеличка частинка нації, що вона претендує не на командування нацією, не на кидання їй своїх урядів, “конструкції”, “законів”, а бажає бути тільки допомогою їй у боротьбі за її визволення... а так само бажає творити серед інших народів опінію, сприятливу для української державності... Не самі декларації творять опінію, а ще й відповідна дія. Треба, щоб українська еміграція на кожному місці свого перебування доводила і словами, і ділами свою демократичність і – головне – миролюбність».

Конкордизм.

Система будування щастя: етико-філософський трактат

[...] «Найпростіше було б визначити... так: щастя є довга, постійна радість життя. [...] наслідком власного і чужого досвіду... створилося таке визначення... Щастя є дієва рівновага і погодження сил. [...] *Тільки дієва рівновага цих цінностей та погодження їх між собою та з силами зовні нас дають той самий стан, який ми можемо з цілковитим правом назвати щастям.* [...] ми всі (хочемо того чи не хочемо) мусимо підлягати *законові прагнення щастя*». [...]

«Кожний об’єктивний дослідувач цього питання мусить помітити, що найбільшою причиною нещастя людей є те, що в багатьох нема вдосталь чим годуватися, в що одягтися та навіть де жити... що в людському житті панує економічно-соціальна нерівність. “Так, – каже природа, – явище соціальної нерівності є явище неприродне, це є біологічна ненормальність”.

[...] «...на нашу думку, не страждання, не тяжкий примус витворили людину на землі, як гадають деякі вчені, а, навпаки, особливо сприятливі умови, надлишок добра і радості, себто найбагатший процес у природі. Людина – це є особливий, люксовий продукт природи. [...] треба визнати, що легенда про перебування перших людей (Адама та Єви) в раю має під собою реальний ґрунт. [...] Вони мають ту рівновагу і погодженість своїх сил, які ми звемо щастям. [...] люди, які вірять в існування Бога, якого показує нам релігія, роблять на нього великий наклеп, бо вони приписують йому таку страшну жорстокість: засудити мільярди... людей на тяжкі страждання за непослух йому двох людей. [...] ясно, що з доброї волі люди не могли покинути “рай”... Очевидно, одна з тих геологічних катастроф, які час од часу трусили Землю. [...] для людини, це було страшною катастрофічною подією. Вона залила водою їхній рай... Але деяким пощастило врятуватися... Зміна клімату, місця побуту та всього, що з цим було зв’язане, спричинилось до великих порушень і змін у самій людині. [...] Наукою встановлено на підставі різних даних, що людина є істота гуртова. Антропоїд, предок людини, очевидно, ще до сформування в людину був істотою гуртовою... Віковичний досвід роду навчав, що тільки погодженням інтересів може рятуватися й індивід, й колектив. [...] цей досвід став спадковим, себто *інстинктом*. І це була здорова нормальна доба в історії людства, доба рівноваги й погодження сил, себто *щастя*».

[...] «Попавши в нову, чужу і, як ми сказали, бідну на їхнє годування [обстановку], люди, натурально, мусили насамперед дбати за самих себе, а не за своїх товаришів, чи за весь колектив, який, зрештою, розбився і більше не існував. Перше убивство людини людиною сталося тільки на цьому ґрунті. Легендарний Каїн убив Авеля зовсім не із заздрості... а напевне з бажання відняти в нього запаси їжі. Але не тільки інстинкт егоїзму почав гіпертрофуватися, а й усі інші психічні функції почали деформуватися, калічитись.

Гіпертрофований інстинкт самозбереження викликав до помочі *насильство*, і над ним установив норму, право – *право власності*. Звідси пішли всі форми суспільного співжиття людей у колективах і взаємовідносини колективів між собою. Потім, коли людство навчилося робити обмін продуктами праці за допомогою загального продукту праці – грошей, – експлуатація праці стала трохи прихованішою. І тепер людина, яка має багато грошей, не створених її працею, щиро не розуміє... що ці гроші є сконденсована праця інших людей, такий самий запас продуктів годування і життя, як і той, який робився руками первісних рабів. [...] Тому на земній планеті з доби виходу первісних людей з “раю” не було вже мирного життя – вічне насильство, гніт, визиск, вічна боротьба, бунти, повстання, революції, війни – чи то тихі, малопомітні, чи то бурхливі, вельми помітні вияви хвороби розладу сил»...

«Конкордизмом ми називаємо систему лікування та реорганізації сил сучасного людського організму (чи то індивідуального, чи то колективного), сил як фізичних, так і психічних, систему, базовану на рівновазі та погодженні цих сил. [...] Досі на землі панувала мораль *дискордистська*... [...] кожний у цьому суспільстві мусить почувати себе, свідомо чи несвідомо, так чи інак, винним морально, кожний тим чи іншим неодмінно погрішив проти тої чи іншої заповіді. “А коли так, кажуть собі ‘злочинці’, то нема чого пнутись у святі, нема чого оглядатися на якихось там своїх ближніх. *Живи для себе*, борись, гризись, розштговхуй, пролізай, захоплюй найкраще місце під сонцем, топчи слабших...”, оце є неписаний закон моралі... і дурень, мовляв, та слинтяй той, хто його не розуміє чи не здатний виконати». [...] «Першою умовою боротьби з дискордизмом є відновлення цілковитого погодження людини з Усесвітом і земною природою»...

«...вся історія людства, властиво, є історія його годування. Інтереси годування штовхали народи на переселення, на сутички, на війни, на революції. Нарешті, вся сучасна цивілізація землі (соціальна, політична, економічна, технічна

та інша) є не що інше, як організована система фізичного існування людей, а серед них на першому місці – засобів їхнього годування».

[...] «Відкидати вагу вогню в деяких галузях [...] культури було б абсурдом. Але що вогонь відіграв величезну роль у відхиленні людини від її природних і здорових способів годування, то це є теж очевидним... [...] об'єктивною наукою помічено, що навіть рослини, городина, приготована на вогні, не тільки губить величезну частину своєї позитивності; будши вбитою у своїй вітамінозності, а й буває навіть шкідливою. [...] м'ясна їжа, а так само всяка інша, навіть зеленина, приготована на вогні, є в більшій чи в меншій мірі шкідливими для людського організму. [...] до цього треба додати ще вживання людьми отруйних напоїв і взагалі всяких наркотиків: алкоголю, опіуму, кави, чаю, тютюну, які особливо поширені серед широких мас людства»...

«...не тільки так звані вищі, а й “нижчі” класи всіх націй починають все “краще” та “краще” годуватися. [...] У Біблії виразно сказано, що перші люди в раю годувалися виключно рослинною їжею... І тільки потім, по “вигнанні з раю» люди чогось перейшли на м'ясоїдство».

[...] «Ми повторюємо: годування є база здоров'я. [...] Тому погодження з природою тільки перша умова відновлення загального погодження сил людини всередині себе, як фізичних, так і психічних... капіталістичне суспільство розбите на безліч груп із різними потребами, інтересами, світорозуміннями. Тому оцінка цінностей у ньому різноманітна, часто суперечить сама собі й немовби несправедлива. [...] Отже, оцінка в сучасному суспільстві може бути тільки *відносною*».

[...] «Родина – це цеглина кожного суспільного ладу. Який лад, такі й цеглини, які цеглини, такий і весь будинок»...

«Соціальний підінстинкт вироблявся в людині мільйони років... людські істоти знали, що їм треба в інтересах їхньої

самоохорони та легшої боротьби за здобуття засобів існування жити колективом, а не поодиноці». [...] «...всяка панівна група в суспільстві, говорячи про щастя колективу, є явно нечесною з собою, [...] вона, обдуривши саму себе, обдурює весь колектив... головною руйнівною силою в її діях є все той самий хворий гіпертрофований егоїзм, який у цьому випадку виявився у формі так званої владолюбності.

...Влада над людьми споконвіків приносила матеріальну вигоду владарям. [...] Ніякий владолюбець не може бути щасливий, якого б розміру він не мав владу над людьми і над створеними ними цінностями. [...] окремий індивід, бажаючи мати своє індивідуальне та ще й *повне* щастя, мусить прагнути, щоб і його оточення мало ту саму рівновагу і погодження своїх сил, що й він».

[...] «Сучасні представники колективів у вигляді урядів держав, а надто диктаторські уряди вважають за моральне як цілковите панування колективу над індивідом, так і цілковиту підлеглість індивіда колективові. [...] Кожна диктатура, як би вона себе не називала, якими б “словами” і цілями не обставляла своє існування, є *кривовага сил суспільства*, а демократія – *прагнення погодження їх, рівновага*. Свобода є однією з найголовніших умов рівноваги й погодження сил. *Свобода дії* має вирішуватися більшістю колективу, так само як форми політичного співжиття різних угруповань – справами суспільства».

[...] «Моральне роззброєння треба проводити у всіх націй світу, поруч із роззброєнням економічним та мілітарним. [...] Економічне погодження народів, знищення економічної боротьби, *Економічна Федерація Планети*, *всесвітнє роззброєння* та всі інші заходи, що впливають з неї, є єдиною істинною зброєю в боротьбі з уселюдською хворобою. [...] Людство вже досить бачило реванші руйнівницького, смертоносного характеру. [...] війна взагалі є ворогом поступу... а майбутня, третя планетарна війна буде ще згубнішою для цих цінностей... вона якщо не знищить

людство, то зведе його до незмірно більшого економічного зубожіння, ніж минула війна...»

[...] «...багаті природні ресурси України... клімат, українська земля, пишно-родюча, широко-щедра, завжди була привабою всіх сусідів, завжди викликала навалу завойовників... Ця причина лишиться навіки, і навіки Україна засуджена на зазіхання гіпертрофованого егоїзму чи близького сусідського чи якогось дальшого імперіалізму. І коли вона здобуде собі ціною страшних жертв *формальну* державну самостійність, вона сутньої, справжньої самостійності все ж таки не матиме, бо ті сили, які допоможуть їй відбитися від одних імперіалістичних зазіхань на її багатства, самі в тій чи тій мірі, сховано чи відверто стануть на їхнє місце. І той самий визиск нашої землі та праці, той самий вічний наш колоніалізм буде тягтися далі». [...]

«Соціальна нерівність та всі інші явища, що з неї випливають, є вияв хвороби... Але нема й не може бути в сучасному людстві людей нормально здорових. [...] Так само трудно, якщо не трудніше, виявити хворобу тим, у кого є соціальний наркотик. [...] через те з усіх цих причин члени панівних класів, будши найбільш хворими елементами суспільства, у той же час найменш здатні до лікування та одужання...

Треба показати, що *кожний* може боротися з уселюдською хворобою, *кожний* може лікуватися, видужувати і мати навіть тепер до певної міри той стан рівноваги та погодження сил, який зветься *щастям*».

«*Ініціативність, активність, творчість* мають бути характерними рисами членів конкордистських колективів. [...] Дискордизм є ворог не тільки свободи та незалежності, а й здоров'я та самого життя всіх людських колективів. [...] конкордизм є відповіддю на вічне питання про мету і сенс життя людей. Коли всі люди разом і кожна людина зокрема будуть мати нормальне здоров'я, фізичне й духовне, то вони тим самим... матимуть їхню рівновагу і погодженість сил».

Морально-естетична позиція

[...] «Коли перевірити всі заповіді сучасної моралі, то й відносно всіх треба признати, що абсолютний характер уступається перед *умовним*. [...] коли мораль не має абсолютного характеру, то, виходить, можна брехати, красти, обманювати, насилувати? Коли це визнати, тоді почнеться цілковите здичавіння людей».

...«Хіба жити на кошт другого – не крадіж? [...] Хіба війна – не вбивство? [...] Абсолютна, вічна мораль з незмінними догмами – заповідями – подібна до хлопчика, який рученятами намагається вдержати потік і крізь пальці якого вільно ллється вода. [...] Сучасна мораль розколює людину. Являючись цілком придатною до життя, вона ослаблює поступовий рух пригноблених. Її треба відкинути й керуватись принципом концентрації сил й раціонального зужиткування їх. Таку методу я назвав... “чесністю з собою”.

ВОЛЬТЕР (Аруе Франсуа-Марі)

Метафізичний трактат

«Свобода – це виняткова можливість діяти». «Свобода – здоров'я душі, мало хто володіє цим здоров'ям повною і незмінною мірою. [...] Виявляти свою волю й діяти – це означає мати свободу».

Філософські листи

[...] «Все перебуває в русі, все діє і протидіє у природі. [...] Кожна планета зазнає зміни. [...] на широкому просторі землі ми ходимо по уламках». «...Ніяке суспільство не може існувати без справедливості. [...] інстинкт людини, зміцнений розумом, веде її до суспільства, так само як до їди і питва. [...] Потреба в суспільстві не лише не зіпсувала людину, навпаки, вона псується при віддаленні від суспільства».

«...Найбільшим моральним злом є, звичайно, війна. Вона тягне за собою всі злочини, грабунки, спустошення, всілякі види смерті».

[...] «Неможливо, щоб суспільство могло виникнути й існувати без любові людини до самої себе... Любов до нас самих – це основа любові до інших, ми корисні людському родові через наші взаємні потреби – це основа всякого спілкування, це вічний зв'язок людей».

ВОРЦЕЛЬ Станіслав

Про власність

«...власність як *суспільна форма* використання зовнішнього світу людиною, впливає із суспільних зв'язків... Не можна сказати, що власність зникне: суспільство не може заборонити людині використовувати зовнішній світ у своїх інтересах, але воно перетворить власність з елемента егоїстичного на елемент суспільний, зв'язувальний».

ГАБЕРМАС Юрген

Структурні перетворення у сфері відкритості:

дослідження категорії громадянське суспільство

[...] «Громадянську відкритість (*bürgerliche Öffenlichtkeit*) можна визначити насамперед як сферу згуртованих у публіку приватних осіб. [...] Виходячи з самої ідеї громадянського суспільства, система вільної конкуренції здатна саморегулюватися, це безперечно, але тільки за умови, що в обмінний процес не втручається жодна позаекономічна інстанція, навіть якщо вона обіцяє функціонувати в ім'я загального добробуту і справедливості в міру здібностей і працьовитості індивіда. Суспільство, яке визначається тільки законами вільного ринку, виглядає не лише як сфера, вільна від панування, а й взагалі вільна від насильства. [...] політична революція на перше місце висуває політичний характер громадянського суспільства. Вона розбиває громадянське суспільство на його прості складові частини, з одного боку, на індивідів, з іншого – на матеріальні і духовні чинники,

які й творять зміст життя, громадянське становище цих самих індивідів». [...]

«Громадянська відкритість постає в полі напруженості між державою і суспільством, але сама залишається частиною приватного простору. [...] Із розширенням державного впливу на приватні простори пов'язаний зустрічний процес заміни державного насильства на суспільне. [...] В індустріальному суспільстві з соціально-державним ладом множаться відносини і стосунки, які неможливо задовільно впорядкувати інституціями ні приватного, ні публічного права, вони навіть спонукають до впровадження так званих соціальних правових норм. [...] Відповідно до того, як держава і суспільство навперемін проростають одне в одне, інституція сім'ї вилучається із їхнього контексту процесів суспільного відтворення...»

«У соціологічному трудовому аспекті формальна належність підприємства до приватного, а установи – до державного (відкритого) простору, втрачає гостроту відмінності». [...] «Як фахова сфера набуває самостійности, сфера сім'ї дедалі щільніше замикається у собі: структурну трансформацію сім'ї з часів ліберальної ери менше характеризує втрата виробничих функцій на користь споживацьких, ніж її зростаюче вичленування з функціонального контексту суспільної праці взагалі. [...] заміна родинної власності надходженнями окремих отримувачів платні чи допомоги, крім іншого, позбавляє сім'ю можливості самозабезпечити себе у випадку злиднів та старості». [...]

«Світ, створений засобами масової інформації, має хіба що вигляд громадянського суспільства, проте навіть інтегрованість приватної сфери, у чому масова інформація, зі свого боку, запевняє своїх споживачів, – ілюзорна. [...] Матеріали досліджень через опитування – будь-які міркування будь-яких груп населення – кваліфікуються як громадська думка не лише тому, що вони проводяться заради

збору матеріалу для політично актуальних розглядів, рішень і заходів».

«Комунікативному просторові кулуарних чи кабінетних суджень протистоїть сфера циркуляції псевдогромадянської думки».

ГАВРИЛИШИН Богдан

До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє

[...] «Суспільства, держави мають значні відмінності щодо ефективності залежно від часу та країни. [...] Суспільне здоров'я також може змінюватися з плином часу: від близьких стосунків між людьми на роботі й під час відпочинку з можливостями для творчих, корисних занять, згуртованості та почуття обов'язку – до чвар, напруженості, руйнації соціальних структур, відчуженості й високої злочинності... Соціальна природа людини зумовлює те, що все назване залежить від стосунків між людьми на різних рівнях структури суспільства... Економічний розвиток в основному забезпечується людиною». [...]

«Будь-який суспільний лад містить три компоненти: *цінності, політичне правління, економічну систему*... Кожен індивідуум – унікальний. Об'єктивним для кожного є те, що його турбують власні потреби і прагнення; кожен шукає шляхи самоутвердження та самовираження»... «Нації-держави створювали неоднакові форми суспільної організації з різних причин. Деякі суспільні устрої виникли в історії випадково... Суспільний лад утворився для задоволення усвідомлених потреб людей. Це походить від внутрішньої природи людини в різних формах прояву, яка, зрештою, була у неї частково закладена в процесі творіння... Згідно з найсучаснішою теорією, сформульованою Жаком Моно, людина – це результат випадкової біологічної мутації. Можливо, з деякими недостатньо науковими обґрунтуваннями він твердить, що сучасна наука, зокрема молекулярна біологія, остаточно спростувала уявлення про

те, що людина – результат втручання Бога або природної еволюції. Моно вважав, що не існує ні кінцевої мети, ні усталеної єдності людини і решти світобудови. [...] Унікальність людини, що вирізняє її у тваринному світі, визначається тим фактом, що її кодекс поведінки передбачається переважно культурним, а не генетичним шляхом. Ось чому людина має історію»...

«Хоча б якими людині уявлялися жадані становище або умови, досягнення їх можливе лише у взаєминах з іншими людьми. Характер таких стосунків залежатиме від того значення, яке надається особі у суспільстві». «Влада – це право, можливість ухвалювати рішення, що мають вплив на усю спільноту. [...] політичне правління може впливати і впливає як на форму, так і на функціонування економічної системи і навпаки, хоча виявляється, що вплив економічної системи на політичне правління потребує більше часу для свого прояву. [...] ці дві компоненти суспільного ладу, тобто політичне правління й економічна система, існують у різних поєднаннях. [...] особливий інтерес викликають цінності / переконання, що впливають на стосунки між індивідами або групами, на взаємини в суспільстві як такому. [...] Усі системи цінностей визнають людину індивідумом із властивими йому рисами і характеристиками, що вирізняють кожного серед інших людей. [...] Системи цінностей відрізняються тим, якого значення вони надають людині як особистості або людині як членові громади і, таким чином, характеру й ролі її взаємодії з іншими... Згідно з індивідуалістсько-конкурентними цінностями, людина – це індивідум з притаманними йому особливостями, самовизначенням, що і має найбільше значення. У групово-кооперативних цінностях провідне значення має добровільне підпорядкування індивідумів громадському благу. В егалітарно-колективній системі цінностей перевага надається людині як члену громади, її взаємодії з іншими і мало не злиттю людини з колективною сутністю.

...В усі періоди історії спостерігалися спроби застосувати на практиці егалітарно-колективістські цінності. Раннім суспільствам, зокрема острівним громадам, були притаманні форми примітивного комунізму. Наприклад, морське риболовство потребувало певних організованих групових зусиль, співробітництва і розподілу вилову для виживання громад. Інший цікавий приклад втілення егалітарно-колективістської філософії – кібуци в Ізраїлі. Кібуци – одна з крайніх форм колективізму. У них немає приватної власності, усе належить колективу, і його члени мають рівні права на участь в ухваленні рішень. [...] діє принцип “кожному за його потребами, від кожного за його здібностями”. [...] офіційною ідеологією третини людства був марксизм у його різних інтерпретаціях.

Окремі країни, типу Китаю, вважали, що вони були близькі до ідеалу, оскільки досягли відносно високого ступеня рівності у розподілі багатства та у рівні життя, навіть якщо вони перебували на досить низькому рівні економічного розвитку. [...] окремі країни мали визначні індустріальні й воєнні досягнення». [...]

«На відміну від автократії, демократія як концепція, ідеал, бажана форма політичного правління стала у недавній історії надзвичайно привабливою, вона здобула майже загальне визнання в сучасному світі. [...] Форма політичного правління типу протизваги ґрунтується на індивідуалістсько-конкуренційних цінностях та існує у країнах, де переважають такі цінності, а саме в англо-саксонських, англомовних. За такої форми політичного правління існують правляча група та опозиція; влада звичайно ділиться на законодавчу, виконавчу і судову, а інституції, особливо в американському варіанті, побудовані так, щоб функціонувати як система контролю і рівноваги. [...] Концепція поділу базується на припущенні, що людина може помилятися і бути схильною до зла. Інституції слід створювати таким чином, щоб вони застерігали людей від помилок, які неодмінно є складовою

людської сутності. Такий спосіб мислення забезпечує виправдання появи опозиції. [...] Люди самі створюють інституції, їхня форма впливає на поведінку людей. [...] Тож система створює умови для періодичних виборів. Періодичні вибори покликані також діяти як протиотрута щодо “корупції влади”, різновид політичних циклів очищення, спосіб дезінфекції системи. Проте це викликає переривчастість, час від часу зміни політичного курсу, а як наслідок – зайві витрати енергії і уповільнення суспільного прогресу».

«Швейцарський тип прямої демократії має історичні корені. [...] розпорошення і децентралізація влади не послаблюють здатність суспільства до дій, звершень, мобілізації сил, а, навпаки, породжують більші обов’язки громадян перед суспільством, а тим самим суспільну мобілізуючу здатність. Для швейцарців влада означає швидше відповідальність, ніж привілеї, а це захищало їх від руйнівних наслідків концентрованої влади.

...Ефективним можна вважати правління, здатне зберігати й увічнювати себе, сприяти технологічному та економічному прогресові, задовольняти усвідомлені потреби більшості населення».

«Максимізація прибутку – важлива спонука приватного підприємництва та основний критерій оцінки його ефективності. [...] в усіх країнах вільного підприємництва, що досягли високого рівня економічного розвитку, більшість людей стала багатшою, а бідність в основному було ліквідовано».

«Адам Сміт стверджував, що вільний ринок діє подібно до невидимої руки, яка керує індивідуумами з метою забезпечення їхніх економічних потреб, таким чином задовольняє інтереси переважної більшості. Проте механізм вільного ринку має певні слабкі місця і помітні перебої у функціонуванні... [...] складається враження, що у вільний ринок ніби вмонтовані саморуйнівні сили. [...] структурною

ознакою системи вільного підприємництва стала обмежена роль уряду в економічному житті. [...] Невтручання як ознака капіталізму нині перестала бути реальністю. Досвід свідчить, що невтручання уряду могло б спричинити надмірне безробіття, значну матеріальну і соціальну нерівність, вищість особистих цілей над громадсько-державними. [...] Тоді як економічно найприйнятніша логіка виживання є жорстокою, вона не прийнятна соціально і політично в будь-якому сучасному суспільстві, що визнає право кожної людини на задоволення принаймні основних життєвих потреб. Отже, спостерігається поступове зростання ролі урядів у виправленні несправедливостей ринкового розподілу шляхом розвитку соціального законодавства... загальної допомоги всім нужденним».

«У минулому головною рисою американського народу був прагматизм. Американське суспільство має плюралістичну природу. [...] легко сприймає нові ідеї, воно може змінювати свої поширені переконання, не вдаючись до руйнівних дій. Однією з характерних рис американців як нації є здатність започатковувати нову тенденцію і надавати їй великого імпульсу, як тільки визначено їй усвідомлено мету. У США спостерігається пошук нових способів взаємодії між бізнесом та урядом». [...]

«Хоча японська економіка – це система ліберального вільного підприємництва, однак складається враження, що їй притаманне централізоване планування у зв'язку з високим ступенем узгодженості приватної ініціативи, для якої основним критерієм є благо Японії. [...] Німеччина посідає центральне місце в європейській будові у зв'язку з її значним економічним розвитком, політичною стабільністю і передбачуваністю. [...] Швейцарія може стати взірцем для країн, що досягають високого рівня політичної зрілості й можуть розпочати перехід від поляризованої двопартійної системи, яка викликає чвари,

до системи колегіального правління. Модель Швейцарії цінна також і з огляду на можливість передбачення розвитку нових наднаціональних утворень типу Об'єднаної Європи».

[...] «Під загрозою, що нависає над усім людством, неможливе нормальне життя протягом тривалого часу. [...] *Релігії* також належать до факторів, що стримують прогрес світового єднання».

«...суспільство ніколи не розглядалося з позиції сукупної ефективності суспільства, а поняття ефективності застосовувалося лише до конкретних процесів, корпорацій, організацій, програм або, у кращому разі, економіки в цілому. [...] Все ще немає можливості виміряти ефективність нації-держави з її економічними, соціальними і політичними інституціями, які разом визначають функціонування країни. [...] Країни класифікувалися та оцінювалися відповідно до їхнього ВВП як основного критерію діяльності. Незважаючи на те, що цей показник має майже прогностичне значення, склалася думка, що валовий національний продукт – це показник обсягів економічної (особливо ринкової) діяльності, а не показник добробуту людей і навіть не показник матеріального достатку.

...Умови існування людини переважно не піддаються точному кількісному визначенню, вони суттєво різняться за значенням, якого надають їм індивідууми, громади в межах будь-якого суспільства, або навіть різні суспільства. [...] На якість умов життя індивідуума впливає велика кількість факторів». [...]

«Валовий національний продукт на душу населення все ще залишається прийнятним показником багатства нації, але, звичайно, не його розподілу, не стає показником раціонального використання багатства, пов'язаного з ним рівня добробуту. [...] Соціальні показники покликані визначати основні потреби людини та міру їх задоволення. [...] задоволення потреб більшості людей залежить від

функціонування економічної системи, політичного правління і взаємодії між ними, причому й економічна система, і політичне правління визначаються моральними цінностями суспільства. Отже, комплексними, хоча й важко вимірюваними, показниками сукупної суспільної ефективності виступають відповідності між економічним потенціалом (природним і людським) і економічними здобутками, соціальними прагненнями й соціальними відносинами, політичними ідеалами і прагненнями та втіленням їх, тобто узгодженість між цінностями, потребами і їх задоволенням. [...] Економічне зростання не обов'язково веде до політичних свобод, так само, як демократія не є автоматичною гарантією соціальної справедливості». [...]

«ООН фактично є асоціацією урядів: це не об'єднання людей світу».

Залишаюь українцем

[...] «Вузькі спеціалісти необхідні, але люди, які усвідомлюють межі якої-небудь діяльності, які можуть подивитися на ситуацію, проблему, виклики з двох, а ще краще – з кількох сторін знання, багато мудріші й можуть приймати кращі рішення. Наприклад, вузькоспеціалізовані економісти спричинили шкоду для людства, звузивши мірило всього прогресу до зростання ВВП, який нечасто поліпшує життя населення, зводить вартість всього до грошей».

«Кожен вчиться по-різному, і кожному з нас потрібно робити це протягом усього життя. [...] Ми можемо будувати, лише базуючись на позитивних речах. [...] Дайте людям розуміти, що вони мають можливість і право шукати свої шляхи у співпраці з вами. Довіряйте людям і, добре думаючи про них, ви самоутверджуватиметесь. [...] Треба вивчати релігійну, філософську, політичну та соціальне спадщину інших, яка визначає поведінку етнічних груп, націй і цивілізацій».

ГЕГЕЛЬ Георг

Лекції з філософії історії

[...] «Всесвітня історія є прогресом в усвідомленні свободи, – прогрес, який ми повинні пізнати в його необхідності. [...] нічого не відбувається і ніщо не виробляється без того, щоб діяльні індивідуми не отримували задоволення; це – приватні особи, тобто в них є особливі, притаманні їм потреби, прагнення, взагалі інтереси; адже індивідуум виявляється таким, що конкретно існує, а не людиною загалом, бо такої людини нема, а є визначена людина» [...]

«Але всесвітня історія не починається з якоїсь свідомої мети, як це буває в окремих груп людей. Свідомою метою їхнього простого прагнення до спільного життя є вже гарантування безпеки життя власності, а коли здійснюється спільне життя, тоді цілі розширюються. [...] ці можливості стають історичними; вони містять в собі деяке загальне іншого типу, ніж те загальне, що становить основу існування народу чи держави. Таке загальне є моментом творчої ідеї... Історичними людьми, всесвітньо-історичними особистостями є ті, в чийх цілях міститься таке загальне. Вони є великими саме тому, що хотіли й здійснили величне й при цьому не уявлюване й позірне, а справедливе й потрібне. [...] загальне існує в державі, у законах, у загальних і розумних визначеннях. [...] держава є здійсненням свободи, тобто абсолютно кінцевою метою... існує для самої себе... треба знати, що вся цінність людини, вся її духовна дійсність, існує тільки завдяки державі. Правда, суспільство і держава встановлюють обмеження... Ці обмеження... в тій сфері, завдяки якій вперше пробуджуються свідомість і бажання такої свободи, якою вона виявляється насправді, тобто розумною [...]

...припущення, за яким тільки народові притаманні розум, розуміння й знання того, що є справедливим, виявляється небезпечним і неправильним, тому що всяка частина народу

може оголосити себе народом; а питання, що стосуються держави, є предметом культивованого пізнання, а не народу»...

«Те загальне, що проявляється і пізнається в державі, та форма, під яку підводиться все, що існує, є взагалі тим, що становить утворення нації. А певний зміст, якому надається форма спільності і який полягає в тій конкретній дійсності, якою виявляється держава, є саме дух народу. Дійсна держава одухотворена цим духом в усіх окремих справах, війнах, установах... Але людина повинна знати про цей свій дух і про саму свою сутність і усвідомлювати свою єдність з ним, що виявляється першопочатковим» [...]

«При всьому нескінченному багатоманітті змін, що здійснюються в природі, виявляється коловорот, що вічно повторюється. Тільки в змінах, що відбуваються в духовній сфері, з'являється нове. [...] Але розвиток притаманний також і організмам. [...] Отже, всесвітня історія – це *хід* розвитку принципу, *зміст* якого є усвідомлення свободи. [...] розвиток є рухом вперед від недосконалого до досконалішого...»

«Європа перекидала надлишок свого населення в Америку; це переселення зв'язане з багатьма перевагами, тому що переселенці, відкинувши багато того, що могло виявитись обтяжливим для них на батьківщині, приносять з собою такі блага, як європейське почуття власної гідності і багато навичок мистецтва. Америка є країною майбутнього, в якій згодом, можливо, у боротьбі між Північною і Південною Америкою виявиться всесвітньо-історичне значення...»

Про війну

[...] «Із війни народи виходять не тільки зміцненими, але й нації, всередині яких є непримиренні антагонізми, набувають внутрішнього заспокоєння завдяки зовнішнім війнам. Війна, правда, приносить з собою незабезпеченість, є нічим іншим, як потрібним рухом».

Філософія права

[...] «Закони природи абсолютні і мають силу так, як вони є... щоб знати, в чому полягає закон природи, ми повинні осягнути природу, бо ці закони правильні, хибними можуть бути лише наші уявлення про них. [...] глибшим може стати тільки наше пізнання цих законів» [...]

«Правові закони – це *закони, що йдуть від людей*. [...] У природі велика істина полягає в тому, що закон взагалі існує. У законах права припис має силу не тому, що існує таке розпорядження, кожна людина вимагає відповідності припису її власному критерієві. Тут можлива колізія між тим, що є, і тим, що повинно бути... У праві людина має знайти свій розум, отже, повинна розглядати розумність права... [...] у римському праві неможлива дефініція *людини*, бо раба не можна було підвести під це поняття...»

[...] «В особистості є... знання себе як *предмета*, виведеного мисленням у просту нескінченність і завдяки цьому існуючого в чистій тотожності з собою. [...] тільки *особистість* має право на *речі*, і тому особисте право є за суттю *речовим правом*».

[...] «Духовні здібності, науки, мистецтва, власне релігійне (проповіді, молитви, благословення освяченими предметами), винаходи і т. д. стають предметом договору, прирівнюються до визнаних речей за способом купівлі, продажу...

...Володіння власністю є засобом стосовно потреби... істинне ж положення полягає в тому, що з погляду свободи власність як її первинне наявне буття є істотною метою для себе. [...] У власності кількісна визначеність, що виходить з якісної визначеності, є *цінністю*. Коли розглядаємо поняття цінності, бачимо в самій речі лише знак, й вона має значення не сама собою, а лише те, чого варта. Цінність речі може бути різною щодо потреби, але якщо хочемо виразити не специфічний, а абстрактний бік цінності, то це будуть *гроші*. Гроші служать представником всіх речей...» [...]

«Сім'я як особа має свою зовнішню реальність у *власності*, в якій вона володіє наявним буттям своєї субстанційної особистості лише як у *майні*... Сім'я має не тільки власність, для неї як для загальної і особи, що *безперервно існує*, з'являється потреба в постійному забезпечуваному володінні, у майні та його визначенні. [...] Громадянське суспільство є диференціацією, що виступає між сім'єю і державою, хоч розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави. Громадянське суспільство утворилось, між іншим, лише в сучасному світі. [...] принципом громадянського суспільства є конкретна особистість, яка служить для себе метою як *особлива*, як цілокупність потреб і суміш природної необхідності і самоволі... Людина... доводить свою загальність передусім *створенням багатоманітності потреб* і засобів, а потім *роздробленням і поділом* конкретної потреби на окремі частини і боки. [...] Між іншим, у спеціальній потребі як у поєднанні безпосередньої або природної потреби і духовної потреби, створеної *уявленням*, духовна як загальне отримує перевагу... Засоби задоволення людських потреб добувають в поті чола працею. [...] Суспільство зобов'язане і має право також встановлювати опікунство над тими, хто своєю марнотратністю знищує забезпеченість свого існування та існування своєї сім'ї...»

«Як живу істоту людину можна приневолити, тобто можна підпорядкувати владі інших її фізичний і взагалі зовнішній бік, але вільна воля сама собою не може бути примушена. Можна до чогось присилувати тільки того, хто *хоче дати себе примусити*... людина в собі і для себе не визначена для рабства... [...] людина... вільна... Але те, що дехто є рабом, коріниться у його власній волі, так само як у волі народу коріниться те, що він піддається пригніченню. Отже, це неправе діяння не тільки тих, хто віддає людей у рабство, або тих, хто пригноблює народ, але й самих рабів і

пригноблених. [...] насправді ставлення держави до індивіда зовсім інше; оскільки вона є об'єктивний дух, сам індивід володіє об'єктивністю, істиною і реальністю лише остільки, оскільки він є членом держави».

Філософська пропедевтика

[...] «Різні стани в державі – це... ті конкретні відмінності, за якими індивіди діляться на класи. Класи ґрунтуються переважно на нерівності багатства, доходів і освіти, що у свою чергу базуються частково на нерівності за походженням, тому індивіди й мають до одного виду корисної для держави діяльності більшу здібність, ніж до другого. [...] Індивідуальність повинна управляти як аристократ, як незалежна особистість... Я можу відчужити свою власність, а саме те, що дійсно є власністю, тобто, з одного боку, є моїм, а з другого – є моментом зовнішнього наявного буття. Невідчужувані, відповідно, мій розум, моя свобода, моя особистість і взагалі все те, що становить потрібний зміст моєї свободи».

ГЕЛЬВЕЦІЙ Клод

Про людину, її розумові здібності та її виховання

[...] «Народ без промисловості, без відваги, без багатства, без науки є природженим рабом кожного сусіда, якому є сміливості закувати його в кайдани. [...] досвід навчає нас, що в людини, як і в тварини, товариськість є наслідком потреби. Інтерес і потреба – це принцип усякої товариськості. Цей принцип... є, отже, одинокий, що єднає людей поміж себе. [...] але за добродесного вважають лише того, хто вчинив користь суспільству.

...Кожна нація має свій осібний спосіб бачити й почувати, який становить її характер, і в усіх народів цей характер або раптово змінюється, або поволі переінакшується залежно від раптових чи непомітних змін, які відбуваються у формі їх урядування, отже, в громадському вихованні. [...] Скільки бачимо людей, що в них характер змінюється залежно від

чину, від посади, яку вони обіймають... одним словом, залежно від зміни в їхньому становищі.

...Щоб підтримувати у вулику людського суспільства лад і справедливість, щоб усунути з нього порок і зіпсуття, всі індивіди, однаково працюючи, повинні однаково сприяти загальному добру». [...]

«Деспотизм є старість і смертельна хвороба царства. [...] Коли кожен громадянин у державі посідає якийсь добро, бажання зберегти його є, безперечно, загальне бажання нації. А коли більшість в державі живе без майна, крадіж стає тоді загальним бажанням тієї самої нації. [...] Ось через нерівний розподіл національних багатств та надто велике розмноження немаючих з'являються в царстві пороки й жорстокі закони, розвивається, кінець кінцем, зародок деспотизму»...

«У всіх народів між удосконаленням законодавства і поступом людського розуму є взаємозалежність. Чим освіченіші будуть громадяни, тим закони будуть довершеніші. А громадське благоденство залежить... єдино від доброти громадян. [...] Надмірна розкіш, що майже всюди супроводить деспотизм, передбачає націю вже поділену на гнобителів і на гноблених, на злодіїв і окрадених. [...] Отже, люди, не будучи рівні в багатстві та гідностях, можуть бути рівними в щасті. Чому ж тоді в царствах живуть самі тільки нещасні?.. У більшості царств є дві лише класи громадян – тих, кому бракує потрібного, і тих, хто потопає в надлишку»...

«Щастя полягає не в посіданні, а в набуванні бажаного. [...] Праця, що на неї людину, кажуть, приречено, була не небесною карою, а добродійством природи. Праця являє собою бажання. Всяке бажання, всяка потреба спонукує до праці. Коли до неї рано набуто звичку, вона тоді приємна».

[...] «Немає держави, яка не була б здатна до реформ, часто-густо доконечних, хоч і неприємних певним людям. [...] Мудрий уряд у щасті теперішнього покоління завжди готує щастя покоління майбутнього. [...] Минуле мусить освічувати щодо майбутнього. [...] Предмет цього виду

виховання – зробити людину дужчою, міцнішою, здоровішою, отже, щасливішою, кориснішою батьківщині, тобто здатнішою до різних обов’язків, що до них може покликати її національний інтерес. [...] Чим довершеніше виховання, тим щасливіші народи».

ГЕРДЕР Йоганн

Ідеї щодо філософії історії людства

[...] «Людина – не незалежна субстанція, вона перебуває у взаємозв’язку з усіма стихіями природи. Весь життєвий шлях людини – суцільне перетворення; кожний вік – окремих її епізод, і так весь рід людський перебуває в безперервній метаморфозі. [...] Оскільки кожна людина сама собою існує лише недосконало, то в суспільстві складається певний найвищий *максимум взаємодійних сил*. [...] Народи видозмінюються залежно від місця, часу й внутрішнього характеру; всякий народ несе на собі відбиток співмірності своєї, притаманної тільки йому і незіставної довершеності. Що частіше й прекрасніше народ досягає максимуму, то корисніші предмети, на яких вправляються досконалі сили його душі, тим міцніші й ясніші зв’язки, що поєднують всі ланки держави в їхній потаємній глибині; що спрямовують їх на добрі цілі, то надійніше існування народу, то яскравіший його образ у людській історії. [...] Мета нашого земного існування полягає у вихованні *гуманності*».

ГЕРЦЕН Олександр

До старого товариша

[...] «Особистість створюється середовищем і подіями, але й подію здійснюють особистості, і вона несе на собі їхню печать – тут взаємодія»

...«Не можна звільняти людей у зовнішній житті більше, ніж вони звільнені *всередині*. [...] але досвід показує, що народам легше переносити насильницький тягар рабства, ніж дарунок більшої свободи. [...] Держава всюди починається з

повного підпорядкування особи. Держава однаково служить реакції і революції – тому, на чиєму боці сила».

«Людина – не поза природою, вона лише відносно протилежить їй».

З того берега

[...] «Залежність людини від середовища, від епохи не підлягає сумніву. [...] вона не може не відображати в собі, собою свого часу, свого середовища. Але тут у самому образі відображення є її самобутність. Протидія, викликана в людині оточенням, – відповідь особистості на вплив середовища. [...] Це усвідомлення незалежності ще не означає розлам з середовищем, самобутність ще не є ворожістю з суспільством. Середовище... не завжди викликає спротив з боку особи. Є епохи, коли людина вільна у *спільній справі*. Діяльність, до якої прагне всяка енергійна натура, збігається тоді з прагненням суспільства, в якому вона живе».

ГОБС Томас

Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної

[...] «Постійна удача в досягненні тих речей, яких людина... бажає, тобто постійний успіх, є тим, що люди називають *щастям*. [...] Природною могутністю є перевага здібностей тіла або розуму... Найбільшою людською могутністю є те, що складається із сил більшості людей, об'єднаних згодою, і перенесеною на одну особистість, фізичну або громадянську, що використовує всі ці сили або за своєю власною волею, як, наприклад, лад, могутність держави, або залежить від волі кожного зокрема, як могутність партії чи ліги різних партій».

«Суспільна цінність людини, тобто та ціна, яку дає їй держава, є тим, що люди звично називають гідністю». «...на перше місце я ставлю як спільну схильність всього людського роду вічне й безперестанне бажання чимраз більшої влади... Люди рівні від природи. Природа створила людей рівними

стосовно фізичних і розумових здібностей, бо хоч ми спостерігаємо іноді, що один фізично сильніший або розумніший від другого, але якщо розглянути все разом, то виявляється, що різниця між ними не така велика, щоб одна людина могла претендувати на якесь благо для себе, а друга не могла б претендувати на нього з таким же правом. Кожна людина має визнати інших рівними собі від природи. Із такої рівності здібностей виникає рівність сподівань на досягнення цілей. Ось чому, якщо двоє бажають однієї і тієї ж речі, якою однак вони не можуть володіти вдвох, вони стають ворогами. [...] виникає взаємне недовір'я. [...] Ми знаходимо у природі людини три основні причини війни: суперництво, недовіру, прагнення слави. Поки люди без спільної влади, без громадянського стану, вони завжди перебувають у війні всіх проти всіх. [...] Пристрасті, що роблять людей схильними до миру, є страх смерті, бажання речей, потрібних для доброго життя, і надія добути їх своєю працелюбністю. А розум підказує прийняти умови миру, на основі яких люди можуть прийти до угоди. Ці умови – це те, що по-іншому називається природними законами... [...] Природний основний закон каже, що треба шукати миру й дотримуватися його. Природне право, що звичайно письменники називають *jus naturale*, – це свобода кожного використовувати власні сили на свій розсуд для збереження своєї власної природи, тобто власного життя, а отже, свобода робити все те, що, на його думку, найбільше підходить для цього. [...] Під *свободою*, згідно з точним значенням цього слова, розуміється відсутність зовнішніх перешкод, які нерідко можуть відняти в людини частину її влади робити те, що вона хотіла б, але не можуть перешкодити використовувати залишену їй владу згідно з тим, що підказує їй глузд і розум. [...] Природний закон, *lex naturalis*, – це припис, або знайдене розумом... загальне правило, згідно з яким людині забороняється робити те, що небезпечно для її життя або що віднімає засоби до його збереження...

...Треба розрізняти *jus i lex* – право і закон... право полягає у свободі робити або не робити, тим часом як закон визначає і зобов'язує до того... закон і право відрізняються між собою так, як обов'язок і свобода, які несумісні стосовно однієї і тієї ж речі. [...] вільна людина – та, кому ніщо не перешкоджає робити бажане, оскільки за своїми фізичними й розумовими здібностями вона в змозі це робити»....

«Природа справедливості... полягає у виконанні угод, що мають обов'язкову силу, але вона починається тільки із встановленням громадянської влади, достатньо сильної, щоб примусити людей виконувати свої угоди, з чим збігається і початок власності. [...] Природні закони незмінні і вічні. Наука про ці закони є істинною моральною філософією»...

«Мета держави – головню гарантувати безпеку. [...] Держава є єдиною особою, відповідальними за дії якої зробили себе взаємною угодою багато людей»...

«...учення, що протидіє мирові, не може бути більшою мірою істинним. [...] Тільки деякі займалися дослідженням... істинних законів громадянського суспільства».

«Праця людини також є товаром, який із користю можна обміняти так само, як всяку іншу річ. [...] Добрий закон – це той, що потрібний для блага народу і водночас загальнозрозумілий. [...] П'ятий природний закон – це закон люб'язності, а саме, що кожен повинен пристосовуватися до всіх інших».

ГОГОЛЬ Микола

Авторська сповідь

[...] «...Я звернув увагу на пізнання тих вічних законів, якими рухається людина і людство взагалі.

...Усяк дивився на речі поглядом більше філософічним, ніж раніше, у кожній речі хотів побачити її глибокий смисл і сильніше значення, – рух, що загалом показує великий крок суспільства вперед». «Усі більш чи менш погодилися називати нинішній час перехідним. [...] Всі чогось шукають,

шукають уже не зовні, а всередині себе. Питання моральні взяли гору і над політичними, і над науковими, і над усякими іншими питаннями.

...Думка про будову як себе й інших стає загальною. [...] Ніхто не хоче читати іншої книжки, крім тієї, де може міститись хоча б натяк на ці питання. [...] Я дотепер переконаний, що навряд чи існує вища з насолод, ніж насолода *творити*. [...] Варто тільки не дивитись на те, як тебе люблять інші, а дивитися лише на те, чи любиш ти їх сам».

Вибрані місця із листування з друзями

[...] «...розум іде вперед, коли йдуть вперед всі моральні сили в людині, і зупиняється й навіть йде назад, якщо не підносяться моральні сили. [...] Ти забув [...] своєрідність кожного народу й думаєш, що одні й ті ж події можуть впливати однаково на кожен народ. Той самий молот, коли падає на скло, розбиває його на друзки, а коли вдаряє по залізу, кує його». ...«Вплив жінки може бути дуже великий, саме тепер – у нинішньому порядку чи безпорядку суспільства, в якому, з одного боку, наявна втомлена освіченість громадянська, а з другого – якесь розхолодження душевне, якась моральна виснаженість, що потребує оживлення. Щоб здійснити це животворення, потрібне сприяння жінки. Ця істина у вигляді якогось прихованого передчуття пронеслась відразу по всіх сторонах світу, і все чогось тепер очікує від жінки. Душа жінки – охоронний талісман для чоловіка від моральної зарази; є силою, що утримує його на прямій дорозі... і навпаки, душа жінки може бути його злом й згубити його назавжди. [...] Якщо вже один бездумний каприз красуні ставав причиною світових переворотів і заставляв вчиняти дурниці найрозумніших людей, то що ж би було тоді, якби така примха була осмислена і спрямовувалась на добро?»

«Церква наша має святитися в нас, а не в словах наших. [...] грішить нинішня людина, точно, незрівнянно більше, ніж коли-небудь раніше, але... не від бездушності і не від того,

щоб хотіла грішити, а від того, що не бачить своїх гріхів. Ще... не зовсім відкрилася страшна істина нинішнього віку, що тепер грішать... але грішать не прямо, а опосередковано... Будь-хто скаже: “Красти я не краду і... молитися я молюся... хрещусь і б’ю поклони; допомагати – допомагаю; жоден жебрак не йде від мене без мідяка... хабар я беру тільки від багатого, котрий сам приносить його і якому це не на розорення...”»

Про викладання загальної історії

[...] «...положення землі впливало на цілі нації.. [...] дало одному народові всю діяльність життя, тим часом як інший народ засудило на непорушність... мало вплив на норони, звичаї, правління, закони. [...] правління... встановлює і розвиває саме положення землі... форми його священні; зміни їхні неминуче мають накликати нещастя на народ. [...] Потім про Європу... де існування народів... тривале й могутнє... держави всі майже одночасно зростають і вдосконалюються, за всіх характерних відмінностей націй у них видно спільну єдність, і кожна з них так дивно заплутана з іншими, що стає зовсім зрозумілою тільки в поєднанні з усією Європою, і вся Європа здається однією державою».

Про стани в державі

[...] «Правління – це не річ, яка видумується в голові деяких... воно твориться [...] само собою, із духу і властивостей самого народу, із місцевості – землі, на якій живе народ, з історії самого народу, яка показує... коли і в яких випадках встигав народ і діяв добре й розумно».

ГОЛЬБАХ Поль-Анрі

Система природи

[...] «Людина – витвір природи, вона існує в природі, підпорядкована її законам, не може звільнитися від неї... Людина – це суто фізична істота; духовна людина – це та ж сама фізична істота, тільки розглядувана під відомим кутом зору, тобто щодо деяких способів дій, обумовлених

особливостями її організації. [...] Через незнання власної природи і власних прагнень, своїх потреб і прав людина, живучи в суспільстві, втратила свободу і стала рабом. Вона не зрозуміла мети суспільства... [...] людина відреклася від своїх обов'язків до ближніх, не зрозуміла, що інші люди потрібні для її щастя. Вона не зрозуміла також своїх обов'язків стосовно самої себе, не побачила надмірностей, яких повинна уникати [...] не відрізняла пристрастей, яким треба опиратися, від тих, яким віддаватися заради власного щастя. Одне слово, вона не зрозуміла своїх справжніх інтересів».

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло

На порозі нової України

[...] «Сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній. [...] На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти плохе, але краще можна вибудувати по новому плану, ніж поправляти старе».

«...як Московщина все більше розгублювала спадщину, одержану від Київської держави і все глибше поринала в східних, вірніше середньо- і північноазіатських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями із Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури. [...] Коли українське життя розриває нав'язану йому московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, воно може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом» [...]

«Я не бажаю своєму народові панування, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм. Я не хочу українського імперіалізму. [...] Покоління, котрих жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного... Наш край жде армію спеціалістів, котрі б

підняли переліг, запущений передніми сторіччями, і підняли його з того економічного занедбання, в якому залишила його нам Росія. [...] щоб утворити економічну підставу нашої держави, потрібні, кажу, легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, озброєних останніми здобутками науки і практики... Повинен бути піднятий загальний матеріальний рівень життя, не тільки духовна його культура. Люди мусять набратися охоти жити по-людськи і мати до того змогу не тільки в сфері духу, але й в сфері життя звичайного, буденного – певні вимоги комфорту, порядку, достатності, забезпеченості свого життя. [...] Громадянство, народ наш не повинен занадто оматеріалізуватися, оміщанитися, дійти до занедбання духовних і соціальних завдань і обов'язків. [...] Найкращі сили нашого народу, цвіт і надія його поклали голови – і покладатимуть їх ще для того, щоб дати щось дійсно цінне своєму народові – і в нім людству взагалі».

Початки громадянства (генетична соціологія)

[...] «Все більше укріплююся в переконанні про рішучу роль в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других. [...] се чергування мені уявляється як основа того ритму соціальної еволюції, котрий розслідує соціологія і всі соціальні науки разом з нею.

...культурна людина відчуває потребу вяснити собі і ті дороги, котрими людство прийшло до нинішніх форм громадського життя, і ті, що лежать перед ним. [...] Думаю, ми стоїмо на порозі нового, сміливого і багатого наслідками руху в сфері соціальних наук, і зокрема – соціології теоретичної і генетичної. [...] генетична соціологія займається найбільше часами ранішими, “передісторичними”, старається розслідувати зав'язки суспільного життя і розвиток його форм...

Поява і розвиток соціології як науки се діло останнього століття. Оден з визначних представників сеї дисципліни,

англійський філософ Гоббс (1588–1679) висунув і дуже значущий термін для сеї науки – “соціальна філософія”. Але XVIII вік не оцінив сеї ідеї. [...] Своім “Курсом позитивної філософії” (6 томів, 1830–1842) Конт сповняв програму “підсумку окремих наук”, поставлену Сен-Симоном... і начеркував нову програму нової науки про суспільність, тої “соціальної фізики”, котра б усталавила закони соціального розвитку, такі ж певні та непохитні як закони фізики. [...] Основною силою соціального розвитку являється людський дух...» [...]

«Виходячи за рамці сімі, людські одиниці підпадають уже впливам соціального процесу, глибоко відмінного від біологічного існування. Супроти одиниць суспільність являється самостійною силою, взаємовідносинами одиниць і поколінь обмежує вона впливи законів фізіологічних, включно з психологічними, і розвивається по своїм власним законам соціальної динаміки. Першим і основним таким соціологічним законом являється закон прогресу, від котрого не може ізолюватися ніяка соціальна сфера».

«...Історія громадянства се історія людського духу. Одначе сила духу також не безмежна: як усе матеріальне він підлягає фізичним законам, як закон інерції, ділання і протиділання. [...] Тому помилкою являється віра в безмежну силу індивідуальної ініціативи; спеціального впливу законодавця: він може тільки підтримувати спонтанний хід соціального процесу, а не затримати, не змінити його напрям. [...] Спенсер обстоює природні права одиниці, її рівноправність і свободу від регламентації держави, від деспотії суспільности. [...] в своїх “Основах соціології” він признає факт обопільного впливу: не тільки людських одиниць на суспільність, але й навпаки – суспільности на людські одиниці. [...] прикметою Спенсерової соціологічної концепції стоїть... розроблений ним спеціально в приложенню до соціального людського житя – закон еволюції. [...] а виявляється в неустанній *діференціації* її

*інтеграції... Уже в своїй першій праці, вважаючи принцип природного добору корисним для суспільности, тим що він усуває нездібних, [...] Спенсер відкидав всяку опіку держави чи громадянства над слабими і непристосованими, і ще з більшою рішучістю виступав в своїх пізніших працях против всякого примішування етичних мотивів до соціальної організації». [...] «Два основні питання [...] ставить собі генетична соціологія: те, що ми називаємо *громадянством*, чи суспільністю, себто організоване людське множество, об'єднане почутем своєї солідарности і організованости формами свого співробітництва, чи воно завсіди і скрізь, у всіх краях і в усіх народів, *повставало* з одних і тих самих, чи бодай подібних початків, і *розвивалось* однастайно, вповні чи приблизно, переходячи в певній послідовности коли не вповні тотожні, то бодай приблизно подібні *організаційні форми співжиття* і кооперації? На сі питання кожен, хто признає можливість соціології (чи філософії історії) як науки, обовязково притакне. [...] Але в сій змінливості, відкидаючи випадкове, і вибираючи основне і постійне, вибрати те, *що становить властиву основу свого ритму*, те що *стремить до повторювання, до постійности* – се власне і буде завдання соціології, так само як історії, і всіх соціальних наук. [...] Всю складність і змінливість соціального процесу дуже тяжко підвести під які-небудь прості і елементарні закони, хоч би емпіричного характеру».*

Хто такі українці і чого вони хочуть

«Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького

демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші “народності руські”. В нім ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю. [...] Окрім свободи Українці як завсіди добивалися, так і тепер хочуть рівності для всіх людей, до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. [...] Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. [...] Має бути заведений один тільки *податок* – від приходу, так званий прогресивно-доходовий, себто, щоб хто більше має доходу, більше б і платив...»

ГУМБОЛЬДТ Олександр

Космос. Досвід фізичного світоописання

[...] «Людина не може вплинути на природу, не може заволодіти ніякою з її сил, якщо не знає законів природи, не вміє виміряти і обчислити їх. [...] Знання і вивчення є радістю і правом людства; вони є частиною народного багатства й нерідко заміною благ, досить скупо розподілених природою».

ГУМІЛЬОВ Лев

Етногенез і біосфера Землі

[...] «Людина поєднує притаманні їй закони життя зі специфічними явищами техніки і культури, які, збагативши її, не позбавили співпричетності до стихії, що її породила. [...] за період свого існування вид *homo sapiens* неодноразово і постійно модифікував своє розповсюдження на поверхні Землі. [...] Людина існує в колективі, який залежно від кута зору розглядається то як соціум, то як етнос. Правильніше сказати, кожна людина є одночасно і членом суспільства, і представником народності... Спонтанний розвиток соціальних форм через суспільно-економічні формації

притаманний тільки людині в колективі й зовсім не пов'язаний з її біологічною структурою. [...] поза етносом нема жодної людини на землі. [...] Разом з цим людина відрізняється від інших живих істот виготовленням знарядь, створюючи якісно інший прошарок – техносферу».

ГЕТЕ Йоганн

Природа

[...] «Природа! Оточені й охоплені нею, ми не можемо ні вийти з неї, ні глибше в неї проникнути. Ми постійно діємо на неї, але нема у нас над нею влади... Вона вічно змінюється, й нема їй ні на мить спокою. Всі люди в ній, і вона у всіх. [...] Її законам підлягають навіть тоді, коли їм суперечать, навіть і тоді діють *згідно* з нею, коли хочуть чинити проти неї. [...] При розгляді явищ природи виникають дві вимоги: досконало ознайомитись із самими явищами і шляхом роздумів оволодіти ними».

ГРАМШІ Антоніо

Тюремні зошити

[...] «За своїм світоглядом людина завжди належить до певної групи, а саме тієї, в яку входять всі соціальні елементи, що поділяють той же спосіб мислення і дій. [...] Якщо правильно, що... філософія є прояв певного суспільства, то вона мала б здійснювати зворотний вплив на суспільство, викликати певні позитивні і негативні наслідки: саме міра, з якою вона зворотно впливає, і є мірою її історичного значення. [...] Що таке *людина*? Питання це перше і основне у філософії». [...]

«...соціологія – спроба “експериментально” виявити закони еволюції людського суспільства; щоб “прогнозувати” майбутнє так само надійно, як надійно відомо, що із жолудя виросте дуб. [...] У кожному разі будь-яка соціологія передбачає наявність якоїсь філософії, якогось світогляду, стаючи підпорядкованим йому фрагментом».

[...] «"Homo economicus" є абстракцією потреб і економічної діяльності в умовах певної форми суспільства. [...] Проблема створення нової верстви інтелігенції полягає в тому, щоб критично перетворювати інтелектуальну діяльність, яка тією чи іншою мірою властива кожній людині, змінюючи її співвідношення з нервово-м'язевою діяльністю, встановлюючи рівновагу між ними на новому рівні»

ДЖЕМС (Джеймс) Вільям

Особистість

«У найширшому розумінні особистість людини становить загальну сукупність всього того, що вона може назвати своїм: не тільки її фізичні і душевні якості... Складові елементи особистості можна розподілити на три класи:

фізична особистість,
соціальна особистість,
духовна особистість.

...Визнання в нас особистості з боку інших представників людського роду робить з нас суспільну особистість. [...] у людини стільки соціальних особистостей, скільки індивідумів визнають в ній особистість і мають про неї уявлення. [...] на практиці всяка людина має стільки ж різних соціальних особистостей, скільки є різних груп людей, чиею думкою вона дорожить. [...] Ми – дещо зовсім інше стосовно наших близьких друзів, ніж щодо наших господарів чи нашого керівництва. Власне центр, ядро нашого Я, оскільки воно нам відоме, святая святих нашого ества, це – почуття активності, виявляється в деяких наших внутрушніх душевних станах. [...] *Наші турботи про свою соціальну особистість* виражаються безпосередньо в почутті любові й дружби, у нашій бажанні привертати до себе увагу й викликати в інших здивування, у почутті ревності, прагненні до суперництва, жаданні слави, впливу і влади... Наше самопочуття... залежить від нас самих. [...] Наше задоволення собою [...] визначається відношенням наших дійсних здібностей до потенційних, передбачуваних.

[...] Соціальна особистість в її цілісності... стоїть вище від матеріальної особистості в її сукупності. Духовна ж особистість повинна бути для людини найвищим скарбом...»

ДНІСТРЯНСЬКИЙ Станіслав

Загальна наука права і політики

[...] «... се модерне поняття народу або нації скристалізувалося щойно з початком ХІХ віку як осібне суспільне явище, та щойно тоді воно стало осібним боевим зв'язком з осібною суспільною організацією. [...] Народ (або нація) став свідомим спеціальним зв'язком щойно процесом історії останніх століть, як *протест проти територіяльної самовлади держави*.

...звернувся народ проти держави, оскільки держава не сходилася з територією народу та оскільки намагалася асимілювати чужі народи під сильним територіяльним стягом, обіймаючи різні народні культури під насиллям одної територіяльної організації. З другого боку змагали розпорошені по різних державах народні елементи до державного з'єднання, ставлячи своїм ідеалом народні держави... Ось се стало основою *національної ідеї* ХХ ст. [...] Що до абсолютистичної Росії, то вона не дозволила взагалі розширитися справжній національній ідеї, та нівечила всякі визвольні змагання... Натомість ідея націоналізму перейшла до широких кругів російського громадянства не в первісній, правдивій своїй формі, але в другому викривленому виданні, не як признання рівного права націям, але як змагання підчинити другі нації під свою владу. Вона стала з національної ідеї *націоналістичною* ідеєю, не як виключення імперіалізму, але противно як дальше плекання свого націоналізму коштом других народів. [...] Нація без території не є справжньою нацією... Крім станових різниць існували в суспільности *економічні* різниці, відповідно до того, що одні люде мали більше майна, ніж другі. Так повстали різні класи, як осібні соціальні зв'язки».

ДОНЦОВ Дмитро

Дух нашої давнини

Кожна сильна суспільність міцна твердим моральним законом, що над нею панує, якого живим символом і прикладом є її правляча верства. Мусить вона насамперед бути тверда і неблаганна щодо себе самої, не піддаватися матеріяльним спокусам вигідництва... ставляти над усе поняття чести й обов'язку. Мусить вона вірити тільки в свою організуючу ідею, служити їй як найвищій меті. «[...] Без касти суспільність не існує. Там де нема „луччих людей” не тільки по імені, але й по суті, там суспільність гине. [...] мусить ця каста виказувати зовсім *окремі* прикмети духа й душі, інші ідеї мусять горіти в її головах, аніж це в обмеженої, нездібної вийти поза межі вузького кола своїх буденних інтересів народньої маси. [...] населення, не об'єднане поняттям отчизни, ставало погноєм в руках чужинців. Населення без культу предків легко давалося втягнути до возу чужих ідеологій. Населення без свідомости своєї окремої місії – в її найвидатніших представниках перекидалося в службі місії чужого народу. [...] Катастрофа, в яку звалилася Україна з большевицькою навалою, була початком загальноєвропейської катастрофи».

[...] «Щоб з народу “дроворубів і водоносів” знов стати сильною спільнотою, спільною організаційно, культурно й духовно, мусимо повернути знову до спогадів гієрархічної суспільности, на чолі якої стояла би провідна каста. [...] стреміти має каста лише до загального добра. [...] людське суспільство, хочемо ми того, чи ні, по природі аристократичне. [...] Одиничні переходи здібніших з касти нижчої до вищої річ допустима, знана й *часом дуже потрібна*, але знов таки, коли це настає *по сродности*. [...] Провідна верства диктує людині свої скрижалі мудрости».

Націоналізм

[...] «Історія не знає рівности, як і природа; є там здібні і нездібні; хто хоче забезпечити собі місце під сонцем, мусить довести свою здібність до того... [...] як не може утриматися

при житті й пануванні кляса, що перестала бути суспільно корисною, так само не може утриматися при житті й пануванні в світі нація, що не є корисна своїм пануванням для людськості».

ДРАГОМАНОВ Михайло

Переднє слово (До «Громади», 1878 р.)

[...] «Кілька разів за останні триста років селяни наші вставали, щоб скинути з себе панування чужих людей, і всякий раз показувалась сила й родинства й земляцтва між мужицькими громадами на нашій Україні, неважаючи на те, що вони були не дуже то письменні, й на те, що вони ніколи не були під одною державою. [...] Впять-таки наша Україна була найближча до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) якраз тоді, коли наші прості люди найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найближче до спільності всіх своїх громад. [...] Безперечно, українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших пород людських в Європі складали свої держави, їм не довелось того зробити».

«І громада мусила бути спілкою вільних осіб. [...] Ми ж думаємо, що усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу, українство».

Чудацькі думки про українську національну справу

«З цього прикладу введемо собі таку думку, що *національність* сама по собі одно, а *державна єднота національності* – *друге*. З ... прикладів про німецьку державу можна вивести, що *національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільності і що думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди*. [...] *Коли національна свідомість залежить найголовніше від науки і письменства, то ми мусимо перш усього самі налягти на те, щоб розвинути в себе ту й другу. Звісно, і наука, і письменство йдуть добре при широкому просторі й потребують державної помочі, а надто помочі школи*».

[...] «Українство національне напремінно мусить боротися з централістичними привичками не тільки великорусів, а ще може більше повеликорусених українців, а також з несвідомістю й рутиною самих українських мас. [...] Коли ж ми станемо при думці, що головне діло – поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі з ним й його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго».

ЕЛЛЮЛЬ Жак

Техніка або виклик сторіччя

«В сучасному світі жоден соціальний, людський, духовний чинник не мав такого значення, як техніка. Машина займає своє місце в соціальному порядку, який не створений для неї, і тим самим вона породжує нелюдське суспільство, в якому ми прокладаємо свій шлях. [...] Техніка інтегрує машину в суспільство, робить її соціальною й соціабельною. [...] Але коли техніка входить в усі сфери і в саму людину, яка стає для неї об'єктом, сама техніка перестає бути об'єктом для людини, вона стає її власною субстанцією: вона більше не протистоїть людині, а інтегрує себе в неї... У цьому ситуація техніки докорінно відрізняється од становища машини. [...] техніка стала автономною. [...] зрештою техніка досягає свого історичного розвитку лише з того часу, як втручається наука. [...] «...феномен техніки є сферою зайнятості багатьох людей нашого часу, котрі занепокоєні пошуком в усіх речах абсолютно найефективнішого методу. [...] Більше не існує іншого шляху, окрім цього перегрупування людини: вона мусить повністю підкоритися силі техніки, вона має стати об'єктом техніки в усіх своїх діях та помислах. [...] Тепер ми входимо в найпотаємнішу сферу технічної цивілізації. Більше не існує форм діяльності, які не були опосередковані технікою... Вияв

думки, волі не може більше здійснюватися, не запозичуючи в техніки способи свого виявлення. [...] Найпростіші операції тепер включаються в технічний організм»...

«Протягом тривалого часу ми вірили, що техніка зробить суспільство гармонійним, врівноваженим, щасливим і безпроблемним... техніка здійснює набагато більший вплив, зумовлюючи інтеграцію в суспільство анархістських та антисоціальних імпульсів людини... [...] Техніка розповсюджує обурення окремих людей і вгамовує таким чином спрагу мільйонів. [...] Ці імпульси, піднімаючись з глибин серця людини, непередбачені в їхній складності, в їхніх соціальних наслідках, відтепер не спрямовані проти цього світу, вони перебувають всередині нього».

ІВАНОВ Дмитро

Суспільство як віртуальна реальність

[...] «Комп'ютеризація всіх сфер суспільної діяльності і повсякденного життя людини – подиву гідний феномен останньої чверті ХХ ст. [...] Рівень знань, а не власність, стають визначальним фактором соціальної диференціації. Економічні і соціальні функції капіталу переходять до інформації. Як наслідок ядром соціальної організації, головним соціальним інститутом стає університет як центр вироблення, опрацювання й накопичення знань. [...] Комп'ютеризація повсякденного життя вводить у звичай віртуальну реальність як комп'ютерні симуляції реальних речей і вчинків. Віртуальні співтовариства (тусовки) симулюють безпосередньо присутність у спілкуванні й соціальну близькість людей, що спілкуються»... «Віртуальна реальність передбачає взаємодію людини не з речами, а із симуляціями. [...] В епоху Постмодерну індивід занурюється у віртуальну реальність симуляції і чимраз більше сприймає світ як середовище гри, усвідомлюючи її як умовність... і можливість виходу з неї. [...] Віртуалізація економіки викликає комерціалізацію кіберпростору, де тепер часто

здійснюється повний цикл угоди і де функціонують віртуальні супермаркети й віртуальні банки, що оперують власною віртуальною валютою.

...Ми живемо в епоху політики образів і образів політики. [...] Створення привабливого образу як ніщо інше забезпечує успіх у боротьбі за владу. [...] В діяльності вчених і студентів дедалі більше сил і часу відводиться на створення і презентацію образу, потрібного для успіху в конкурсах на отримання грантів, стипендій... Звідси – розквіт... саме тих соціальних технологій, що адекватні симуляції компетентності... Студентів спонукає прагнення не до істинного, а вигідного знання. [...] соціальні інститути, втрачаючи владу над індивідом, стають *образом*, включеним у гру образів. [...] Віртуалізуючись, суспільство не зникає, але перевизначається» [...]

«...Інтернет – середовище віртуальних спілок, альтернативних реальному суспільству. [...] Спілкування через Інтернет якраз привабливе знеособленістю, а ще більше – можливістю конструювати й трансформувати віртуальну особистість. [...] Нові нерівності виникають як наслідок конкуренції образів-стилізацій».

[...] «В епоху віртуалізації суспільства імперія – це імперія образів, що значущіші для зовнішньої могутності, ніж велика територія, промисловість чи велика армія, і це образ імперії, який значущіший для внутрішньої консолідації, ніж жорсткий контроль за виконанням законів чи розподілом ресурсів». [...] «Віртуальна імперія – принципово нова форма політичної інтеграції й мобілізації економічних ресурсів».

КАМПАНЕЛЛА Томмазо

Місто Сонця

[...] «Вони стверджують, що крайня бідність робить людей негідниками, хитрунами, лукавцями, крадіями, підступними, занедбанними, брехунами і псевдосвідками... а багатство – зарозумілими, гордовитими, невігласами, зрадниками, ошуканцями, хвастунами, кривдниками, байдужими, що

міркують про те, чого не знають і т. д. [...] Вони вважають, що насамперед треба турбуватися про життя цілого, а потім уже його частин»...

[...] «Ми наслідуємо природу, яка ставить правителями найкращих, як це відбувається у бджіл... ми вибираємо того, хто підвищується завдяки своїм природним і моральним чеснотам. У нашій Державі посади надаються за практичними навиками й освіченістю, а не за прихильністю і родинними стосунками».

КАНТ Іммануїл

До вічного миру

[...] «Дух торгівлі, який раніше чи пізніше оволодіває кожним народом, – ось що несумісне з війною. Річ у тім, що з усіх сил (засобів), підпорядкованих державній владі, *сила грошей*, мабуть, найнадійніша, й тому держави змушені (звичайно, не з моральних мотивів) сприяти благородному миру і повсюдно, де існує загроза війни, запобігати їй своїм посередництвом»...

Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані

[...] «Ми занадто цивілізовані в розумінні всякої поштивості і ввічливості у спілкуванні один з одним. Але нам ще багато не вистачає, щоб вважати нас морально досконалими. [...] Велика проблема для людського роду, розв'язувати яку його змушує природа, – досягнення загального правового громадянського суспільства. [...] тільки в такому суспільстві може бути досягнуто найвищу мету природи: розвиток всіх її задатків, закладених у людстві; при цьому природа бажає, щоб цю мету, як і всі інші накреслені йому цілі, воно само здійснило. [...] Проблема створення досконалого громадянського ладу залежить від проблеми встановлення закономірних *зовнішніх* відносин між державами... [...] після деяких перетворювальних революцій здійсниться нарешті те, що природа визначила найвищою метою, а саме загальний *всесвітньо-громадянський стан*».

Основи метафізики моральності

[...] «Існує тільки один категоричний імператив, а саме: чини тільки згідно з такою максимою, керуючись якою ти водночас можеш побажати, щоб вона стала загальним законом. [...] Практичним імперативом, отже, буде такий: чини так, щоб ти завжди ставився до людства і особисто, і з погляду всякого іншого також як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу».

Трансцендентальна логіка

[...] «Людина є одним із проявів чуттєво сприйманого світу і також однією з природних причин, каузальність якої обов'язково підпорядкована природним законам».

КАРСАВІН Лев

Філософія історії

[...] «Одним з основних історичних понять є поняття *розвитку* (evolutio)... Під зміною ми розуміємо появу в предметі нових, ззовні доданих до нього властивостей або зникнення (назовні) старих, зміну у взаємовідносинах речей чи роз'єднаних частин однієї і тієї ж речі. Розвиток же, дійсно, принципово відмінний від зміни. [...] Нема розвитку без суб'єкта розвитку. [...] є суб'єкт, що розвивається. Але будь-який суб'єкт постійно взаємодіє з іншими, і тому проблема розвитку складніша... Проблема взаємодії двох суб'єктів приводить до проблеми *індивідуальності*, або *особистості*. [...] Суб'єкт історичного розвитку – єдине людство... Історична індивідуальність завжди обмежена. [...] Особистість є і в основі сім'ї».

[...] «Теорія прогресу конструює ідеальний стан людства, що має здійснитися. [...] Неодноразово історична наука визначалася як наука про минуле... Історія є наукою про розвиток людства загалом. [...] У загальних рисах історик пізнає не тільки теперішнє і минуле, але й майбутнє людства, зовсім не претендуючи на роль провісника конкретних подій. Він вловлює тенденції розвитку, спрямовані в емпіричне

майбутнє, бачить їхню обмеженість і можливість інших тенденцій... думкою випереджає реальний рух»

[...] «У несистематизованому вигляді форма історичного знання... є невід'ємним складником всякої політичної діяльності. [...] погані політики, по суті справи, тільки погані історики. [...] В історії найнебезпечніші схеми і антропоморфічні тенденції. Раз народ хоче війни, це не означає, що всі її хочуть...

...Питання про роль особистості в історії у тих категоріях, в яких воно порушується, нерозв'язне... Воно неправильно поставлене, передбачає атомізованість історичної дійсності і застосовність до неї вимірів і експерименту. Особистість характерна, показна, типова для епохи, народу, груп, що нею виражаються. При звичайному поставленні проблеми особистості та її ролі в історичному процесі неминуче заперечення свободи. [...] свобода можлива лише в досконалій єдності».

КАТАЄВ Станіслав

Сучасне українське суспільство

[...] «Трансформація – це процес набуття суспільством нових рис, що відповідають вимогам часу. [...] Трансформація – це дія або процес змін форми, виду, природи або характеру суспільства чи окремої структури. Вона означає перетворення сутнісних компонентів соціуму, всіх сторін та сфер суспільного життя». [...] «Процеси трансформації в різних регіонах, соціальних групах і сферах суспільства відбуваються нерівномірно. [...] Трансформація породжує нові теоретичні підходи до оцінювання реальності. [...] Зміни в процесі трансформації можуть бути описані в рамках теорії хаосу, а не впорядкованої системи. [...] Суспільство, що трансформується, живе одночасно за різними парадигмами, тому кожна конкуруюча політична сила або партія може знайти аргументи для своїх програм у реальній дійсності». [...]

«Процеси трансформації супроводжуються кризою суспільства. Трансформаційна криза – це стан суспільства, при якому з особливими труднощами для людей і країни здійснюються соціальні модифікації, які супроводжуються зіткненням суперечливих тенденцій, властивостей, що виключають одна одну, при загальній тенденції до здійснення міжнародної соціалізації, долучення до загальносвітових стандартів в усіх сферах життя. [...] Криза виступає як стан суспільних перетворень. [...] показує суспільству, що попередні форми існування слід оновлювати. [...] Трансформація є проявом структурної кризи. [...] Але проходження трансформації само по собі супроводжується кризами зростання».

[...] «Трансформаційних змін зазнає не тільки суспільство, а й особистість. [...] Пересічна людина відчуває суспільну кризу у послабленні порядку та зниженні споживчих стандартів, у почутті хаосу. Трансформаційна криза – це етап, перехідна стадія від стабільного суспільства до суспільства, що трансформується. [...] Подолання кризи може означати не зміну соціально-економічних умов існування, а зміну особистого погляду на життя».

К'ЄРКЕГОР Сьорен

Або-або

[...] «Головне завдання людини не в збагаченні свого розуму різними пізнаннями, але у вихованні й удосконаленні своєї особистості, свого “Я”. [...] єдиний абсолютний вибір – це вибір між добром і злом».

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан

Держава і особистість

[...] «Насправді все культурне людство живе в державних спілках. Культурна людина і держава – то два поняття, що навзаєм доповнюють одно одне. [...] *Загальне добро* – ось та формула та цілі держави. Сприяючи зростанню солідарності

між людьми, держава ошляхетнює і підносить людину. Вона дає їй змогу розвивати кращі сторони своєї природи і здійснювати ідеальні цілі. У цій ролі ушляхетнення і піднесення людини й полягає істинна сутність й ідеальна природа держави. [...] Правова держава – то вища форма державного буття, яку виробило людство. [...] У правовій державі владу поставлено в певні межі, які вона не повинна і правовим чином не може переступити. У правовій або конституційній державі вперше визнано, що є певна сфера самовизначення і самовираження особистості, в яку держава не має права втручатися. [...] Вся сфера думок, переконань і вірувань повинна бути безпосередньо недоторканною для держави. На те, щоб висловлювати свої думки і проповідувати свої погляди, людина повинна мати свободу зносин. [...] Тому серед невід'ємних прав особистості, визнаних у правовій або конституційній державі, одним із найістотніших є свобода спілок і свобода зібрань. [...] Але в правовій державі повноваження державної влади у припиненні порушення законів поставлено в суворі рамки закону. Ці законні рамки для повноважень органів влади і створюють так звану недоторканність особи. Усі права особистості вкупі з недоторканністю її становлять посутній зміст політичної свободи, без якої не може обходитися жодне культурне суспільство». [...]

«Законність передбачає суворий контроль і цілковиту свободу критики всіх діянь влади, а для цього треба визнання за особистістю і суспільством їх невід'ємних прав. [...] правовій державі відповідає цілком певна організація влади. [...] в ній як поодинокі особи, так і сукупність осіб – народ – мають бути не тільки об'єктом влади, а й суб'єктом її. [...] Єднання влади з народом є завжди мета і головне бажання будь-якого конституційного уряду. [...] Окремі класи через свої партії є, завдяки народному представництву, двигачами сучасної держави в усіх її проявах». [...]

«Свого повного розвою права держава доступна за високого рівня правосвідомості і за сильно розвиненого в ньому почуття відповідальності. У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правового порядку і державних установ лежить на самому народі. [...] Справді, соціально-справедлива держава мусить бути передусім достатньо демократичною і народною. [...] правова держава може служити прообразом того, як соціально-справедлива держава викине анархію з господарського життя. Для того, щоб здійснити цю мету, соціально-справедливій державі доводиться провести реформи, які зачеплять не самі лише державно-правові, але й приватно-правові відносини. [...] при такій організації виробництва кожному мусить бути надане право на працю, тобто право користуватися землею та іншими знаряддями виробництва нарівні з іншими... Звідсіля природно випливатиме також право кожного на розвій усіх своїх здатностей і на те, аби докладати своєї праці до тієї ділянки, яка найбільше відповідає талантам кожного, і зрештою право кожного на участь в усіх матеріальних і духовних благах, створюваних сучасною культурою. Всі ці права спрягаються в одному загальному публічному праві, а саме в праві на гідне людське існування. [...] правова держава є найдосконалішим типом державного буття. Вона створює ті умови, за яких можлива гармонія поміж суспільним цілим і особистістю».

Проблема і завдання соціально-наукового пізнання

[...] «Прихильники органічної теорії суспільства вважали, що коли б пощастило довести, що суспільство є організм, то соціальні науки довели б до таких же точних і вірогідних результатів, як природознавство. [...] Щоправда, від незграбного перенесення природничо-пошукових понять у соціальні науки поважні вчені відмовилися. Що ж до залежності соціальної науки від соціальної філософії, то соціальна наука перебуває нині приблизно в такому ж становищі, в якому перебувало природознавство на початку

XX сторіччя, коли над ним панувала натурфілософія. [...] Соціальні науки мають справу з людиною не лише як з продуктом природи, але й як діячем і творцем культури. Вони досліджують як стихійні соціальні процеси, так і явища, які є впливом духових поривань людини, її оцінної здатності, її ідеалів. Уся ця духовна діяльність людини сама по собі, безперечно, становить предмет філософії, нехай би й наукової. [...] Навіть позитивісти різних керунків, попри те, що в їхньому розумінні філософія не різниться із найбільш узагальненими висновками науки, проводять таке злиття соціальної науки з соціальною філософією» [...]

«Соціальні науки потрібно вивести на широку дорогу суто наукового знання, якою давно вже прямують науки природничі. Для цього треба насамперед відмежувати їх від соціальної філософії, отак, як природничі науки відмежовані від натурфілософії. [...] належить критично проаналізувати насамперед найголовніші суспільно-наукові поняття. Такими є поняття суспільства, держави, права, господарства тощо. [...] Певні наукові запити подвигають нас пізнати, в чому полягають закономірності соціальних явищ. [...] Отже, встановлюючи причинові співвідношення, ми достосовуємо до соціальних явищ категорію *необхідності*. Зрештою, нарівні зі стихійними елементами в соціальному процесі маємо визначити і роль свідомого впливу на нього людей».

КОНДОРСЕ Жан-Антуан

Ескіз історичної картини прогресу людського розуму

[...] «Цей прогрес підпорядкований тим же загальним законам, які спостерігаються у розвитку наших індивідуальних здібностей, бо він є наслідком цього розвитку, наявного одночасно у багатьох індивідів, об'єднаних в суспільство. [...] Найосвіченіші народи, завоювавши собі право самостійно розпоряджатися своїм життям і своїми багатствами, поступово навчаються розглядати війну як найзгубніше лихо, як величезний

злочин. Народи дізнаються, що вони не можуть стати завойовниками, не втративши своєї свободи... що вони повинні шукати безпеки, а не могутності». [...]

«Прогрес наук забезпечить прогрес промисловості... Здатність удосконалюватися чи виродження органічне порід тварин і рослин можуть розглядатися як один із загальних законів природи»...

«Єдиним фундаментом віри у природничих науках є ідея, що загальні закони, відомі чи невідомі, регулюють явища Всесвіту і є потрібні й постійні. На якій основі цей принцип менш правильний для розвитку моральних та інтелектуальних здібностей людини, ніж для інших операцій природи?»

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

[...] Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. [...] Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»

Стаття 5. [...] «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ».

Стаття 8. [...] «В Україні визнається і діє принцип верховенства права».

Стаття 13. [...] «Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. [...] Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки».

Стаття 15. [...] «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. [...] Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова».

Стаття 23. [...] «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

Стаття 41. [...] «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі».

КОНТ Огюст

Загальний огляд позитивізму

[...] «Любов як принцип, порядок як основа і прогрес як мета – такий [...] основний характер кінцевого ладу, який позитивізм починає встановлювати, приводячи в систему все наше особисте і соціальне існування шляхом незмінного поєднання почуття із розумом і діяльністю».

«Приватне і суспільне життя виявляється відтепер зв'язаним однією і тією ж головною метою, що облагороджує всі дії. Відтепер обов'язкове переважання практики, зовсім не ворожої для теорії, пропонуватиме їй головно найважчі дослідження для розкриття істинних законів нашої особистої і соціальної природи, пізнання яких завжди буде недостатне для задоволення наших реальних потреб»...

«Істинна філософія ставить собі завдання по можливості привести в чітку систему все особисте й особливо колективне існування, розглядаючи одночасно... всі три класи характерних для нього явищ, а саме думки, почуття і дії. З усіх поглядів основна еволюція людства бачиться конче самовільною, і тільки точна оцінка її природного ходу винятково може дати нам загальний фундамент для мудрого втручання. [...] Безперервне здійснення цього обов'язкового втручання становить головне завдання політики. Але правильне уявлення про нього може дати тільки філософія».

Курс позитивної філософії

[...] «Тепер, коли людський дух створив небесну фізику і фізику земну, механічну й хімічну, а також фізику органічну, рослинну й тваринну, йому залишається завершити систему спостережливих наук створенням соціальної фізики. Така [...] найважливіша і найнагальніша з багатьох суттєвих поглядів потреба нашого розуму...

Якщо тільки цю умову буде дійсно виконано, сучасну філософську систему у всій її сукупності буде поставлено на міцну основу, оскільки тоді не буде жодного доступного спостереженню явища, яке не входило б в одну... із п'яти великих категорій явищ: астрономічних, фізичних, хімічних, фізіологічних і соціальних. [...] основний характер позитивної філософії виражений у визнанні всіх явищ підпорядкованими незмінним природним законам... Позитивна філософія набула переваги поступово, починаючи з часів Бекона... [...] позитивну філософію можна вважати єдиною міцною основою суспільного перетворення, що має покінчити з критичним становищем, у якому так довго перебувають найцивілізованіші народи».

КОНФУЦІЙ (Кун Фу-цзи)

Бесіди і судження (Лунь-юй)

...«Чого не бажаєш собі, того не роби й іншим»... «Шляхетний муж думає про обов'язок, а нікчемна людина – про користь»... «Якщо в народі буде мало віри у правителя та його близьких, то держава не буде стійкою».

КОСТОМАРОВ Микола

Дві руські народності

[...] «Безсумнівно, географічне положення було першим приводом різниці народностей загалом. Що народ стоїть на ранішій стадії цивілізації, то більше й швидше географічні умови сприяють наданню йому своєрідного типу. [...] Разом з тим діяли життєві історичні обставини. Переходячи з місця

на місце, вони не залишалися ізольованими, а перебували у відносинах або у зіткненнях з іншими народами, від взаємного тертя залежав їхній розвиток і творення життєвих форм. Інші змінювалися, не маючи місця проживання, від напливу або впливу сусідів і прибульців. Тут більший чи менший ступінь розвинутої цивілізації сприяє швидкому або повільному впливу змінюваних основ. Народ освічений міцніше стоїть за своє минуле, впертіше береже свої звичаї і пам'ять предків. [...] явища зовнішнього життя, що становлять групу відмінностей однієї народності від другої, є тільки зовнішніми ознаками, завдяки яким виражається те, що приховано в основі душі народної.

...Великоруський народ практичний, матеріальний переважно... Присутність природи слабка у великоруських піснях і дуже велика в наших: південноруська поезія невіддільна від природи, вона оживляє її, робить співучасницею радості й смутку людської душі... жінка у великоруських піснях рідко підноситься над матерією; мало де любовне почуття може в ній цінувати щось поза тілесною формою. Південноруська жінка в поезії нашого народу, навпаки, до того духовно прекрасна, що й у самому своєму приниженні виражає поетично свою чисту натуру. [...] Великорус мало любить природу... Навіть в освіченого класу, скільки нам вдалось помітити, залишається така холодність до краси природи...»

«Зовсім інше відношення південноруської народності до польської. Якщо південноруський народ далі від польського, ніж від великоруського, за складом мови, то зате ближче до нього за народними якостями й основами народного характеру.

Українсько-руська суспільність з давніх-давен визначалася розвитком особистої самоволі, свободою... Громадською стихією Москви є загальність ("общинність"), знищення особистості, навпаки тому, як в Україні... де принцип особистості раз у раз виявляв свою живучість. У громадських розуміннях історія витиснула на двох руських народностях

свої сліди й установила в них розуміння цілком супротивні... В розумінні Українця – громада цілком не те, що в Великокорусів «мір». Громада – це добровільне товариство людей; хто хоче – належить до громади, а не хоче – виходить з неї. [...] Великорус розуміє, що “мір” є немов абстрактний вислів загальної волі, яка проковтує особисту самостійність кожного. [...] Коли член “міра” не може назвати своїм отой шматок землі, який він обробляє, то він уже не вільна людина. [...] у вдачі українського народу переважає особиста воля, а в великоруськім переважає загальність. [...] в політичній сфері українці здатні були створити поміж собою добровільні товариства, зв’язані не більш, як того вимагає щоденна потреба, й міцні настільки, наскільки існування їхнє не шкодило незмінному праву особистої волі; Великоруси старалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, проникнуте єдиним духом. [...] великоруська філософія, спізнавши потребу громадської єдності, визнала, що на жертву їй треба віддати особистість, що це умова всякої загальної справи».

Книги буття українського народу

[...] «...було два лиха у слов’ян: одно – незгода між собою, а друге те, що вони як менші брати, усе перейняли од старших; чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх своє було лучше, ніж братівське. [...] попадали слов’яне в неволю до чужих... а розділ України єсть найголовніше діло, яке тільки можна знайти в історії. [...] голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов’ян, і почують крик її, і встане Слов’янщина...

Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’яськім».

КРЕМЕНЬ Василь

Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум

[...] «Історичний досвід показує, що необхідною умовою існування політичної (і, відповідно, повномасштабної) нації є її державне оформлення. Держава – основний інструмент

виконання нацією політичної функції. Етнічна нація може існувати й без власної держави... Народ не набуває національної форми доти, доки не починає прагнути політичного самовизначення через державу або федеральний статус чи автономію у межах повної держави»...

«Громадянське суспільство, що народжується, повинно мати гарантований захист проти нав'язування йому “згори” будь-якої ідеології. Державний контроль може здійснюватись в інтересах оборони держави з метою запобігання пропаганді війни, насильства та національної ворожнечі у межах конституційних норм. [...] Становлення громадянського суспільства починається з епохи буржуазно-економічних революцій, яка започаткувала в західній цивілізації паралельний розвиток ряду процесів, що прямо й опосередковано пов'язані з розширенням сфери індивідуальної свободи людини, насамперед у сфері здобуття політичних і соціальних прав»...

«Загалом *соціальна спільнота* людей складається навколо великої новочасної тріади – *свободи, рівності і братерства* (солідарності). За своєю суттю така спільнота і є громадянським суспільством, яке не зводиться до його державної організації. [...] У громадянському суспільстві містяться потужні чинники для *пожвавлення* суспільної ініціативи створення нових сфер життя, опору бюрократизації та корупції і поширення сфери прав людини, зменшення міри будь-якої форми насильства та редукування державно-політичної влади до самоврядних організацій. [...] Новий етап у розвитку громадянського суспільства об'єднаної Європи заново актуалізує проблему *відмежування економічної влади від політичної*... Іншими словами, *громадянське суспільство є соціальною позаурядовою сферою спонтанного самовияву вільних людей, організацій та асоціацій. Воно функціонує як мережа кооперативних відносин і взаємин між індивідами, демократичними та соціальними інституціями.* [...] Розвинене громадянське суспільство

полегшує громадянам захист своїх інтересів, уможливорює їхню реалізацію в різних сферах суспільного життя, зокрема національного, водночас зменшує небезпеку узурпації політичної влади тими чи тими силами або окремими особами. Однак громадянське суспільство є системою розвитку *персональної* і *соціальної* ідентичності в контексті культурних традицій. Тому важливе значення в ньому має проблема свободи та форми її особистісного, соціального й національного здійснення. [...] Історичний процес розвитку громадянського суспільства є прагненням до здійснення особистої свободи особи. Важливе значення в даному процесі має прагнення людини до *кращого*, *достойнішого* буття».

«Зважаючи на думки про те, що в Україні інструментом побудови громадянського суспільства може бути держава, важливо застерегти від перебільшення її ролі та запобігти її перетворенню в єдиного соціального арбітра. [...] Несприйняття й нерозуміння цінностей громадянського суспільства може походити з недостатньої політичної культури.

...Громадянське суспільство в його розвиненому стані передбачає існування демократичної правової держави, яка покликана відстоювати права та інтереси своїх громадян. Але якщо зміст громадської активності не підлягає прямому втручання з боку держави, це не означає самодостатності умов для вільного розвитку людини й справедливо організованої співпраці. [...] Наявність протогромадянського суспільства, що набуває самостійності через “невтручання” держави, не обов’язково означає його перетворення в демократичне. Навпаки, воно може каталізувати процеси партикуляризму груп, атомізації людей і посилювати відчуття та недовіру між ними. Це скоріше суспільство, в якому люди перетворилися не на громадян держави, а на жителів міста із домінуючими економічними інтересами вигоди й прибутку. Такими вони можуть бути просто через

те, що відбувається різке зубожіння населення, дедалі більша частина якого вимушена щоденно витратити всі фізичні й духовні зусилля заради виживання. [...] Процес формування громадянського суспільства, таким чином, складався невідривно від змін у всіх сферах “життєвого світу” і не може бути зведений лише до економічних інтересів. [...] Розвинене громадянське суспільство характеризується приростом “соціального капіталу”, яким визначається міра взаємодовіри, здатність співпрацювати разом за принципами рівності й справедливості».

[...] «Безпосереднє відношення до процесів еволюційного визрівання норм громадянського суспільства в Україні має поняття громадянського поступу, який здійснюється на основі національної ідеї. [...] Якщо суспільство України не матиме української політичної ідентичності, то воно опиниться не серед громадянських суспільств Європи, а серед новоутвореної наддержави Євразії з її традиційною імперською культурною ідентичністю...

За своєю природою громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, національного самовизначення, набуття державою ознак правової держави. Перетворення громадянського суспільства в опозицію до держави не є загальним явищем і доконаним історичним фактом. Скоріше мова йде про можливість активного співробітництва між двома аспектами однієї соціальної дійсності. [...] Значення громадянського суспільства – культурне, політичне, соціальне, гуманістичне – полягає в його впливах на особистість, під час формування її свідомості – вільної і незалежної».

«Громадянське суспільство створює реальні умови для міжнаціонального діалогу, формування духу, поваги, взаєморозуміння, співробітництва між представниками всіх етнічних спільнот країни. [...] *Національна ідея є виразом духу нації.* [...] національна ідея є ядром, навколо якого інтегрується полі- чи моноетнічна спільнота, вона є джерелом і синтезом

стратегій діяння, якими забезпечується збереження і розвиток національного буття. [...] Національна ідея залишається найважливішою опорою для тих народів, які опинилися перед історичним вибором. Національна ідея – явище синкретичне. [...] Вона є “духовним образом”, який формується і перебуває в певному історичному просторі й конкретному історичному часі через співіснування і послідовність. [...] ядром української національної ідеї є *людиноцентризм*. [...] Людиноцентризм – основа українського буття і його національних засад».

[...] «Глобалізація соціально-економічної діяльності є однією з головних тенденцій в розвитку сучасного світу, що не лише вирішально впливає на економічне питання, але й тягне за собою політичні (внутрішні і міжнародні), соціальні і, звичайно, культурно-цивілізаційні наслідки. В умовах нинішньої інноваційної стадії світового розвитку, основаної на науково-технічному прогресі, однією з рушійних сил глобалізації стає міжнародний обмін технологією. Виникає не тільки швидко зростаючий світовий ринок інформаційних технологій, а й ринок міжнародної інформації (різні бази даних), яка сама по собі стає цінним, дорогим товаром, і притому таким, що швидко псується і потребує постійного оновлення і поповнення. [...] Процеси глобалізації за своїм значенням і наслідками не обмежуються лише економічною сферою».

«Глобалізація – це процес утворення всепланетного людства... [...] виклик глобалізації – це виклик людини самій собі. Це випробування спроможності людей бути разом, їхньої здатності утворювати всепланетну єдність і випробування волі до такої єдності. Чи виявиться людина здатною існувати у вигляді всепланетного людства, не знищивши саму себе або не відтворюючи старих кордонів і меж?..

Сучасний цивілізаційний вибір – вибір ХХІ ст. – це вибір усіх на користь глобального суспільства, що є соціальною формою існування всепланетного людства. [...] Однак процес глобалізації є суперечливим, на його шляху виникло декілька глобальних проблем, що потребують негайного

вирішення. Однією з головних проблем суспільного розвитку є недостатній рівень культури та духовності в суспільстві, як на глобальному рівні, так і стосовно окремих спільнот та особистостей».

«Епоха постмодерну, в якій опинилася сьогодні людина, незважаючи на величезні, хоча й нерівномірні успіхи цивілізації та культури, не позбавила від негативних тенденцій, що утворюють дедалі витонченіші форми небезпеки для життя людини, применшуючи його цінність. [...] Тенденції *цивілізаційного розвитку визначають нові вимоги перед людиною, отже, і перед освітою, що відіграє вирішальну роль у становленні кожної особистості.* [...] Освіта в добу глобалізації та високих технологій – це фактор соціальної стабільності, економічного добробуту країни, її конкурентоспроможності та національної безпеки...

Людина розумна у ХХІ ст. – це людина, що постійно навчається, для якої здобуття знань стає сутнісною рисою способу життя. Таку людину має сформувати вже школа, а створити умови для безперервної освіти впродовж життя повинні суспільство й держава. [...] вирішальним чинником суспільства знань буде Людина. Людина, яка здатна діяти на основі отриманих знань, на основі практичного їх використання.

Досягнення знання й мудрості – мета освіти. Мудрість є основою духовності людини. [...] Від здатності української освіти дати гідну відповідь на виклики ХХІ ст. залежатиме доля мільйонів українців та й, власне, майбутнє самої України».

КРОПОТКІН Петро

Етика

[...] «В сучасному людстві розвинувся... відважно сміливий дух винахідливості, покликаний до життя недавніми успіхами наук, і швидко наступні винаходи настільки збільшили продуктивну здатність людської праці, що для сучасних освічених народів стало врешті можливим

досягнення такого загального добробуту, про який не можна було мріяти ні в давнину... ні у першій половині ХІХ сторіччя.

...наука і філософія дали нам як матеріальну силу, так і свободу думки, потрібні для того, щоб викликати до життя діячів, здатних спрямувати людство на новий шлях загального прогресу. [...] практика взаємодопомоги становить силу, що завжди веде до прогресивного розвитку. [...] урок, який людина одержала з вивчення природи й з своєї власної, правильно осягнутої історії, – це постійна присутність *двоякого прагнення*, з одного боку, до товариськості, а з другого – до зумовленої цим більшої інтенсивності життя, а відповідно, й більшого щастя для *особистості* й прискореного прогресу: фізичного, розумового й морального. Без постійного посилення товариськості й, отже, інтенсивності життя та різноманітності його відчуття життя неможливе. У цьому його сутність. Якщо цього нема, життя йде на спад – до розпаду, припинення. Це можна визнати доведеним законом природи».

«Недостатній розвиток особистості (що повертає до стадності) і недостатність особистої творчої сили й почину безсумнівно становлять один із головних недоліків нашого часу». [...] «Дарвін дійшов висновку, що суспільний інстинкт становить спільне джерело, із якого розвинулись всі моральні засади. [...] Дарвін вказує на те, що *суспільний інстинкт* – *особливий інстинкт*, відмінний від інших; природний відбір сприяв його розвитку *заради його самого*, внаслідок його корисності для збереження і благополуччя виду. [...] Дарвін, знаючи природу, мав сміливість сказати, що з двох інстинктів – суспільного і особистого – *суспільний* більше, настійливо й *постійніше присутній інстинкт, ніж другий*».

[...] «Суспільне життя, тобто ми, а не я, – ось природний лад життя. *Це саме життя...* в цьому розчиненні «я» у його роді і племені лежить початок всього етичного мислення... Самоутвердження “особистості” прийшло набагато пізніше. [...] Звичайно, в будь-якому суспільстві, хай на якому б рівні

розвитку воно перебувало, завжди були й будуть окремі особистості, що прагнуть скористатися своєю силою, спритністю, розумом, сміливістю, щоб підпорядкувати собі волю інших, і деякі з них досягають своєї мети. Але на противагу їм також на всіх ступенях розвитку вироблялися звичаї, що намагалися протидіяти розвитку окремої людини на шкоду всьому суспільству. Всі установи, вироблені в різні часи в людстві, – родовий побут, сільська община, місто, республіка з її вічевим ладом, самоуправління приходів і областей, представницьке правління і т. д. – за суттю мали метою оберігати суспільства від свавілля таких людей і їхньої зароджуваної влади».

КУЗАНСЬКИЙ Миколай

Про вчене незнання

[...] «Людина... є союзом душі і тіла, роз'єднання яких здійснює смерть. Оскільки божественна особистість має передумовою максимальну людяність, то неможливо, щоб душа й тіло, навіть після місцевого розділення, були в мить смерті відділені від божественної особистості, без якої людина ця сама не може існувати».

КУЗЬМІН Станіслав

Соціальні системи: досвід структурного аналізу

[...] «...система – це той об'єкт, якому притаманна спонтанність існування серед інших об'єктів і свої власні закономірності розвитку, відмінні від закономірностей розвитку як його власних окремих елементів, так і інших незалежних об'єктів. Спонтанність розвитку є одним із найважливіших атрибутів цілісності системи. [...] Структуру системи можна визначити як стійке поєднання функціональних внутрішньосистемних пар, у свою чергу стійких як всередині (стійкість зв'язків між елементами, що їх утворюють), так і зовні – одних “всп” з одними. [...] структура не є чимось застиглим назавжди: вона може

змінюватися, розвиватися кількісно і якісно, бо частина “всп”, що входять до неї, може втрачати свій стійкий характер, і навпаки, нестійкі раніше ознаки можуть зайняти місце стійких і функціональних... Елементарні “всп” можуть об’єднуватися в групи, комбінації, підсистеми, набуваючи нових якостей і суттєво впливаючи на якість всієї системи. В результаті може відбутися якісне перетворення системи загалом. Очевидно, зміни в системі відбуваються в разі будь-яких зовнішніх впливів. Одні з них можуть бути малопомітними, не викликати *структурних* змін системи, другі, навпаки, суттєво впливати на динаміку її структури. [...] У саморегульованій системі діє внутрішній (спонтанний) механізм саморегулювання...»

«Накопичення і передача знань виявились такою важливою умовою існування соціальної системи, що за сутністю стали разом з основною (функцією виживання) її другою функцією... Соціальним системам властива організаційна латентність. Жива соціальна матерія безперервно змінює свою організаційну структуру. Ця властивість соціальних систем впливає з наявності багатства форм об’єднання індивідів, які (об’єднання) відрізняються за рівнем регламентованості дій, ієрархії інтересів, формалізації організаційної будови. [...] поєднання високої стабільності базисних елементів і їхніх об’єднань з їхньою здатністю до безперервних змін забезпечує системі можливість гнучкого пристосування до змінюваних умов».

«Масу споживачів (практично все населення) досить важко уявити як соціальну спільність – з огляду різноманітності цієї маси, явної відсутності в неї однорідних соціальних інтересів і т. д. [...] Індивідуальний “споживач” виступає у внутрішньосистемних відносинах як у пасивній, так і в активній ролі. [...] Першоосновою матеріального виробництва є перетворення речовини, з одного боку, праці (фізичної і розумової енергії), психоемоційних сил та ін. – з

другого, та їхнє поєднання у нових споживчих цінностях. В усіх розвинутих економічних системах практично відсутній безпосередній зв'язок виробника зі споживачами. [...] Дрібне товарне виробництво має найбільше прямих і безпосередніх зв'язків із споживачем, є гнучкішим до попиту, легше адаптується до змін»...

«Закономірність появи в суспільстві соціальної нестабільності й напруженості об'єктивно впливає з факту безперервних накопичуваних структурних зрушень в економіці, які супроводжуються зміною майнового, правового, соціального становища різних верств населення, перерозподілу благ і привілеїв між ними. [...] багатоманіття малих спільнот утворює соціальні середовища індивіда, в яких він повністю (якщо середовище благодатне) або нижче від своїх можливостей (у несприятливому середовищі) реалізує свій потенціал. Сфероутворювальна роль малих спільнот ґрунтується на тому, що відносини в них найближчі до повсякденного життя індивіда».

«У нестійких соціальних системах, особливо в кризових ситуаціях, малі етнічні та більші спільноти інші групи населення вважають певними захисними утвореннями, покликаними своїм груповим впливом захистити індивіда від несприятливих зовнішніх обставин».

КУЛІШ Пантелеймон

Листи з хутора

[...] «Се вам, городянам, цивілізованим людям, відповідь наша на ваші зазиви до спільности з вами, до науки, до практичної мудрості, од котрої половина з вас у золоті купається, а половина в вонючій грязі тоне, од пекельної роботи чучверіє і з голоду гине». [...] «У вас усе тільки сбит и потребление на умі!»...

«Цивілізація, кажуть, веде чоловіка до всякого щастя. [...] А як же ні?»

КУУСІ Пекка

Цей людський світ

[...] «Можливо, через кліматичні умови більша частина людства впродовж усього періоду аграрної цивілізації проживала на досить обмеженій території: у Китаї, на півостровах Південної Азії і Середземномор'ї. [...] Наприкінці XVIII ст. в Китаї проживала третина населення Землі. Однак епіцентр розвитку нашого біологічного виду поступово переміщувався в Європу. [...] Якщо людина в змінюваних обставинах здатна вибирати адекватнішу з її погляду модель поведінки, то тварини не можуть вийти за межі інстинктивних реакцій. Ба більше, людина не лише розумна, але й суспільна істота. Її поведінка соціальна, і, отже, обумовлена стосунками між людьми. Це означає, що її можна зрозуміти тільки в контексті цих стосунків. [...] Поведінка людини відзначається цілісністю, і для розуміння її взаємозв'язку з природними й економічними факторами потрібно комплексно вивчати всі її форми... [...] людина є незвичайним творінням. Вона навчилася... добувати їжу, захищатися й продукувати потомство. [...] Завдяки великому еволюційному процесові людський рід зайняв у природі унікальне становище, але водночас досяг критичної стадії розвитку.

...Щоб зрозуміти процес еволюції, ми повинні... розглянути його як єдине ціле, а потім розкласти на космічний, біологічний і культурний рівні. На кожному з них діють свої закони. [...] культурна еволюція людства відзначається найбільшою швидкістю змін. Жак Моно у своїй книжці “Випадковість і необхідність” стверджує [...] життя і людина – це природні явища, що виникли в повній відповідності із законами природи. З приводу людини Моно вигукує: “Наша доля не була визначена. [...] Однак виникнення людини – теж рідкісний випадок, і ця обставина має розвінчати антропоцентриський погляд на світ” ...

Еволюція фізичного вигляду людини відбувалася головню на основі мутацій, що проявлялися в зміні діяльності центральної нервової системи. Зовнішнім вираженням цих змін став швидкий ріст обсягу головного мозку людини: за 5 млн років збільшився він утричі. [...] в основі біологічної еволюції лежить зміна інформації, а не організмів як таких. [...] з допомогою культурної еволюції людина виробила таку поведінку, яка постійно підвищує її пристосованість до життя.

...Нуклеарна сім'я стала основою людських взаємин на всіх етапах культурної еволюції. Така сім'я гарантувала високе виживання потомства й забезпечувала йому захист протягом тривалого періоду дитинства. [...] Люди розвивали соціальні взаємозв'язки, бо вони підвищували шанси на виживання кожного окремого індивіда».

«З біологічного погляду людство становить єдиний вид, а в культурному воно розділено на групи. [...] культурна еволюція передбачає жорстоку, часто непощадну конкуренцію між групами, тоді як боротьба всередині групи має обмежений характер. Війна – явище непоясниме і парадоксальне з позицій генетичних уявлень, протилежне законам біологічної еволюції, проте вона повністю узгоджується із законами еволюції культури, заснованої на міжгруповій конкуренції.

...Відвічна невизначеність можливостей кожного індивіда і поведінка оточення стала рушійною силою еволюції. Унікальність будь-якої людини прирікає її на безперестанне суперництво і боротьбу за своє місце в житті. [...] Жадоба влади і боротьба за владу зумовили такі форми поведінки людини, які не мають аналогів у природі. Тільки людина веде війни, організовує масове винищення представників власного виду. Війна... суперечить природі і законам біологічної еволюції. Війна – винайдення людей, отже, покласти кінець війні також зобов'язані люди»...

«Спілкування людей між собою створило передумови до накопичення інформації. Знання стало першим і невичерпним джерелом засобів для виживання. [...] Для людства болісним був процес набуття самосвідомості. Зрозумівши свою неповторність і смертність, люди не в змозі були нести в собі це знання, не звертаючись до міфів і релігії. Релігія мала важливе значення для соціального розвитку людства, зближуючи людей і виховуючи почуття духовної спорідненості. [...] Зміни в поведінці, що приводили до більшої пристосованості людини до життя, були пов'язані з появою надлишків їжі, а способи її добування, засоби виробництва створювали базу для культурної еволюції. [...] Оскільки основу соціального устрою становлять економічні відносини і засоби виробництва, швидкі зміни в поведінці людини, що торкаються цієї сфери, викликають постійні зміни в суспільному ладі. [...] Тим часом суспільний лад є одним із механізмів, що регулюють всі аспекти поведінки людини. [...] Антропологічні дослідження, що містять дуже суперечливі дані про культуру збиральництва і полювання, подібні в одному: коріння успіху людства полягає у його незмінно чимраз більшій здатності до об'єднання зусиль. Дедалі більша схильність до суспільного способу життя і щораз міцніша взаємодопомога стали важливою умовою підтримання життя».

«Поява писемності як засобу передачі думок дуже стимулювала інформаційну діяльність людей. [...] Перехід до науково-технічної культури відбувся завдяки тому, що людина – спочатку неусвідомлено, а потім дедалі цілеспрямованіше – звільнила себе від обмежень, що стримували накопичення додаткового продукту. Науково-технічна культура з перших кроків стала культурою товарів споживання, марнотратною стосовно енергії та інших природних ресурсів... Сучасний успіх людства є природним процесом, в якому чимраз більша чисельність людей

використовує щораз більше природних ресурсів у рамках постійного ускладнення суспільної системи. Більше речей для більшої кількості людей через чимраз більше співробітництво. [...] Зародження і розповсюдження науково-технічної культури треба розглядати як могутню мобілізацію й прискорення інформаційного розвитку людства. [...] Ніщо не може зупинити прогрес науки і техніки. Завоювання культурної еволюції явно базуються на... досягненнях науки та інформації, майстерності й техніки».

«Людство несе парадокс у собі самому. Ми стали жертвами власного хибного уявлення про людину й тепер, по суті, беззбройні перед масовою кризою самосвідомості. Ми настільки роз'єднані й замкнуті в окремі народи й держави, що не можемо відчувати належну відповідальність.

Сучасні суперечності можна поділити на п'ять категорій:

між різними класами суспільства;

між сусідніми державами;

між науково-технічними державами;

між розвиненими і країнами, що розвиваються;

між людством і природою.

У наш час людство охоплене мережею соціальних, економічних, культурних зв'язків, що дедалі більше ускладнюються. [...] Як біологічна, так і культурна кібернетичні системи саморегульовані. [...] Наш розвиток є наслідком саморегулювання цих систем. [...] із біолого-соціологічного синтезу вочевидь випливає, що якщо ми навчимося управляти нашою еволюцією, то виживемо, у противному разі ми знищимо самих себе. [...] Ми повинні точно з'ясувати, які зміни в індивідуальній і соціальній поведінці потрібні для забезпечення виживання.

...У сучасному світі найвпливовішим фактом, що спрямовує соціальну поведінку, є державна влада, яка спирається на прийнятну суспільну систему. Незважаючи на чимраз більшу відповідальність, державна влада, на мою

думку, з погляду доктрини виживання розглядається перешкодою на шляху еволюції виду» [...]

«Одним із факторів небезпечного спрямування процесу регулювання народонаселення є традиційна політика держави на користь приросту населення. Близько 2025 року населення сягне 8–9 млрд осіб і оволодіє контролем власного відтворення, його чисельність дедалі більше залежатиме від того, як люди сприймають і оцінюють стан навколишнього середовища, яке вони створили. [...] Людство повинно поставити виживання вище від усіх інших цілей індивідуальної і соціальної поведінки. [...] Тільки нинішня поведінка людини може стати причиною її загибелі. [...] При постійному зростанні населення ми змушені виробляти продукти на щораз менших земельних площах. [...] людина як вид може створити для виживання енергетичну систему, але за умови міжнародного співробітництва і повної зміни політичного клімату.

...невичерпна сонячна енергія означає створення спільної надійної енергетичної системи для всіх держав. [...] ядерну зброю не буде знищено доти, доки не вдасться створити спільну енергетичну систему виживання, що охопить всі країни. [...] Нинішній інформаційний вибух є переворотом у галузі накопичення і передачі нової інформації. Однак найважливішого знання – інформації про саму людину, як і раніше, недостатньо. [...] Доктрину виживання слід ввести у шкільні програми всіх країн».

ЛАЙОН Девід

Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії

[...] «Інформаційне суспільство» виражає ідею нової фази в історичному розвитку передових країн. Тобто, не прихід “постіндустріального” суспільства, а створення нового соціального зразка, що є результатом “другої індустріальної революції”, яка в основному ґрунтується на мікроелектронній технології. [...] поняття “інформаційного

суспільства” звучить позитивно і, очевидно, надає певного сенсу соціальним намірам і цілям. [...] прихід “інформаційного суспільства” розглядається (принаймні його популярними прихильниками) як цілком природне явище. [...] сучасне суспільство зростаючими темпами поділяється на групи людей, котрі або мають, або позбавлені доступу до інформації й контролю над нею... [...] процес “інформатизації” соціального, економічного й культурного життя породжує важливі соціологічні питання.

Питання соціальних цілей, дослідження можливостей для звільнюючої, належної технології, оцінка етичних чи культурних вимірів нової технології – ці питання досі не сприймаються як пріоритетні.

Це завдання насамперед включає затвердження заново ролі соціального дослідження, що покликане відігравати роль “громадської філософії”». [...]

«Соціальний аналіз повинен залишатися всередині концепції “інформаційного суспільства”, а не поза нею».

ЛЯ МЕТРІ Жюльєн-Офре

Людина-машина

[...] «Людина така складна машина, що зовсім неможливо скласти про неї чітке уявлення, а потім дати точне визначення. Людське тіло – це машина, що сама заводиться, живе втілення безперервного руху. [...] Їжа має над нами велику владу! [...] Душа розвивається разом з тілом і прогресує в процесі виховання.

...нема нічого простішого від механіки нашого виховання: все зводиться до звуків чи слів, які з уст одного через вуха потрапляють в мозок іншого... Організація є головною перевагою людини. [...] освіта є другою її перевагою. Без освіти найкраще організований розум позбувається всієї своєї цінності... Якщо всі здібності душі так залежать від будови мозку і всього тіла... то людину можна вважати дуже освіченою машиною!»

ЛАО-ЦЗИ

Дао де дзин

«Найкращим правителем є той, про якого народ знає лиш те, що він існує».

«Після великих воєн настають голодні роки». «Людина дотримується (законів) землі». «Той, хто знає людей, розсудливий... Сильний той, хто перемагає людей. Могутній той, хто перемагає самого себе».

ЛЕОНАРДО ДА ВІНЧІ

Про істинну й хибну науку

«Треба зрозуміти, що таке людина, що таке життя, що таке здоров'я і як рівновага, узгодження стихій, його підтримують, а їхній розлад руйнує і нищить».

ЛИПА Юрій

Призначення України

[...] «У великих процесах історії, що в них рішається доля України, є широкий розмах можливостей, де інтуїція раси грає найважливішу ролю. Традиції і ритм раси існують від тисячоліть. Чи ж не сильніші вони від запаморочення одиниці? Коли ж така одиниця – сильна людина – зрозуміє весь свій упадок, чи ж бажання служити расі не буде в ній спеціально сильне?» «... Чим старіша раса, отже, чим глибше і різносторонніше виявила вже свій характер, тим більшу ролю відіграє в ній традиція, повторність, а меншу – одиниця, експеримент, неповторність».

«Українські герої – це висловники туги й праці багатьох поколінь. Вони завершують собою повторність і уяскравлюють традицію. Їхня особиста творчість – це завжди тільки одна сильна мелодія, що влітається в потужний спів раси. [...] Духовність Тараса Шевченка є найбільш українською з цього погляду. [...] Ставлячи високо поняття родини й роду, українець створює підстави до морального контролю над одиницею. [...] Українське село має цілий

кодекс своєї сільської ввічливості. Українець є завжди в групі, він зв'язаний з групою. Українська група має тенденцію скоріш до обмеження індивідуалізму. [...] Український індивідуалізм супротивиться стадності, однак особиста самостійність українця, його прив'язання до якоїсь власної ділянки праці дуже легко вливається у найрізніші форми й інтереси. Споконвіку артілі грали в економічнім житті українця (в хліборобстві, торгівлі, ловецтві) дуже важливу ролью».

«...для характеристики українських генеральних ідей треба пам'ятати про прагнення української одиниці до особистої свободи і про моральність провідників, про вроджені здатності мас і груп до міцної військової організації і, врешті, як про підставу, – про солідарність українців і велику роль серед них жінки».

«Духовні сили українських одиниць і груп є людські, а тому обмежені. [...] Забава в марнотратство крові – це один із найбільших злочинів щодо своєї раси... Однак це є найцінніше з усіх цінностей України, і нема прощення тим, що викликали безцільне для раси і Провидіння пролиття крові».

«Провидіння вкаже місію української раси в світі. [...] органічним складнем української державности є група. Одиниця є тоді найліпша, коли вона висловлює якнайліпше традиції, дух своєї асоціації... Власне українці мають вроджені здібності – тривало репрезентувати і висловлювати свою асоціацію. В тім є їх сила».

«Повстання українського націоналізму треба в історії зв'язати з іменем Богдана Хмельницького, що, як твердить П. Меріме, “здається, перший винайшов в Європі боротьбу національностей”. В історії новітнього українства честь називатися першим націоналістом належить Ользі Косач (Олені Пчілці)».

...«Українське суспільство було, є і буде як образ взаємовідносин груп. [...] Українська раса переживає тепер

процес найбільшого зодноріднення /гомогенізації/. Духовні традиції раси є незнищимі, їх завжди можна відродити в масах. Зусилля одиниць є великі, як і живою є віра у власне призначення, власну путь».

ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав

Листи до братів-хліборобів

[...] «В основі поняття нації лежить містичне ядро. Скільки б ми прикмет нації – як мова, культура, література, територія, раса і т. д. – не вчислляли і не аналізували, все в кінці кінців дійдем до того, що прийнято звати “душею нації”... Доказати факт існування нації раціоналістичними методами неможливо. Ще менш можливо раціоналістичними методами “усвідомити” якусь націю...

«Знайти об'єктивно правдивий соціальний закон, який автоматично, без ніякого суб'єктивного внутрішнього зусилля зробив би з нас націю – неможливо. Зв'язувати “українську справу” з перемогою соціальних теорій, витворених зусиллями і внутрішньою працею інших націй, або думати, що споживаючі спокійно в бібліотеках різні об'єктивні “наукові закони” розвитку людства зроблять для України те, чого не в силі зробити для неї своєю суб'єктивною працею, своїм власним стражданням, своєю власною посвятою ми самі – це значить прикривати звичайним літературно-словесним шарлатанством свою власну внутрішню нікчемність, трусливість і нездатність.

...Бо коли у людей на Україні не буде суб'єктивного хотіння оцю свою націю творити, то ніякі об'єктивні, наукові закони нам стати нацією не допоможуть. [...] Українська нація не поза нами, а в нас самих. Вона твориться повсякчасно творчою працею кожного з нас. Од цієї нашої власної праці, од її вартости залежить наша внутрішня сила, якою кожний з нас і ми всі вмiстi зможемо проявити себе і одстояти себе серед оточуючих нас інших, таких самих, як і наша, колективних громадських сил...»

[...] «В кожній соціальній групі, об'єднаній однаковими матеріальними і моральними умовами спільного громадського життя, все може бути, як і в окремої людини, ірраціональне, стійке хотіння до буття собою, до заховання, проявлення і поширення себе... Усвідомлення собі оцього ірраціонального стихійного хотіння і виявлення його в виді прибраного в словесні логічні форми образу – стає першим завданням і обов'язком праці [...] думаючої і пишучої, оперуючої словом частини. [...] Боротьба за здійснення образу своїх бажань, свого *соціального ідеалу*, абсорбує і вичерпує енергію даної соціальної групи. [...] нація єть формацією не тільки взагалі історії, а *історичного наростання і розвитку серед певного етнічно-відмінного людського колективу іменно конструктивних, а не деструктивних, іменно організуючих, а не руйнуючих політичних вартостей*»...

«...без національної аристократії – без сильних і авторитетних провідників і організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування – немає і не може бути нації. [...] Моральний авторитет національної аристократії лежить в основі законности влади і правлячої свідомости всіх націй в тих добах їх історичного існування, коли влада єть дійсно владою, коли аристократія єть дійсно аристократією і коли кризиси авторитету не руйнують життя націй...»

«Без своєї власної суверенної державної організації не може бути нації... Тільки у власній державі моральні організаційні форми даної нації можуть йти паралельно і ритмічно з розвитком її матеріальної техніки та культури. Тільки власною державою може дана нація захистити свою власну матеріальну і духову культуру од знищення її чужими націями...»

«...кожна людина в кожному положеню, вимагаючім рішення, має завжди вибір рішення і при тім вибір цей залежить вповні од її свідомої волі...»

...«Взаємовідношенням держави і громадянства определяється *закон*... Коли держава поневолює

громадянство, нищиться закон... Але так само нищиться закон, коли громадянство поневолює державу і коли сила сильніших розкладається слабстю слабших... Відповідальність держави перед громадянством може існувати тільки при гармонійнім взаємовідношенню держави і громадянства...»

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван

Український національний рух напередодні

Першої світової війни

[...] «...процес формування нації на Україні був, безперечно, запізнений порівняно з іншими Східно-європейськими країнами. [...] Під “формуванням нації” я розумію проникнення національної ідеї у всі прошарки населення, перетворення етнічної маси на культурно й політично свідому національну спільноту. [...] Український національний рух страждав не лише від російського уряду, а й від ворожості російського суспільства. [...] Згідно з офіційною доктриною, український народ вважався “малоросійською племінною гілкою триєдиної руської нації”. [...] перевагою українського руху в Галичині була та обставина, що він діяв у конституційній державі. [...] українці користувалися певними мінімальними громадянськими правами. [...] Війна і наступна революція прискорили націотворчий процес, але водночас поклали на молоду націю величезний тягар, який перевищував її сили».

Українська революція з перспективи сорокаліття

[...] «...було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя».

Формування українського народу і нації (методологічні завваги)

«Під “народом” слід розуміти одиницю етнічну, під “нацією” – одиницю політичну. Те, що творить народ, це сукупність певних об’єктивних прикмет, таких як походження, мова, побут, своєрідний спільний стиль, що пронизує всі ділянки життя даного колективу й надає йому однастайний (простірно й часово) “народний характер”. [...] Вся сфера соціального буття свідчить про те, що людина – духовна істота. Натомість існування нації спирається на свідому волю її членів. [...] ідея суспільного договору досить влучно передає внутрішню суть існування нації, де точка тяжіння лежить у волі бути товариством, підпорядковуватися запровадженим законам і владі, користуватись правами й виконувати обов’язки. [...] Нація – феномен політичної сфери. Нація – це колектив людей, що хочуть бути державою. [...] є нації, що складаються з кількох народів, як і народи, що розпадаються на кілька націй. Приклади: британська нація складається з чотирьох народів: англійського, шотландського, валійського і північноірландського. [...] малим народам, якщо брати до уваги їхні об’єктивні інтереси, деколи зручніше залишатися членами більших національно-державних колективів. [...] народ є суспільним явищем, незрівнянно старшим, ніж нація. [...] нація є суспільним утвором куди слабшим (з вітальної точки зору), ніж народ. Але нація компенсує це тим, що всі великі досягнення в області політики (держави) та культури (високої культури; не тієї, що нею займаються етнографи, а тієї, що позначає себе... творчими досягненнями людського генія) належить націям. Нація – вищий щабель суспільного витвору, ніж народ. [...] суттю нації є активна постава її членів, їхня воля бути політичним суверенним колективом. [...] Нації постали пізніше, як народи. Україна щодо цього не становить винятку. Початків формування української нації треба шукати щойно в Київській Русі (чи, точніше, в період розпаду Київської держави), себто набагато століть після сформування українського народнього

(етнічного) колективу. [...] українська нація вже двічі вмирала й двічі народжувалася наново. [...] в такій гостроті проблема “смерти нації”, мабуть, ніде інде не виступала».

«Новітня українська нація народилась щойно в 1917 р. [...] Україна вийшла з революції як політична нація. Це факт, що з ним мусіли рахуватися навіть окупанти. [...] большевики признали існування української нації (в протигагу старій царській Росії), створили т. зв. УРСР. [...] мусимо сказати, що українство, щоправда, корениться в Київській Русі, але що перша суто українська держава – це було Галицько-Волинське королівство».

ЛІСОВИЙ Василь

Що таке національна (українська) ідея?

[...] «Неповторністю володіє не тільки об’єктивна основа нації, а ще більше суб’єктивний бік національного життя – національна самосвідомість. Це самоусвідомлення має своїм важливим складником певні ціннісні орієнтації і волю – тобто діяльне утворення себе як колективної “особистості”. [...] В демократичних суспільствах важливою передумовою єднання людей для здійснення будь-яких суспільно важливих ідей є досягнення порозуміння між людьми у процесі спілкування. [...] вислів “національна ідея”... поза конкретним контекстом – набуває радикальної невизначеності... даний вислів... набув ознак метафори... Вислів “національна ідея” незрівнянно більшою мірою, ніж вислів “ідея (поняття) нації”, дозволяє учаснику дискусії прикривати свою індивідуальну чи групову “психологію” флєером псевдонаукових мудрувань». Отож, замість того, щоб сперечатися щодо змісту “національної ідеї” та пропонувати все нові її тлумачення, краще обговорювати конкретні шляхи й засоби самоутвердження нації. [...] увага очевидно має бути зосереджена на кожному з аспектів національного буття, зокрема – економічному, культурному, соціальному, політичному, правовому тощо. Жоден із цих аспектів не можна абсолютизувати за рахунок іншого».

ЛОК Джон

Два трактати про врядування

[...] «...людина народжується з правом на повну свободу й на безконтрольне користування всіма правами та привілеями закону природи нарівні з будь-якою іншою людиною чи багатьма людьми у світі... там, де будь-яка кількість людей об'єднується в одне суспільство таким чином, що кожен зрікається своєї виконавчої влади, яка йому належить за законом природи, і передає її суспільству, там і тільки там існує *політичне, чи громадянське, суспільство*. [...] *мета громадянською суспільства* – уникати й виправляти ті незручності стану природи, які неминуче впливають з того, що кожна людина є суддею у своїй власній справі. Ні для кого у громадянському суспільстві не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства»...

«І, отже, те, що започатковує чи дійсно становить будь-яке політичне суспільство, є не що інше, як домовленість певної кількості вільних людей, здатних на основі своєї більшості об'єднатися і створити таке суспільство. Це й тільки це є тим, що дало чи могло дати початок будь-якому законному врядуванню у світі. [...] головною метою об'єднання людей у державу й передання себе під владу уряду є збереження їхньої власності. А для цього у природному стані не вистачає багато чого».

Думки про виховання

[...] «"Здоровий дух у здоровому тілі" – ось коротке, але повне описання щасливого стану в цьому світі... Щастя чи нещастя людини є справою її власних рук. Той, чий дух нерозумний керівник, ніколи не знайде правильного шляху, а той, у кого тіло нездорове й слабке, ніколи не буде в стані просуватися вперед по цьому шляху. [...] Хто не має влади над своїми схильностями, той не здатен утриматися від імпульсу задоволення або страждання цієї миті та йти за голосом розуму, що вказує, як вчинити, той

не володіє справжніми принципами доброчинності й діяльності і ризикує стати ні на що не придатною людиною. [...] Хитрість – це мавпяча подібність мудрості. [...] Хитрість є лише відсутністю розуму. Нікому ще не вдавалося бути таким хитрим, щоб приховати цю свою властивість».

Нариси про закон природи

[...] «...всі живі істоти мають свої закони народження й життя, і нема у всьому світі нічого настільки нестійкого і невизначеного, що б не визнавало точних і безпечних законів власного існування, відповідних природі кожного. [...] закон є тим, що наказує або забороняє нам дещо робити. [...] Розум не стільки встановлює й диктує нам цей закон природи, скільки досліджує й відкриває його як освячений найвищою могутністю і вкладений у наші серця; він не творець, а тлумач цього закону... адже розум, будучи лише здатністю нашого духу й частиною нашого ества, не може встановлювати для нас закони. [...] Природа обдарувала всіх розумом, й існує закон природи, що пізнається розумом. Однак із цього не обов'язково випливає, що він відомий кожному. Те, що сліпий не може прочитати закон, а лінивий не хоче, зовсім не означає, що цього закону не існує. [...] мало в державі тих, хто знає закони своєї країни, хоч вони й опубліковані. [...] Наскільки ж менше тих, хто здатний прочитати приховані й таємні закони природи! Тут треба звертатися не до більшості, а до мудріших і прозорливих».

«...Існує два обґрунтування, на які спирається людське суспільство: певна форма держави й організації правління та вірність договорів. Без цього руйнується всяке людське суспільство... Людина, що правильно користується своїм розумом і вродженими здібностями, якими наділена від природи, здатна пізнати цей закон без допомоги якогось наставника, який би вчив і пояснив, у чому полягає її обов'язок». [...] Держава, на мій погляд, – це суспільство

людей, встановлене єдино для збереження і примноження громадянських благ. Громадянськими благами я називаю життя, свободу, тілесне здоров'я й відсутність фізичних страждань, володіння зовнішніми речами, такими як земля, гроші, начиння...

Мені здається, що церква – це вільне співтовариство людей, що добровільно об'єднуються для спільного поклоніння Богові, оскільки це, на їхній погляд, буде Йому бажане й принесе їм спасіння душі».

[...] «Той, хто намагається повністю підкорити іншу людину своїй владі, тим самим включає себе у стан війни з нею. [...] Природна свобода людини полягає в тому, що вона вільна від будь-якої вищої від неї влади на землі... але керується тільки законом природи. *Свобода людини в суспільстві* полягає в тому, що вона не підпорядкована ніякій іншій законодавчій владі, крім тієї, яка встановлена за згодою в державі. Свобода людей в умовах існування правління полягає в тому, щоб жити у відповідності з постійним законом, спільним для кожного в цьому суспільстві й встановленим законодавчою владою... Кожна людина володіє деякою *власністю*, що полягає в її *особистості*, на яку ніхто, крім неї самої, не має ніякого права.

...Людина має право перетворити своєю працею на власність стільки, скільки може використати на якісь потреби свого життя, до того як цей предмет почне псуватися... Ніщо не було створено Богом для того, щоб людина це псувала чи знищувала. [...] Міру власності природа правильно встановила відповідно до того, як далеко сягає *праця* людини та її життєві зручності. Ділянка землі завбільшки така, що одна людина може... обробити й використати вироблений продукт, становить *власність* цієї людини. Людина ніби відгороджує цю землю своєю працею від спільного надбання. Саме праця надає землі більшу частку вартості»...

«Великою й головною метою об'єднання людей у державі й передачі їх себе під владу уряду є *збереження їхньої власності*. [...] Під державою я маю на увазі не демократію чи якусь форму правління, але будь-яке *незалежне* співтовариство, яке латиняни називали словом “civitas”, а англійські слова “община” (community) або “місто” (city) його не виражають».

ЛУКАЧ Дьордь

До антології суспільного буття. Прологомени

[...] «...окрема людина, що прагне через альтернативне рішення у своїй практиці соціально відтворити саму себе, повинна у більшості випадків – байдуже, на якому рівні усвідомленості, – також зайняти певну позицію в ряді питань: як вона уявляє собі сучасне і майбутнє суспільство, в якому вона шляхом таких рішень індивідуально себе репродукує, яким вона хоче його бачити в реальності, який напрямок процесу, на її думку, відповідає належному ходу її власного життя і життя ближніх». [...] «Власне для суспільного буття є вирішальним і глибоко характерним те, що процеси всього комплексу людської практики, що виникають тільки в суспільному бутті й лише в ньому можливі, спричинені цим способом розвитку суспільства, його економікою, і навіть найособливіші характеристики породжені ним; у своїй же безпосередній динаміці як формально, так і змістовно йому притаманні надто широка самостійність, самостійний динамічний розвиток. [...] індивіди можуть проявити себе позицією за чи проти суспільства, що існує, в тій боротьбі, яку повинно вести всяке суспільство... [...] індивідуальність людини ні за яких обставин не є первісною, вродженою властивістю людини, але є результатом тривалого процесу соціалізації (vergesellschaftung) суспільного життя людини, моментом її суспільного розвитку, що відповідно з її... сутністю, як в її буттєвості, так і в перспективах її можливостей, може

стати зрозумілим лише з урахуванням історії. Суспільно-історичний детермінований генезис людської діяльності слід рішуче поставити в центрі такого аналізу. [...] Історія, однак, є не просто знанням, а виявленням того, як перетворювальні рушійні сили минулого можуть бути діяльнішими, ніж голі факти сучасності...»

[...] «Неможливо виключити випадковості зі сфери верховенства причинності в об'єктивному русі життя суспільства... Ці випадковості входять, звичайно, й самі складовою частиною у загальний хід розвитку, зрівноважуючись іншими випадковостями. [...] процес інтеграції людей, що живуть в окремих угрупованнях, від племені до нації, від нації – до людства, є процесом, що відбувається в суспільстві як зміна суспільних, економічних категорій (витіснення природних меж – теж суспільний процес». [...]

«Соціально-економічне відокремлення розумової праці від фізичної належить до числа важливих фактів розвитку людського роду. [...] факт єдності роду стає врешті неперодоланною реальною тенденцією розвитку. [...] В суспільному бутті ці тенденції також проявляються... вкрай суперечливо. [...] основна лінія економічного розвитку веде до того, щоб створювалися ширші й інтенсивніші економічні об'єднання (з відповідною надбудовою). [...] Капіталізму вдалось викликати до життя – хоч у формах, часто внутрішньо занадто проблематичних, – такі соціальні об'єднання, як нації, чий інтегрований вплив часто пронизує все суспільне життя й завдяки цьому накладає відбиток своєрідності навіть на власні економічні процеси. Але розвиток капіталістичної економіки цим не обмежується; вона переступає національні кордони... потім закладає основи світового ринку. [...] ми стоїмо на порозі повного актуального втілення в життя вищої й всеосяжної інтеграції».

МАЙКА Йозеф

Філософія суспільна

[...] «Постало чимало напрямків і теорій, названих соціологічними, але які були різними спробами філософії суспільної. [...] важко окреслити межі між філософією суспільною і соціологією. Добре відомо, що те, що спочатку називали соціологією, було в основі своїй суспільною філософією, бо було пошуком відповіді на запитання, дотичне до сутності; структури, причин життя суспільства. [...] вивчення характеристик суто соціологічних, то значить опис процесів і явищ соціальних, а також закономірностей тих процесів і зв'язків між явищами. [...] швидкі зміни суспільства [...] стали захочувати до вивчення, предметом якого були власне ці процеси, а не сама сутність буття суспільного. [...] При бурхливому розвитку соціологічних досліджень не спостерігалось чіткого розмежування проблематики і мови соціології та філософії суспільної. [...] межі між тими дисциплінами залишались затертими...»

«Прагнемо, щоб роздуми ці спричинилися не тільки до відновлення й поглиблення проблематики філософії суспільної, а й послужили також теології і соціології, хоч би вказівкою не лише на зв'язки, але й *межі* між тими дисциплінами і філософією суспільною».

МАРКОВИЧ Свігозар

Реальний напрям у науці та житті

[...] «Суспільна наука може висунути лише загальні принципи, на яких варто будувати спільний устрій. Якою буде ця будова, залежить від матеріалу, а матеріалом для суспільства є сама *людина*, яка безперервно змінюється. [...] Потреба рівноправної самостійності в праці й споживанні народжує принцип свободи. *Договір вільних особистостей* дедалі більше визнається основою всіх суспільних відносин... Праця чимраз більше визнається справжнім джерелом

власності... Люди щораз більше відчують потребу не тільки в тому, щоб самим бути вільними, рівноправними особистостями, але й у тому, щоб усі інші особистості досягали того ж ступеня розвитку».

МАРКС Карл

До критики політичної економії. Передмова

«В суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їхньої волі не залежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їхніх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість».

«На певному етапі свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять в суперечність з виробничими відносинами, або... з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. [...] Зі зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові. [...] настає епоха соціальної революції. [...] людство ставить собі завжди тільки такі завдання, які воно може розв'язати».

Економічно-філософські рукописи 1844 року

[...] «...як саме суспільство виробляє людину як людину, так і вона виробляє суспільство. Діяльність і користування її плодами як за змістом, так і за способом існування носять суспільний характер. [...] *Людська* сутність природи існує тільки для *суспільної* людини. [...] тільки в суспільстві природа виступає як основа його власного людського буття. [...] Індивід є *суспільною істотою*».

[...] «Поділ праці є економічним вираженням суспільного характеру праці в рамках відчуження. [...] Ліквідація самовідчуження проходить той самий шлях, що й самовідчуження. [...] Ця матеріальна, безпосередньо чуттєва приватна власність є матеріальним чуттєвим вираженням *відчуженого людського життя*. Її рух – виробництво й споживання – це чуттєвий прояв руху всього попереднього виробництва, тобто він становить здійснення або дійсність людини. Тому позитивне скасування приватної власності як привласнення людського життя – це позитивне скасування всякого відчуження, тобто повернення людини... до свого *людського, тобто суспільного* буття. [...] Тільки в суспільстві природа для людини є ланкою, яка зв'язує людину з людиною... виступає як основа її власного людського буття. Отже, суспільство – це закінчена сутнісна єдність людини з природою... здійснений натуралізм людини і здійснений гуманізм природи»...

[...] «Приватна власність зробила нас такими... однобічними, що який-небудь предмет є нашим лише тоді, коли ми ним володіємо... Тому на місце всіх фізичних і духовних почуттів стало просте відчуження всіх цих почуттів – почуття *володіння*».

МАРКУЗЕ Герберт

Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвиненого індустріального суспільства

[...] «Можливості (інтелектуальні й матеріальні) сучасного суспільства незрівнянно більші порівняно з минулим. Це означає, що сфера панування суспільства над індивідом незрівнянно ширша, ніж раніше. Наше суспільство відрізняється тим, що підкорює відцентрові соціальні сили не терором, а технологією, подвійною основою приголомшливого зростання ефективності виробництва та рівня життя. [...] Сучасне суспільство здатне до соціальних змін – кількісних змін, результатами яких були б істотно інші

установи, новий напрям виробничого процесу, нові взірці людського існування. Таке наповнення соціальних змін, мабуть, є найвизначнішим “досягненням розвиненого індустріального суспільства”... У розвиненому індустріальному суспільстві переважає комфортабельна, спокійна, розумна демократична несвобода – ознака технічного прогресу.

...Завдяки відповідному способі організації своєї технологічної основи сучасне індустріальне суспільство має тенденцію до тоталітаризму. Адже “тоталітарне” – це не лише терористичне політичне управління суспільством, а й нетерористична економічно-технічна координація, яка діє шляхом маніпуляції потребами з боку підприємців».

«Тією мірою, якою сфера праці пов’язана з машиною й відповідно з машинним виробництвом, вона стає *потенційною* основою нової свободи людини. [...] Слід розрізняти як справжні, так і хибні потреби. Хибними є ті, які нав’язуються індивідові певними суспільними інтересами для його придушення: потреби, що увічнюють виснажливу працю, агресивність, злиденність і несправедливість. Тільки вітальні потреби мають беззастережне право на задоволення – потреби в харчуванні, одязі, житлі на певному досягнутому рівні культури. Задоволення цих потреб є передумовою здійснення *всіх* потреб, як справжніх, так і сублімованих...

Вільний вибір серед широкого розмаїття товарів і послуг не означає свободу, якщо ці товари й послуги здійснюють соціальний контроль за життям того, хто виснажливо працює й боїться – тобто якщо вони підтримують відчуження...

Чи може суспільство, нездатне захистити приватність індивіда навіть у межах чотирьох стін, правомірно твердити, що воно поважає індивіда і що воно є вільним суспільством? [...] Оскільки люди можуть підтримувати тривале виробництво ядерної зброї, терпіти радіоактивні опади, виробництво сумнівних продуктів харчування, вони не

можуть (саме з цієї причини) терпіти позбавлення розваг і форм освіти, які роблять їх здатними відтворювати механізми їхнього захисту та (або) руйнування. [...] Створення репресивних потреб уже давно стало частиною... праці – потрібної в тому розумінні, що без неї чинний спосіб виробництва не зміг би підтримуватися». [...]

«Розвинене одновимірне суспільство змінює відносини між раціональним і ірраціональним. [...] царина ірраціонального стає притулком для справді раціонального – для ідей, які можуть “сприяти мистецтву жити”. ...Економічні й технічні спроможності суспільств, що існують, достатньо широкі, аби дозволяти пристосуватися нижчим прошаркам і робити поступки останнім. [...] Однак знову з’явився привид у межах і за межами розвинутих суспільств».

МАСУДА Йонезі

Гіпотеза про генезис Homo intelligens

[...] «Сучасна людина бере свій початок близько 35 тисяч років тому, коли неандертальці ще мандрували по Європі, й повністю їх замінила значно пізніше. [...] сучасна людина була у своїй основі іншим видом стосовно до австралопітека, homo erectus’а і неандертальця, котрі передували сучасній людині... [...] сучасна людина як вид має риси, що ясно вирізняються: розвинені лобні частки, складний голосовий орган і вправний відставлений палець»...

«...комп’ютер, новий спосіб комунікації й роботи... ці три запропоновані потужні наукові підвалини визначають можливість для появи нового типу людини, який витіснить сучасну людину. [...] комп’ютер є епохальним засобом інтелектуального виробництва в тому плані, що продукується велика кількість нової інформації, а не матеріальних речей...

Дивовижний розвиток біоінженерії в майбутньому розгадає одну за одною таємниці складного механізму інформаційного потоку, його передачі та утворення знань за

допомогою діяльності мозку і, як результат, одного дня буде сконструйовано біокомп'ютер... Історичне значення громадянських автономних інформаційних мереж полягає в тому, що вони об'єднують тих громадян, котрі усвідомлюють спільну проблему або мету (відповідно до принципів консенсусу або співучасті) й спонукають їх до колективних дій заради спільної мети. Саме це й визначається як пряма демократія участі».

[...] «У ХХІ столітті рóботи з широким діапазоном розумових здібностей знайдуть свій шлях до офісів, заводів і навіть до домашньої оселі. [...] Реальне історичне значення робіт слід шукати в тому, що людство, відповідно до теорії станотрансформуючої цінності, рухатиметься великим шляхом (big way) від задоволення матеріальних потреб до реалізації часової цінності, що людство створюватиме людську цінність вищого порядку, заради чого варто жити». «...якщо головні зміни відбуваються в людських базових бажаннях, цінностях, способі життя й зразках поведінки, то це означатиме породження нової культури, і якщо це веде до змін в людських генах, то ми маємо можливість розглядати це як біологічні зміни на генетичному рівні, що ведуть до появи нового виду. [...] нова людина – це людина високого інтелекту»...

...рушійною силою розвитку й прогресу була інтелектуальна кмітлива здатність, укорінена в егоїзмі та матеріальних бажаннях... Ось чому знання і технологія, створені сучасною людиною, концентрувалися на пануванні над природою (включаючи рослин і тварин) та над людиною, зокрема, розвивалася військова технологія й знання, призначені для агресії проти інших націй і держав.

Тому людська історія була кривавою історією війн... завоювань і грабунків, історією неминучої простої ринкової боротьби... [...] національні держави, економічні і соціальні системи, які так винахідливо були створені сучасною людиною [...] вичерпали свої функції і в результаті людство як

ціле опинилося тепер перед загрозою тотального знищення...

На противагу цьому, нова людина як *Homo intelligens* створюватиме цивілізацію, повністю відмінну од побудованої *Homo sapiens*. [...] Коли загальнолюдська криза поглибиться, громадяни, які усвідомлять свою місію стосовно врятування людства, з'являться в тисячах і десятках тисяч місць для того, щоб виконати цю місію. [...] Ці люди об'єднуюватимуть інших людей навколо себе, і ця автономна комунікаційна мережа людей розширюватиметься... зростатиме в загальносвітовому масштабі незалежно від національних кордонів і расових відмінностей.

Подолавши в такий спосіб кризу людства, яке ж нове людське суспільство прагнучиме створити *Homo intelligens*? Це має бути *глобальна громадська спільнота*. Ця глобальна спільність громадян стане поліцентрованим і складним суспільством, яке ґрунтуватиметься на найрізноманітніших глобальних вільних громадських інформаційних мережах, котрі пересікатимуть усі національні кордони, суспільством, подібним до живого організму з системою прямого зв'язку, здатного швидко й динамічно відповідати на зміни в навколишньому середовищі. [...] всі індивіди виконують відповідні функції згідно власних точок зору і вільно кооперуються для того, щоб сприяти розвитку суспільства як цілого».

[...] «...суспільство нової людини буде розумним суспільством, у якому інтелектуальні продуктивні сили матимуть перевагу над матеріальними продуктивними силами. Інформація забезпечує основу інтелектуальної продуктивності... Найефективніший спосіб виробництва й використання інформації для всіх людей – це об'єднати виробництво й розподілити використання. Це приведе до коперніканської революції: переходу від принципу конкуренції до принципу синергетизму.

... Тому глобальна громадська спільнота є не просто федерацією вільних об'єднань, а суспільством, у якому окремі

громадяни є його головними компонентами, і в якому автономність і незалежність перебувають у гармонії з упорядкованістю колективу. [...] глобальна громадська спільнота є синтетичним суспільством взаємодопомоги, в якому свобода й незалежність індивідів гарантовані повністю, тобто функціонуючим суспільством, вільним від авторитарного правління. [...] У майбутньому суспільстві використання інформації стане основним центром економічної діяльності.

... Призначення Homo intelligens – досягти синергетичного суспільства, в якому об'єднуються Вища і людська істоти, суспільства, вільного од війн і голоду й сповненого життєвої сили».

МЕДОУЗ Денніс, МЕДОУЗ Донелла

Межі зростання

[...] «За останні триста років людство зібрало чималу колекцію прикладів подолання обмежень, які перешкоджали зростанню чисельності населення та економічному зростанню завдяки цілій низці подиву гідних злетів у розвитку нових технологій... Економічні наслідки використання атомної енергії поки що недостатньо з'ясовані. ... Абсолютне усунення всіх видів забруднення неможливе як через технічні, так і через економічні обмеження.

... Коли виробництво продуктів харчування на одну особу падає нижче рівня, потрібного для забезпечення її нормального існування, починають зростати темпи смертності, що зупиняє зростання чисельності населення. [...] Багато проблем сьогодення не має технічних розв'язків. Прикладами можуть бути гонка ядерних озброєнь, расова ворожнеча, безробіття... віра в технічний прогрес як засіб розв'язання всіх проблем може відвернути нашу державу від фундаментальної проблеми – проблеми зростання... і перешкодити вжиттю ефективних заходів щодо забезпечення її розв'язання... настання такого часу, коли вартість технічного

прогресу перевищить кредитоспроможність суспільства чи побічні ефекти технічного прогресу почнуть самі гальмувати зростання...

Людина не може сама встановити для себе межі зростання і зупинити його на власний розсуд завдяки ослабленню частини сильних впливів, що породжують зростання капіталу та чисельності населення, або завдяки включенню в систему відповідних контрдій, які протидіють зростанню, або завдяки тому чи іншому одночасно».

МЕЙ Крістофер

Інформаційне суспільство. Скептичний погляд

[...] «Ідея інформаційного суспільства як характеристики сучасності виникла на початку 60-х років ХХ століття... Один з напрямків дискусії з приводу інформаційного суспільства стосувався перетворення суспільства (та його економіки), в той час як інший напрямок – перетворення нас самих. [...] Прихід інформаційного суспільства також призвів до загострення деяких політичних проблем. [...] Інформаційне суспільство (породжене демократичними техніками) надає можливість індивідам реалізовувати свій творчий потенціал поза межами політичних угруповань та соціальних груп. [...] творча група приносить більше прибутків і потребує менше зусиль, ніж фізична праця. [...] збільшується роль індивіда: оскільки засоби виробництва перебувають під контролем розумової праці, фізична поступово зникає як явище. Знання та інформація втілюються у виробництво миттєво, що позбавляє роботодавців можливості маніпулювати працею персоналу... [...] поділ працівників на висококваліфікованих фахівців та низькокваліфікованих функціонерів є більше результатом автоматизації, ніж здобутком інформаційного суспільства. [...] працівники сфери знань (або “творчі” працівники) досить часто отримують багато свободи в своїх діях, створюючи свою

власну систему і розпорядок. Але їхня робота є дуже відповідальною та, почасти, стресовою... Влада та авторитет сьогодні належать тим, хто працює в сфері виробництва знань. [...] Домашні працівники страждають від багатьох труднощів. [...] Повна домашня зайнятість підвищує інтенсивність праці. За таких обставин роботодавець витискає максимум з свого працівника та не передбачає оплачуваних перерв у роботі протягом робочого дня. [...] реально робота з інформацією... в “електронних котеджах”, насправді дуже далека від характеристики інтелектуальної праці, що описується в оптимістичній літературі з приводу інформаційного суспільства. [...] в інформаційному суспільстві все ще існує велика різниця між класом приватних власників та тими, хто на них працює. Попри те, що інтелектуальна власність є продуктом творчості окремої особи, в реальному світі (на відміну від уявного світу філософів права) творча особа має набагато менше шансів отримувати зиск від продуктів своєї інтелектуальної праці. [...] сучасні дослідження інформаційного суспільства роблять наголос на діяльності індивіда, який, діючи від імені цього суспільства та використовуючи нові технології, сприяє збільшенню суспільної користі. Але такий погляд залишає за межами своєї уваги роль загальнозживаних норм, що стримують суспільство умовами “суспільного договору”»...

«Попри те, що багато хто розглядає демократію та соціальні інститути як знаряддя для звільнення індивіда від тиску... традицій і норм, насправді це “звільнення” призведе до руйнації громадянського суспільства як простору соціальної взаємодії. Повага до цінностей, інтересів та потреб інших людей стає все менш значущою, оскільки покладена на вітвар індивідуалізації».

[...] «Припущення, що держави та їх уряди втратять свою значущість за інформаційної ери, є, як на мене, помилковим. Не тільки не зменшується роль держав під впливом

інформаційних і комунікаційних технологій, а навіть навпаки, вони відіграватимуть важливу або навіть провідну роль... Навіть якщо політика держав та урядів зазнає змін, то це не означає зменшення їхнього впливу і важливості в сучасному суспільстві»...

«Держава є гарантом інтелектуальної власності, і в цьому в неї немає реальних конкурентів. [...] У глобальному інформаційному суспільстві закони інтелектуальної власності, разом з тим, що від них залежать багато соціальних груп, є також необхідними для капіталістів, чия діяльність пов'язана зі сферою знань. [...] У таких ситуаціях влада та важливість держави залишаються незаперечними. [...] держава – це громіздка організація, що може бути надзвичайно вразливою до дрібномасштабних операцій, які можуть мати доволі руйнівні наслідки для інформаційної інфраструктури, а також для життя кожного з нас. Але, з іншого боку, держава все ще здатна мобілізувати значні ресурси для ведення інформаційної війни...»

[...] «Прихід інформаційного суспільства може змінити деякі з видів взаємодії між людьми, але сутність нашого життя залишиться старою, потреба в засобах існування, потреба в спілкуванні, потреба в праці заради життя. [...] Ми можемо визнати можливості та потенціал інформаційного суспільства, але будувати інформаційне суспільство повинні також ми, немає ніякого “природного” шляху розвитку. [...] Права власності сприяють забезпеченню та розвитку незалежності індивіда, що є фактично виправданням їхньої ролі в суспільстві. [...] права на власність, й інтелектуальну зокрема, мають певну функцію, а саме створення ринків у різних куточках земної кулі та ведення міжнародної торгівлі. Це спричиняє зростання ефективності діяльності... забезпечуючи тим самим ефективне використання цінних ресурсів у сфері знань».

МЕЛЬЄ Жан

Заповіт

[...] «...люди повинні дотримуватися тільки голосу розуму; для встановлення добрих законів треба виходити з правил людської благорозсудливості й мудрості [...] чесності, правди й природної справедливості... Всі люди рівні за природою. Але люди живуть в суспільстві, а оскільки суспільство (чи община людей) не може бути благовпорядкованим, і навіть якщо благовпорядковане, не може зберігати добрий порядок без наявності деякої залежності і підпорядкування, то для блага людського суспільства безумовно потрібна між людьми певна залежність... Однак при цьому залежність і підпорядкування одних одними мають бути справедливими і співмірними...»

Про приватну і спільну власність

[...] «Майже всюди поширена й узаконена помилкова думка про те, що люди привласнюють собі у приватну власність земні блага й багатства, замість того, щоб... всім володіти й користуватися ними на засадах рівності. [...] та помилка, на яку я вказую, а саме, що блага так погано розподілені між людьми, що в одних є все, або набагато більше, ніж мало б бути для того, щоб їхня частка відповідала вимогам справедливості, а в інших, навпаки, нема нічого або вони потребують більше тих речей, які їм потрібні й корисні, і я стверджую, що це породжує взаємну ненависть і заздрість між людьми. [...] це викликає незадоволення, скарги, розбрат, заколоти й війни, що приносять людям багато шкідливих процесів».

МЕМФОРД Люїс

Міф про машину. Техніка і розвиток людини

[...] «Я вважаю, що Карл Маркс помилявся, коли стверджував, нібито матеріальні засоби виробництва є центральним моментом і спрямовуючим чинником у розвиткові людства. [...] Не сягнувши глибше в історичну

природу людини, ми сьогодні не зможемо зрозуміти, яку роль відігравала техніка в розвиткові людства. Жодна єдина риза, навіть така, як виготовлення знарядь, не є достатньою для ідентифікації людини. Специфічно й унікально людською є здатність об'єднувати широку різноманітність тваринних нахилів в емерджентну культурну сутність: людську особистість. [...] Завдяки надзвичайно розвинутому й безперервно активному розумові людина мала у своєму розпорядженні набагато більше розумової енергії, ніж потрібно було для виживання на чисто тваринному рівні... Культурна діяльність в силу необхідності стояла вище за фізичну працю. Тому розглядати людину насамперед як тварину, що використовує знаряддя, означає не бачити основних етапів людської історії. На противагу цьому закам'янілому уявленню я розгортаю точку зору, згідно з якою людина – це насамперед тварина, котра створює розум, конструює і проектує себе; а першочерговий фокус усієї її діяльності – це власна організація, а також соціальна організація, через посередництво якої вона знаходить своє повніше вираження».

[...] «Від часу виникнення техніка була пов'язана з цілісною природою людини... [...] техніка підтримувала й збільшувала можливості людського прояву. [...] Жодна інша істота не володіє людською здатністю створювати свій власний образ символічного світу, який одночасно й віддзеркалює безпосереднє оточення людини, і виходить за його межі. Через посередництво першого усвідомлення себе самої людина почала тривалий процес розширення кордонів всесвіту і внесення атрибута, якого їй бракує, – знання того, що діялося мільйони років тому.

...Творчість починалася в царині підсвідомого і його перший людський прояв – мрія. Першим завданням людини було не створення знаряддя для контролювання оточуючого середовища, а створення набагато міцніших і непереборних

інструментів, щоб з їхньою допомогою контролювати себе саму й передусім своє підсвідоме. Винахід та удосконалення цих інструментів-ритуалів, символів, слів, образів, стандартних способів поведінки [норм] було... принципово важливим заняттям ранньої людини, необхіднішим для виживання, ніж виготовлення знаряддя, й істотнішим для її наступного розвитку».

МЕЧНИКОВ Лев

Цивілізація і великі історичні ріки

[...] «Людська історія, позбавлена ідеї прогресу, становить лише безглузду зміну подій, вічний приплив і відплив випадкових явищ... Ми маємо вказати на один безсумнівний доказ існування прогресу – це *вдосконалення техніки*. Безсумнівний доказ... загального прогресу в історії дає нам безперервна еволюція соціального зв'язку між людьми і факт зростання загальнолюдської *солідарності*. [...] ці факти, на нашу думку, й заслуговують бути визнаними як критерій і ознака суспільного прогресу.

...соціальний прогрес перебуває у зворотньому відношенні до ступеня примусу, насильництва і влади, що проявляються в суспільному житті, і, навпаки, у прямому стосунку до ступеня розвитку свободи і самосвідомості, або безвладдя. Це положення намагався довести Прудон.

...під кутом зору сучасної науки свобода є єдиною характерною рисою цивілізації...»

«Життя суспільства управляється законами, що не залежать ні від чийого свавілля».

МИХАЙЛОВСЬКИЙ Микола

Листи про правду і неправду

[...] «Нормальний розвиток суспільства і розвиток особистості зіштовхуються вороже. Суспільство самим процесом свого розвитку прагне підпорядкувати й роздрібнити особистість...»

Особистість, підпорядковуючись тому ж закону розвитку, бореться або принаймні повинна боротися за свою індивідуальність, за самостійність і різнобічність свого я. Ця боротьба, цей антагонізм не становить нічого протиприродного, тому що він панує в усій природі».

МОЙСЕЄВ Микита

Інформаційне суспільство: можливість і реальність

[...] «Проблема становлення інформаційного суспільства така глибока, що потреба її розв'язання накладає на людину тягар нових обов'язків. [...] інформаційне суспільство – це загальнопланетарна система, здатна до саморозвитку, який поступово дозволить знайти нові підпори для дальшого існування людського роду. [...] інформаційне суспільство має спиратися не тільки на всі досягнення комп'ютерної техніки і засобів зв'язку, але й багато в чому змінити структуру своїх суспільних інститутів. [...] Перехідний етап до інформаційного суспільства хочеться назвати суспільством ризику, коли вже видимі деякі риси бажаного суспільства, але люди ще не готові його прийняти...»

«Утвердження інформаційного суспільства носитиме характер бифуркації – якісної зміни самих основ цивілізації й соціальної природи суспільних відносин. Як всякий революційний процес, перехід до інформаційного суспільства може мати непередбачувані наслідки. [...] Ось чому проблеми формування інформаційного суспільства – колективна турбота всього людства. [...] вона невіддільна від проблеми вдосконалення ООН».

Сучасний раціоналізм

[...] «Цю підпорядкованість людини Природі... я називаю необхідністю узгодження *стратегії суспільства* і *стратегії Природи*. [...] Внаслідок такого узгодження виникає певна регламентація діяльності суспільства. [...] Політики, історики, економісти тривалий час не звертали уваги на цю регламентацію... Однак завдяки такій регламентації, такому

узгодженню діяльності людей з можливостями Природи [...] суспільство й набувало можливості свого постійного розвитку – того, що прийнято називати прогресом – розвитком економічної діяльності, техніки, мистецтв, творчої індивідуальності, закладеної в людині. В ці періоди зростало й особисте благополуччя членів суспільства. Організацію суспільства в періоди високого ступеня узгодженості природно називати раціональною. [...] Тепер стали широко використовувати слово екологія... Значить екологія суспільства і є наука про те, як людству існувати в ролі *елемента біосфери*. Якщо в процесі діяльності суспільства екологічне становище й інші умови життя людей не погіршуються й особистість має потрібні можливості свого самовираження, то кажемо, що суспільство раціонально організовано. На жаль, серед цивілізацій на рубежі третього тисячоліття я не можу назвати жодної, яку з повним правом можна б іменувати раціонально організованою.

...Антропогенне навантаження на біосферу катастрофічно зростає... й біосфера як система не тільки не розвивається, а виявляє всі ознаки деградації. [...] І дедалі чіткіше вимальовується потреба цілеспрямованого втручання Розуму – Колективного Розуму людства».

[...] «Історична пам'ять зберегла безліч екологічних криз і катастроф, породжених людським егоїзмом і невіглаством. Тепер ми також втягуємось у нову екологічну кризу. Тепер в епоху глобальної кризи, що загрожує всепланетарній цивілізації, всьому роду *homo sapiens*, потрібні й нові загальнопланетарні стандарти. [...] держава і все громадянське суспільство зобов'язані ефективно втручатися у виробничу діяльність, в економічний процес... екологічне становище потребує істотної деформації нинішніх ринкових механізмів. [...] Держава (і громадянське суспільство) мають бути здатні забезпечувати заходи локального масштабу... Але одного державного втручання мало... Потрібні деякі загальні закони поведінки, обов'язкові для всіх громадян планети,

потрібні єдині стандарти у взаємовідносинах людини і Природи. [...] забезпечення майбутності людства як біологічного виду потребуватиме зовсім іншої загальнопланетарної організації суспільства»...

«Я думаю, що сама держава, її місце в громадянському суспільстві і завдання, які доведеться розв'язувати державі, мають поступово змінюватися. Екологічна політика неминуче обмежуватиме й спрямовуватиме активну діяльність людей. Вона стане міняти наше уявлення про те, що таке суспільство вільного підприємництва в епоху, коли могутність цивілізації перетворює людину на *основу геологоутворювальну* силу планети. Людина має бути озброєна вмінням глибоко розуміти й аналізувати те, що Природа дійсно дозволяє робити, й чинити згідно з цими новими знаннями. Ось чому центр ваги діяльності держави переміщатиметься поступово, але неминуче в бік освітньої діяльності: тільки справді освічене й інтелектуальне суспільство може виявитися здатним розвивати свою цивілізацію на збіднілій планеті. [...] потрібна справжня теорія коеволюції людства і навколишнього середовища, потрібний справжній науковий фундамент емпіричних даних і глибоких узагальнень, зокрема філософських і політекономічних. Суспільству потрібен світогляд, передусім екологічний. Людство – частина Природи і не може не підпорядковуватися її законам».

МОНТЕСК'Є Шарль

Про дух законів

[...] «...якщо існує суспільство людей, то справедливо, щоб люди підпорядковувалися законам цього суспільства. Законом, які створили люди, мала б передувати можливість справедливих відносин... Як фізична істота людина подібно до всіх інших тіл управляється незмінними законами; як істота розумна вона безперестанно порушує закони, встановлені Богом, й змінює ті, які сама встановила. Всім цим

законам передують закони природи, названі так тому, що вони впливають із влаштування нашого єства. [...] Як тільки люди об'єднуються в суспільстві, вони втрачають відчуття своєї слабкості, рівність, що існує між ними, зникає, і починається війна. [...] Як мешканці планети, розміри якої роблять потрібним існування багатьох різних народів, люди мають закони, що визначають відносини між цими народами: це міжнародне право. Ці закони мають бути в тісній відповідності з властивостями народу, для якого вони встановлені...»

«...Політична свобода полягає не в тому, щоб робити те, що хочеться. [...] свобода є правом робити все, що дозволяють закони. [...] Багато речей управляє людьми: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї, нориви, як наслідок усього цього утворюється загальний дух народів».

МОР Томас

Утопія

[...] «Я вважаю зовсім несправедливим віднімати життя у людини за крадіжку грошей. [...] людське життя за його цінністю не можна рівняти з усіма благами світу. [...] Бог заборонив убивати, а ми так легко вбиваємо за крадіжку маленької суми грошей. [...] я переконаний в тому, що розподіл засобів рівномірним і справедливим способом і благополуччя в людських справах можливі тільки через повне знищення приватної власності... мені здається, що всюди, де є приватна власність, де все вимірюється грошима, там навряд чи колись буде можливим, щоб управлялась держава справедливо чи щасливо. [...] Краще уникати війни за допомогою грошей або переговорів, ніж вести її й проливати людську кров»...

«Майже всі утопійці визнають здоров'я найвеличнішим задоволенням і, так би мовити, основою і базисом всього: воно одне може створити спокійні й бажані умови життя».

МО-ЦЗИ

Воля неба

[...] «Небо бажає, щоб люди допомагали одне одному, щоб сильний допомагав слабшому, щоб люди вчили одне одного... щоб майно розподілялося справедливо. [...] Небо також бажає, щоб верхи сумлінно управляли державою, щоб у Піднебесній панував лад, а низи були старанними в ділах».

Всезагальна любов

«Коли відсутня любов взаємна між людьми, то неодмінно виникає взаємна ненависть... коли між людьми Піднебесної немає взаємної любові, то сильний... підкорює слабого, багатий ображає бідного, знатний хизується перед простолюдином... [...] всезагальна вигода, всезагальна любов приносить Піднебесній велику користь».

Проти конфуціанців

«Конфуціанці сповідують погляди: "...все з самого початку зумовлено долею. [...] Якщо селяни зменшуватимуть старанність у своїй праці, вони стануть бідними. А бідність – це корінь безладдя в управлінні". [...] Конфуціанці прагнуть набути поважливості та прикрасити себе розкішно з метою спокусити сучасників. [...] Їх громіздке вчення не може бути правилом для всього світу. Вони багато розмірковують, але не в змозі допомогти простим людям. [...] Розкішні прикраси і фальшиве мистецтво вигадані ними, щоб ввести в оману нинішніх правителів».

НІЦШЕ Фрідріх

Автобіографія

[...] «*Переоцінка всіх цінностей*: це моя формула для акту найвищої самосвідомості людства. [...] я з необхідності людина фатальна. Бо коли істина вступить у боротьбу з брехнею тисячоліть, у нас будуть потрясіння, судоми землетрусів, переміщення гір і долин, про які ніколи ще не снилось. Поняття політики зовсім розчиниться в духовній війні, всі форми влади старого суспільства буде висаджено в

повітря – вони спираються на брехні; будуть війни, яких ще ніколи не було на землі. Тільки з мене починається на землі велика політика».

Антихристиянин. Досвід критики християнства

[...] «Людство *не* розвивається в напрямку до кращого, вищого, сильнішого – в тому сенсі, як думають сьогодні. “Прогрес” – це просто сучасна, тобто хибна ідея. Європеєць наших днів за своєю цінністю незрівнянно нижчий від європейця Ренесансу; поступальний розвиток аж ніяк не тягне за собою неодмінно зростання, піднесення, множення сил. [...] Життя для мене тотожне інстинктові зростання, влади, накопичення сил... якщо відсутня воля до влади, істота деградує. Стверджую, що воля до влади відсутня у всіх найвищих цінностях людства...

... співстраждання паралізує закон розвитку – закон селекції. Воно підтримує життя в тому, що дозріло для загибелі, воно бореться з життям на користь знедолених і тих, кого засудило життя... Люди наважилися назвати співчуття чеснотою (для будь-якої шляхетної моралі співстраждання – слабкість...)»

«...Коли народ зміщує свій обов'язок з обов'язком взагалі, він гине. Ніщо не вражає так глибоко, ніщо так не руйнує, як “безликий обов'язок”, як жертва молохові абстракції... людина створилася гіршою... серед тварин, вона небезпечно відхилилася від своїх інстинктів життя... Але, проте, вона й найцікавіша! [...] буддизм проголошує вже не “боротьбу з гріхом”, а “боротьбу із стражданнями”, тим самим визнавши... права дійсності. Для Будди благо і доброта – те, що зміцнює здоров'я. Буддизм – релігія стомленого фіналу цивілізації, а християнство загалом не виявляє перед собою цивілізації, воно... лише закладає її основи. [...] Любов – стан, в якому людина звично бачить речі не такими, якими вони є. Сила ілюзії – досягає своїх висот – все прикрашає, перетворює, переносючи більше. [...] підноситься над всім мерзеним, що є в житті... Ось що можна сказати про християнські чесноти – віру, надію, любов, назву їх трьох... розважливості».

Весела наука

[...] «...переважній більшості не вистачає інтелектуальної совісті. [...] Якщо виховання досягає своєї мети, то кожна чеснота окремої особистості обертається суспільною користю... Зверніть увагу на ознаку тих час від часу неминучих станів суспільства, які позначаються словом “корупція”. Варто тільки з’явитися де-небудь корупції, як повсюдно зростає різноманітне марновірство. [...] у стані корупції сила й міць витрачуваної енергії народу більша, ніж коли-небудь, й індивідум розтринькує її так, як ніколи раніше... [...] тепер жорстокість вираджується у витонченіші форми. [...] процвітають продажність і зрадництво... Корупція – це тільки лайливе слово для осінньої пори народу».

...«Шукати собі роботу для заробітку – у цьому нині подібні між собою всі люди цивілізованих країн; всім їм робота постає як засіб, а не мета. [...] ніщо так не роз’єднує людей і часи, як різний ступінь знання нужди, про яку вони чули, – нужди як душевної, так і тілесної. [...] Дефіцит особистості мстить за себе всюди; розслаблена непоказна, згасла... особистість не придатна вже ні на що добре – менш за все для філософії. [...] всі великі проблеми потребують *великої любові*, а на неї здатні тільки сильні, цільні, надійні уми... Учений в Європі з різного роду верств і в умовах суспільства, ніби якась рослина, що не потребує специфічного ґрунту; тому по суті справи... належить до носіїв демократичної ідеї...»

[...] «Народ шанує зовсім інший сорт людини. Коли зі свого боку він складає ідеал “мудреця”, то тисячократно в цьому правий, обсипаючи найкращими словами й почестями якраз цього ґатунку людей: сумирні й непорочні священичі натури... – їм віддається хвала в народному благоволінні перед мудрістю. [...] самі вони вірять в те, що були принесені Богові в жертву, – перед якими народ може безкарно виливати своє серце, з чією допомогою може *позбуватися* від своїх тайн, своїх турбот і сквернот (бо людина, яка

“довіряється”, звільняється від самої себе, а той, хто “висповідався”, забуває). Тут порядкує велика нужда: і для душевного бруду потрібні стічні канали й чиста... вода в них, потрібні стрімкі потоки любові й сильні, смиренні, чисті серця, які самовіддано готують себе до такого служіння несуспільної турботи про здоров'я, – бо це жертва, священник є і залишається людською жертвою...»

[...] «Там, де потреба, нужда тривалий час змушувала людей до спілкування, до швидкого й тонкого взаєморозуміння, там, врешті, завжди існує надлишок цієї сили і мистецтва спілкування... [...] *свідомість загалом розвинулась тільки під тиском потреби в спілкуванні*, – що воно з самого початку було потрібне і корисне лише у стосунках між людьми...»

Зла мудрість

[...] «...довгі і великі страждання виховують в людині тирана. [...] Культура – це лише тоненька... шкуринка над розпеченим хаосом»

Людське, надто людське. Книжка для вільних умів

[...] «Ознакою високої культури є вища освіта малих, непомітних істин, знайдених суворими методами, а не благодійних і засліплювальних помилок... [...] співчуття до загального життя і страждань людства дуже слабко розвинуті в особистості. [...] Цінність життя для звичайної пересічної людини ґрунтується тільки на тому, що надає собі більшого значення, ніж усьому світові».

[...] «Держава є мудрою організацією для взаємного захисту особистостей; якщо надмірно її вдосконалювати, то врешті особистість вона ослабить і навіть знищить – тобто буде в основі зруйнована першопочаткова мета держави. [...] Існують політичні й соціальні фантазії, які полум'яно і красномовно закликають до перевороту всього суспільного порядку, виходячи з віри, що тоді відразу ніби сам собою створиться величний храм прекрасної людяності. На жаль, з історичного досвіду відомо, що всякий такий переворот

знову викликає найдикіші енергії – давно поховані страхіття й розгнужданості віддалених епох; що [...] переворот хоч може бути джерелом сили в ослабленому людстві, але ніколи не буває гармонізатором, будівником, художником, завершувачем людської природи...

В усіх установах, в які не проникає свіже повітря суспільної критики, виростає, як гриби... корупція (наприклад, в учених корпораціях і сенатах). [...] Сучасна демократія є історичною формою *занепаду держави*. [...] щодня нові питання і турботи державного блага поглинають... дань від капіталу розуму й серця кожного громадянина; сума цих жертв і втрат індивідуальної енергії й праці така величезна, що політичний розквіт народу майже з необхідністю тягне за собою духовне збіднення і послаблення, меншу продуктивність у справах, що потребують більшої зосередженості й однобічності»...

«Найкращий спосіб добре розпочати день полягає в тому, щоб, прокинувшись, подумати, чим можна хоч *одній* людині принести сьогодні радість».

По той бік добра і зла

[...] «Жити – хіба це не означає прагнути бути іншим, ніж ця природа?

«Доти, доки поняття корисності... розуміється як “користь для стада”, доти, доки вся увага звернута на збереження всієї общини... доти не може існувати “мораль любові до ближнього”. [...] Все, що піднімає індивіда над рівнем стада і викликає у ближнього страх, тепер називається злом».

...«Час для дрібної політики минув; уже наступне сторіччя принесе [...] боротьбу за державу над землею – *примус* до великої політики. [...] Розпад суспільства як вираження того, що гармонії інстинктів загрожує анархія і що порушена основа афектів, яка називається життям... може бути дуже різним. [...] “Експлуатація” притаманна не обов’язково зіпсованому або недосконалому суспільству як органічна основна функція, вона є сутністю всього живого, наслідком дійсної жадоби влади, яка і є – прагненням життя».

Про користь і шкоду історії для життя

[...] «...кожна людина і кожен народ потребують, виходячи з їхніх цілей, сил і потреб, певного знайомства з минулим... У поясненні минулого ми маємо виходити з того, що становить найвищу силу сучасності. Тільки шляхом найвищої напруги [...] благородних властивостей ви зумієте вгадати в минулому те, що є в ньому великого, що варте для пізнання й збереження. [...] історію пишуть тільки випробувані й видатні уми».

Так казав Заратустра

[...] «Я люблю того, хто живе для пізнання і хто хоче пізнавати... Людина є дечим, що повинно перевершити... Туди, де закінчується держава, – туди дивіться, брати мої! Хіба ви не бачите райдугу і міст, що ведуть до надлюдини. [...] Погано розуміє народ велике, тобто творяще... Творчими були спочатку народи, і тільки пізніше окремі особистості; воістину, сама окрема особистість є... наймолодше із творінь. [...] Творити – це велике звільнення від страждання. [...] Але щоб бути творцем, треба зазнати страждань і багатьох перетворень. [...] І від панівних відвернувся я, коли побачив, що вони тепер називатимуть владарюванням: гендлювати і торгуватися за владу...»

ОРТЕГА-І-ГАССЕТ Хосе

Бунт мас

[...] «Я переходжу до найгіршої з небезпек, які загрожують європейській цивілізації сьогодні. [...] її породила сама цивілізація, ба більше, вона становить її славу. Це наша сучасна Держава. [...] Влада – це техніка, механізм суспільного устрою і управління, і тому «старий лад» в кінці XVIII сторіччя захитався під ударами неспокоїного суспільного моря. Держава була настільки слабшою від суспільства, що порівняно з епохою Каролінгів абсолютизм здається виродженням. [...] Велика перевага суспільних сил над державними тривала до революції, правильніше, до хвилі революцій, аж до 1848 року. Але в ході революції буржуазія

відібрала владу і, доклавши до неї свої вмілі руки, протягом одного покоління створила по-справжньому сильну державу, що покінчила з революціями. [...] Влада й суспільство порівнялись силою. Все, що потім здавалось революцією, було замаскуванням державного перевороту».

[...] «У наші дні держава стала величезною машиною небачених можливостей, яка діє фантастично й оперативно. Це зосередження суспільства, й досить натиску кнопки, щоб гігантські важелі блискавично обробили кожну п'ядь соціального тіла. [...] Сучасна держава є найвиднішим і наочним витвором цивілізації. [...] масова людина бачить в державі безлику силу, а оскільки себе відчуває безликою, то вважає державу своєю. [...] Маса каже: “Держава – це я” – й жорстоко помиляється... тут-то й підстерігає цивілізацію головна небезпека – цілковите одержавлення життя, експансія влади, поглинання державою всякої соціальної самостійності – одне слово, придушення творчих основ історії, на яких врешті тримаються, якими живляться й рухаються людські долі. [...] Суспільство змусить жити для держави людину – для державної машини... врешті держава, витягнувши із суспільства всі соки, видихнеться і... помре [...] іржавою смертю механізму»...

«Закріпачується суспільство, і всі сили його йдуть на *служіння державі*. Бюрократизація всього життя веде до його повного занепаду. Життєвий рівень знижується, народжуваність також... другий ступінь бюрократизації стає мілітаризацією суспільства... Вже не вистачає людей для підтримки держави, й доводиться запрошувати іноземців... Прибульці врешті стають господарями, а залишки суспільства, аборигени, – рабами цих чужаків... Диктат держави – це апогей насильства й прямої дії. [...] Хто гарантує, що диктат маси не заставить державу знищити особистість і тим остаточно загасити надію на майбутнє. [...] Європейські народи стали на порозі важких внутрішніх випробувань й найпекучіших суспільних проблем – економічних, правових, соціальних»...

[...] «Суспільство – це завжди динамічна єдність двох чинників: меншин і мас. Маса – це “рядова людина”. [...] юрба... – це якісна однорідність, це суспільна безформність, це людина, яка не відрізняється від інших, а є повторенням загального типу. [...] Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. [...] Тепер усі – це тільки маса». [...]

«Життя – це передусім те, чим ми можемо бути, можливе життя, отже, це вибір між можливостями, рішення, чим ми будемо насправді. [...] жити – це ж означає перебувати у світі... у теперішньому світі. Жити – це відчувати фатальний примус користуватися свободою, вирішувати, чим ми будемо в цьому світі. [...] Для мене шляхетність – це синонім напруженого життя, що постійно прагне перевершити себе, прорватися від старих досягнень до намічених обов’язків і вимог».

Тема нашого часу

[...] «Праці протилежить інший тип зусиль, що виникає не з обов’язку, а як вільний і щедрий порив життєвої потенції: спорт. [...] якість спортивного зусилля завжди піднесена, благородна, її неможливо обчислити одиницями мірки й ваги, як звичайну винагороду за працю. [...] Життя, що бачить більше інтересу й цінності у своїй власній грі, ніж раніше в дуже престижних цілях культури, надає всім своїм зусиллям притаманний спортові радісний невимушений і частково викличний вигляд»...

«Цінності культури не загинули, але вони стали іншими за своїм рангом. У будь-якій перспективі поява нового елемента тягне за собою перестановку і всіх інших в ієрархії. Так само в новій спонтанній системі оцінок, яку несе з собою нова людина, що й становить цю людину, з’явилася одна нова цінність – життєва – і простим фактом своєї присутності почала витісняти інші. [...] Врешті потьмяніє пісне обличчя праці, що прагне виправдати себе патетичними розмірковуваннями про обов’язок людини й освячену роботу культури».

ОУЕН Роберт

Катехізис нового морального світу

[...] «Коли всі інтереси індивідуума і суспільства ототожнюватимуться подібно інтересам однієї сім'ї, сили, здібності, майно і володіння будуть безпосередньо сприяти благополуччю й щастю кожного індивіда, без всякої пристрасті, відповідно до особливих властивостей кожного члена великої сім'ї. [...] Жоден із законів природи не є постійнішим і незміннішим, ніж закон, унаслідок якого об'єднані інтереси більше від індивідуальних здатні забезпечити тривалість великої переваги людського роду над всіма іншими земними істотами».

Книжка про новий моральний світ

[...] «Приватна власність відчужує людські уми один від одного, служить постійною причиною виникнення ворожнечі в суспільстві, незмінним джерелом обману й шахрайства серед людей... Вона служила причиною війн у всіх попередніх епохах відомої нам історії людства й спричиняла численні вбивства. [...] Індивідуалізм, викликаний суперечністю інтересів у людей і народів, не може існувати одночасно із системою, заснованою на законах природи».

Опис ряду помилок і бід, що випливають з минулого й теперішнього стану суспільства

[...] «Метою всіх людських зусиль є досягнення щастя. Однак щастя неможливо досягнути і ним користуватися... поки всі люди не будуть насолоджуватися добрим здоров'ям й не набуватимуть справжніх знань і багатства. [...] Тепер світ переповнений багатством за наявності великих можливостей його дальшого збільшення, й, однак, всюди панує злиденність. Таке тепер становище людського суспільства. [...]

Людина народжується з певною комбінацією властивостей і здібностей, різних за яскравістю й поєднанням, що зумовлює виникнення протягом життя індивідуальностей і відмінностей в особистості і в характері. [...] Класові забобони також створили різноманітні

сприйняття, що віддаляли людину від людини. [...] Забобони партійні й національні були не менш шкідливими: вони робили людину до цього часу чужою для її співбратів. [...] Всі людські установи в минулому й тепер служать доказом того безумства, яке охопило людську свідомість. [...] щоб людина стала мудрою і щасливою, її *свідомість повинна бути народжена заново*, вона має звільнитися від усіх неправильних ідей... сама основа її життя повинна бути створена заново»...

ПАРСОНС Толкотт

Система сучасних суспільств

[...] «Особистісна система – це головний *виконавець* процесів дії і, значить, втілення культурних принципів та приписів. На рівні винагороди, в розумінні мотивації, головною метою дії є задоволення особистих потреб або задоволеність особистості. [...] Соціальні системи – це системи, утворювані станами й процесами соціальної взаємодії між діючими суб'єктами. [...] соціальні системи постають як системи “відкриті”, що перебувають в стані постійного взаємообміну на входах і виходах у навколишнє середовище. [...] вони першопочатково диференційовані на різні підсистеми, які також постійно включені у процеси взаємообміну»...

«Ми визначаємо суспільство як такий тип соціальної системи з найвищим рівнем самодостатності відносного свого середовища та інших соціальних систем. Будь-яке суспільство для збереження себе як системи залежить від того, що воно отримує в порядку взаємообміну з навколишніми системами. І, отже, самодостатність щодо середовища означає стабільність відносин взаємообміну і здатність контролювати взаємообмін в інтересах свого функціонування. [...] Фізичне середовище має для суспільства адаптивне значення в тому розумінні, що безпосереднім джерелом матеріальних ресурсів, які використовує суспільство через свої виробничі, технологічні,

економічні механізми. [...] Інтеграція в суспільство його членів передбачає наявність зони взаємопроникнення між соціальною і особистісною системами»...

«Промислова і демократична революції були частиною великого перетворення, в процесі якого крок за кроком здавалися інституціональні bastiони соціальної системи, що перебували на початковому етапі модернізації. Промислова революція пересунула центр організації економічного життя із сільського господарства, з торгівлі і ремесел невеликих міських поселень і розширила ринки. [...] американське соцієтальне співтовариство було передусім побудовано на принципі *добровільної асоціації*. [...] Найзначущішою новою основою для включення в соцієтальне співтовариство стало *громадянство*, що розвинулось у тісному зв'язку з демократичною революцією. [...] революція в освіті має таке ж значення, яке мали промислова і демократична революції. [...] Революція [...] означає величезне зрушення в бік рівності можливостей.

...Неухильно набирає силу творчо-новаторська функція освітньої системи. [...] Освітня революція справляє глибокий чимраз більший вплив на суспільну структуру зайнятості, особливо в напрямку загального підвищення адаптивної здатності суспільства. [...] революція в освіті через розвиток академічного комплексу і шляхів практичного використання наукових розробок дала поштовх перетворенню всієї структури сучасного суспільства».

ПАСКАЛЬ Блез

Думки

[...] «Людина сама собою найдивовижніший предмет природи, оскільки не в змозі пізнати, що таке тіло, вона не менше може досягнути сутність, найнебезпечнішим для неї є – яким чином може з'єднуватись з духом. Це найнепоборніша для неї важкість, незважаючи на те, що в цьому поєднанні й полягає особливість її природи».

ПЕСТЕЛЬ Павло

Руська правда

[...] «Всяке об'єднання декількох людей для досягнення якоїсь мети називається суспільством. [...] Громадянське суспільство, як і всяке інше, має свою мету і повинно вибирати засоби для її досягнення. Мета полягає в благополуччі суспільства загалом і кожного члена зокрема. [...] Вибір засобів для досягнення згаданої мети і дії відповідно до цього вибору веде до поділу членів громадянського суспільства на повелителів і підлеглих. Коли громадянське суспільство одержує назву держави, тоді владарі одержують назву уряду, а ті, що підкорюються, назву народу. Народ є сукупністю всіх тих людей, які, належачи до однієї й тієї ж держави, становлять громадянське суспільство, метою якого є можливе благополуччя всіх і кожного. [...] Державне благополуччя складається з двох головних предметів: із *безпеки* і *добробуту*. [...] Уряд є належністю народу, й він встановлений для народного блага, а не народ існує для блага уряду. [...] благоденство однієї людини не повинно завдавати шкоди, а ще менше загибель іншому».

ПЕЧЧЕЇ Ауреліо

Людські якості

[...] «Сучасна цивілізація багато чим принесла процвітання, але вона не звільнила людину від жадібності, що зовсім несумісна з величезними можливостями, які відкриваються для людей. [...] Відтоді як існує людство, люди задумувалися над питанням, що означає бути людиною і в чому її земне призначення. [...] найважливіше, від чого залежить доля людства, це людські якості – і не тільки окремих елітарних груп. [...] Проблема в самій людині, а не поза нею, тому й можливе вирішення, пов'язане з нею; й віднині квінтесенцією всього, що має значення для самої людини, є саме якості й здібності всіх людей»...

«Людина не знає, як поводитися, щоб бути справді сучасною людиною. І ця особливість притаманна лише їй – інші види не знають цієї слабкості. Тигр прекрасно знає, як бути тигром. [...] Природна мудрість допомагає всім тим видам постійно регулювати й удосконалювати якості, які забезпечують виживання, пристосованість до змінюваних зовнішніх обставин. [...] людині, що має багато спільного з усіма іншими живими істотами, не вистачає лише мудрості вижити. Постійно втрачаючи свої природні здатності до пристосування й виживання, вважаючи благом дедалі більше довіряти розумові свою долю, тобто своїм технічним можливостям, людина, замість того, щоб змінюватися самій, взялася змінювати навколишній світ... Але світ не міг безмежно змінюватися на угоду її бажанням... Так вона почала втрачати почуття реальності й здатність оцінювати свою роль і місце у світі, а разом з цим і ті фундаментальні устрої, які впродовж попередніх віків так старанно зводили предки, намагаючись зберегти людську систему й налагодити взаємозв'язок з екосистемою. Тепер людина опинилася перед потребою кардинально переглянути традиційні погляди на себе, на своїх співбратів, сім'ю, суспільство і на життя взагалі та переглянути в масштабах всієї планети, але не знає вона поки що, як це зробити. [...] це особлива, всеосяжна, епохальна криза, що пронизує буквально всі боки життя людства. Римський клуб назвав її *труднощами людства*. Жодна з проблем або їхніх сполучень не може бути розв'язаною завдяки послідовному використанню заснованих на лінійному підході методів минулого... Але найстрашніше, що ми продовжуємо настійливо фокусувати увагу саме на цих периферичних або часткових проблемах, які видаються нам ближчими й тому більшими, і при цьому не помічаємо чи просто не бажаємо усвідомлювати, що тим часом навколо нас дедалі щільніше стискаються лабети набагато страхітливішої, всесвітньої *глобальної проблеми*... [...] матеріальне зростання не може продовжуватися до

безконечності [...] справжні межі людського зростання визначаються причинами не стільки фізичного, скільки екологічного, біологічного і навіть культурного характеру»...

«...психічним і розумовим здібностям людини теж властиві різнорідні бажання... Можливо, в гонитві за прогресом ми вже внесли в своє життя такі зміни, що перевищують наші здібності до адаптації, однак ніхто не знає, якої шкоди нам уже завдано... чи можемо ми дозволити собі продовження наявних тенденцій і як це відгукнеться на нашому психічному і соціальному здоров'ї. [...] Також далі наше розширення стримується не лише зовнішніми обмеженнями, але й нашими власними, внутрішніми межами. [...] очевидним є одне, що крім усіх інших меж, нашому дальшому постійному зростанню перешкоджає сама соціально-політична структура і *філософські основи конгломерату суспільств, що існує в нашому світі*. [...] наше бурхливе й неспокійне суспільство, спонукуване, очевидно, тільки метою матеріального характеру й готове платити будь-яку ціну за бажані досягнення, розвинуло в собі просто-таки подиву гідну *схильність до марнотратності*...

...криза людини... корениться не в самій людській природі, не є якоюсь невіддільною властивістю чи невикоренимою вадою, ні, це радше криза цивілізації або культури, причина глибокої невідповідності між мисленням і поведінкою людини, з одного боку, та змінюваним реальним світом – з другого. І цю кризу – при всій її глибині та небезпеці – все ж можна ще подолати. [...] Однак забезпечити дійсну переорієнтацію людської діяльності можна лише за умови, що її потребу усвідомлять і активно підтримають люди всієї планети – всі разом і кожен зокрема...

Таку соціальну і культурну переорієнтацію суспільства слід здійснювати не тільки на рівні окремих країн, але й у міжнародних масштабах».

«І тільки Новий Гуманізм здатний забезпечити *трансформацію людини*, підвищити її якості й можливості

до рівня, відповідного новій чимраз більшій відповідальності людини в цьому світі. [...] Душа гуманізму – в цілісному баченні людини у всі періоди її життя – в усій його безупинності. Адже саме в людині містяться джерела всіх наших проблем, на ній зосереджені всі наші прагнення, сподівання, в ній всі початки і кінці, і в ній же основи всіх наших надій. [...] І якщо ми хочемо відчуті глобальність всього суцього на світі, то в центрі має стати *цілісна людська особистість* та її можливості»...

[...] «Соціальна справедливість становить головну мету людської революції. [...] я вважаю, що певний гарантований мінімальний рівень життя має стати невід’ємним правом кожного новонародженого громадянина. [...] при цьому кожен має мати достатньо реальну і рівноправну можливість для розкриття закладених у ньому здібностей.

...свобода особистості є найголовнішою з людських цінностей. [...] філософія заперечення насильства має стати одним із принципів Нового Гуманізму. [...] Насильство, його ідеологія і прояви – незалежно від конкретних спонукальних мотивів – є вираженням культурної чи соціальної патології... Світ не стане кращим при спробах змінити його за допомогою насильства... Доки наше т. зв. технологічне суспільство не стане одночасно й людським, у ньому триватиме тріумфальний хід насильства...»

«...поняття людського розвитку виявляється ширшим і, що дуже важливо, якісно відмінним від того, що звичайно розуміють під просто розвитком, навіть якщо вкладати в нього значення “розвиток людини”. [...] я наполягаю на потребі якнайшвидше перейти від концепції з орієнтацією на людські потреби та їхнє задоволення, до другого поняття, в основі якого був би людський розвиток, а головною метою стало б самовираження й повне розкриття можливостей і здібностей людської особистості»...

«Забезпечення загальної освіти й корисної роботи для всіх без винятку громадян планети є безперечною умовою

дальшого розвитку людства і всіх зв'язаних з цим процесів. [...] культурна еволюція є важливою метою і основою людського розвитку... тільки через удосконалення самих людей – усіх чоловіків і жінок на планеті – пролягає врешті шлях до створення кращого світу».

[...] «Під суспільством, що досягло стану “стійкої рівноваги”, варто розуміти суспільство, яке у відповідь на зміни внутрішніх і зовнішніх умов здатне встановлювати нову, відповідну цим змінам рівновагу як у собі, так і в межах всього середовища свого проживання. [...] обов'язковою умовою розумності людських запитів і поміркованості сподівань на їхнє задоволення є розвиток власних людських якостей і здібностей. Отож якщо дивитись на розвиток в істинному світлі, то він так само, як і будь-яке інше людське досягнення, може бути лише таким, яким здатні зробити його самі люди...»

«...поступово визріває і набуває реальних рис ідея потреби відмовитись від принципу суверенності національної держави. [...] слово “світ” разом із словом “нація” стало набувати значення ключового слова у світовій політиці. [...] благополуччя всього світу взагалі є обов'язковою умовою благополуччості окремих його частин... [...] якщо людський рід виявиться неспроможним поставити під контроль зростання чисельності свого населення, то не зможе розв'язати жодної з важливих проблем, що постають перед ним. [...] без координованого управління всіма ресурсами планети неможливо забезпечити задоволення чимраз більших потреб світового населення...

...ми неминуче приходимо до того, що саме людина – з усіма її недоліками, якостями і навіть з невикористаними і невідомими можливостями – виявляється центром усіх проблем і подій. [...] Тільки намагаючись якнайширше і глибше зрозуміти суть нинішнього становища людини й того, з якою силою впливає вона на весь навколишній світ, лише спрямовуючи всі наші творчі здібності на пошуки форм

буття, що сприяють гармонії, а не дисонансу в нас самих і в усьому нашому всесвіті, ми можемо прокласти шлях до добра, якого так потребуємо, і знайти сили для досягнення поставлених цілей»...

«Напередодні майбутніх випробувань, труднощів і проблем нам потрібно чітко знати і ясно розуміти, які дійсні можливості пересічного індивідуума і як можна підвищити його готовність до завтрашнього дня. Суть проблем зводиться до того, щоб виявити шляхи поступового перетворення нинішньої системи егоцентричних держав, керованих схильними до самоуправства урядами, на світове співтовариство, в основі якого була б система узгоджених між собою географічних і функціональних центрів ухвалення рішень, що охоплювало б всі рівні людської організації – від локального до глобального.

Головне – людська особистість, вона важливіша від усіх справ і будь-яких ідей, бо всі вони без людей якраз не мають ніякого значення».

ПЛАТОН

Держава

[...] «Держава... виникає, як я гадаю, коли кожен із нас не може задовольнити себе сам, але багато чого ще потребує. Чи ти приписуєш початок суспільства комусь іншому? Потребуючи багато чого... люди збираються разом, щоб проживати спільно і допомагати один одному: таке спільне поселення й отримує... назву держави... А перша й найбільша потреба – це добування їжі для існування та життя...

...при зростанні й упорядкуванні нашої держави треба надати всім верствам можливість мати свою частку в спільному процвітанні відповідно до їхніх природних даних» [...] «У самій людині, в її душі є певна краща частина й якась гірша, і, коли те, що за природою краще, приборкує гірше, тоді кажуть, що вона [...] перемагає саму себе. [...] державу справедливо можна оголосити такою, що поборол

себе, бо треба називати все поміркованим і переможцем самого себе все те, в чому краще управляє гіршим. [...] узгодженість і є розсудливість, інакше кажучи, природна співзвучність гіршого і кращого в питанні про те, чому належить управляти і в державі, і в кожній окремо людині. [...] у нашій державі: нікчемні пожадливі більшості підпорядковуються там розумним прагненням меншості, тобто людям порядним.

...Поки в державах не будуть царювати філософи або так звані теперішні царі й володарі не стануть благородно й ґрунтовно філософувати і це не з'єднається разом – державна влада і філософія, – доки не будуть усунені в обов'язковому порядку ті люди – а їх багато, – які нині прагнуть порізно або до влади, або до філософії, доти державам не позбутися зла. [...] тиранія виникає... не з якогось іншого ладу, як із демократії, інакше кажучи, з надмірної свободи виникає величезне й жорстоке рабство... [...] хвороба, що трапляється в олігархії, так само підриває демократію й пригноблює її. Те, що вважають благом демократії і до чого вона постійно прагне, саме це її й руйнує. Якщо бідні й незаможні домагаються доступу до суспільних благ, розраховуючи урвати собі шматок, тоді не бути добру...

Адже тільки в такій державі правитимуть ті, хто насправді багатий – не золотом, а тим, чим має бути багата щаслива людина: добродієм і розумним життям... справедливо нікому нічим не шкодити».

Евтифрон

[...] «...з усіх державних мужів тільки він починає так, як треба, бо треба про молодь найперше піклуватися, аж поки розвинеться найкраще»...

Закони

[...] «...все перебуває у боротьбі з усіма, як в суспільстві, так і в приватному житті і кожного з самим собою. [...] держави несправедливі зазнають поразки. [...] бути щасливим, треба правильно розрізняти цінності. Найціннішими є блага, що належать до душі. [...] Якщо законодавець вище оцінює багатство, тобто нижче перед вищим, то справа нечестива. [...]

Не золото треба заповідати дітям, а високу совісність. [...] бідність не в зменшенні майна, а в збільшенні зажерливості...

...Не погоджуюсь із більшістю, ніби багатий може стати насправді щасливим, не будучи доброю людиною. [...] Треба встановити межі бідності і багатства. Надлишок віддати державі. Все записати публічно, чим володіє кожен».

«Повна свобода від влади гірше від помірною підпорядкування. [...] не можна встановлювати закони врозріз з місцевими умовами. [...] потрібно мати спеціальний закон проти війни задля миру, бо правитель має думати не про війну, а про мир – вияв вищої загальної дружелюбності».

Крітон

[...] «...думка, що найбільша цінність для людини не саме життя, а життя хороше, лишається в силі»...

Політик

[...] «Всесвіт – жива істота. Космос рукається сам собою... великі зміни відбуваються й з нами... [...] Вміння управляти людьми? Адже це одне з найскладніших і важко досяжних умінь. [...] громадян треба оберігати і в міру можливості зробити їх із гірших кращими. [...] ні за яких обставин не порушувати законів»...

...«"образ політика" бездоганий, поки не перераховано всіх тих, хто навколо нього».

Федон

[...] «А звідки беруться війни, битви, бунти – як не з тіла і його пристрастей? Адже всі війни виникають заради придбання багатств».

ПЛЕХАНОВ Георгій

До питання про розвиток моністичного погляду на історію

[...] «Насправді якщо людина залежить від навколишнього середовища, якщо вона зобов'язана довіллю всіма властивостями свого характеру, то вона зобов'язана, між іншим, і своїми недоліками, то всі повинні належно змінити навколишнє середовище і при цьому саме суспільне середовище, тому що природа не робить людину ні злою, ні

доброю. Поставте людей у розумні суспільні відносини, тобто в такі умови, за яких інстинкт самозбереження кожного перестане штовхати його на боротьбу з іншими; узгодьте інтерес окремої людини з інтересами всього суспільства, й добродійність з'явиться сама собою, як сам собою падає камінь на землю без підпори. Добродійність треба не *проповідувати*, а *готувати розумним устроєм* суспільних відносин»...

«Діючи на природу поза нею, людина змінює свою власну природу. Вона розвиває всі свої здібності, а з ними здатність “вироблення знарядь”. Але в кожному епоху *міра цієї здібності визначається мірою вже досягнутого розвитку продуктивних сил...*

...Франклін назвав людину “твариною, що виробляє знаряддя”. [...] У знаряддях праці людина набуває ніби нові органи, що змінюють її анатомічну будову. [...] тепер стає історією вдосконалення її штучних органів, зростання її продуктивних сил. [...] кожний новий крок в удосконаленні знарядь праці потребує нових зусиль людського розуму... розум є головним двигуном історичного прогресу».

ПОДОЛИНСЬКИЙ Сергій

Праця людини та її відношення до розподілу енергії

[...] «Під іменем праці корисної розуміємо всяке використання механічної і психічної роботи людини і тварин, що має результатом збільшення бюджету перетвореної енергії на земній поверхні. [...] Продуктивність праці людини значно збільшується використанням цієї праці для перетворення нижчих видів енергії у вищі, наприклад, вирощуванням робочої худоби, влаштуванням машин і ін. [...] Головною метою людства при праці має бути абсолютне збільшення енергійного бюджету, оскільки при постійній його величині перетворення нижчої енергії на вищу швидко досягне межі, далі від якої воно не може йти без зайвих втрат на розсіювання енергії».

ПОМПОНАЦЦІ П'єтро

Трактат про безсмертя душі

[...] «Адже весь людський рід подібний до одного тіла, складеного з різних членів, які мають різне призначення, але впорядкованих для спільної користі... і всі вони взаємодіють. [...] нерівність між людьми (однак співмірна) не повинна уявлятися розладом... співмірна відмінність між людьми породжує досконалість, красу, гідність і задоволення, неспівмірність призводить до протилежного наслідку. [...] Здійснюючи злочин, людина більшою мірою шкодить суспільству, а, отже, й собі, оскільки сама ж є частиною суспільства, і впадаючи в розпусту, що є великим нещастям, й оскільки перестає бути людиною... [...] жоден злочинець не залишається безкарним, бо сама порочність є йому покаранням».

ПОППЕР Карл

Відкрите суспільство та його вороги

[...] «Марксизм – це лише епізод, одна з багатьох наших помилок у безперервній і небезпечній боротьбі за побудову кращого й вільнішого світу. [...] упродовж багатьох років мене турбував почасти незадовільний стан окремих суспільних наук, а надто соціальної філософії. Це, звісно, порушує питання їхньої методології. [...] наголос на мінливості, а надто на змінюваності суспільного питання є важливою характерною рисою не лише філософії Геракліта, а й історичизму в цілому. [...] Платон був одним із перших суспільствознавців і, безперечно, одним із найвпливовіших. [...] він був соціологом, тобто з успіхом застосовував свою ідеалістичну методологію до аналізу суспільного життя людини, а також до законів розвитку суспільства, так само як і законів та умов його стабільності.

Але кожна зміна, хоч би якою незначною вона була, повинна зробити річ іншою, а отже не такою досконалою, зменшивши її подібність до “форми”. У такий спосіб з

кожною зміною річ стає більш схильною до змін і більш тлінною, оскільки вона чимдалі відходить від своєї “форми”, що є її “причиною непорушності і стану спокою”, за словами Арістотеля... Отож, можливо... що дуже добра душа здатна уникнути змін і розпаду, а дуже погану річ, приміром, дуже зле місто, можна поліпшити, змінивши її. (Для того, щоб таке поліпшення мало хоч яку-небудь цінність, ми повинні були б закріпити його, тобто зупинити всі дальші зміни). [...] всі зміни є злом, крім “зміни злої речі”»...

«...Платонова велич як суспільствознавця криється не в його загальних і абстрактних міркуваннях про закон соціального розпаду. Вона схована радше у багатстві й вичерпності його спостережень, і в його навдивовижу точній соціологічній інтуїції. Він побачив речі, які ніхто до нього не помічав і які були знову відкриті лише в наш час. Як приклад, я можу навести його теорію примітивного початку суспільства, племінного патріархату і, в цілому, його спробу окреслити типові етапи в розвиткові суспільного життя. Іншим прикладом... є наголошення ним на економічній підоснові політичного життя та історичного розвитку, теорії, яку реанімував Маркс, під назвою “історичного матеріалізму”. [...] Згідно з Платоном, пекельна боротьба, класова війна, розпалювана егоїзмом, а надто матеріальною чи економічною корисливістю є головною силою “суспільної динаміки”. Платон розглядає історію як історію соціального розкладу, як історію хвороби: хворий – це суспільство, і... державний діяч повинен бути лікарем (і навпаки) зцілителем, рятівником»...

«Закони природи незмінні, і тут немає винятків. А що закони природи незмінні, то їх не можна порушити, ані провести в життя. Вони не підвладні людині, хоча й можемо використовувати їх з технічною метою, і можемо завдавати собі клопоту через незнання чи нехтування ними. [...] Зовсім інша картина буде, якщо звернемося до законів типу (б), тобто до нормативних законів. Нормативний закон, чи то у

формі юридичного декрету, або ж моральної заповіді, може бути запроваджений у життя людиною. Він також може змінюватися»...

«Суспільна природа людини коріниться у *недосконалості людського індивіда*. [...] державу слід ставити вище за індивіда, оскільки лише держава може бути самодостатньою, “незалежною”, досконалою і здатною обертати на добро неминучу недосконалість індивіда. Отож, індивід і суспільство взаємозалежні. [...] Та всередині цих стосунків взаємозалежності верховенство держави над індивідом проголошує себе у різні способи. Хоча б у тому факті, що зерно розпаду і розбрату в досконалій державі не проростає в самій державі, а радше в індивідах, воно коріниться у недовіршеності людської душі... Ми бачимо, що Платон визнає лише одне найвище мірило – державний інтерес. Все, що сприяє їй – добро, благочестиве і справедливе... *Мірило моральності є інтерес держави*. [...] Держава має право не лише бути жорстокою по відношенню до своїх громадян, якщо це веде до її зміцнення, а й нападати на інші держави, якщо це не послаблює її. [...] Гадаю, ми повинні щиро визнати, що за ідеєю верховної влади філософа-царя “криється жаждоба влади”. [...] найбільша небезпека криється в притаманному Платоновій програмі підході до політики. Платонів підхід можна характеризувати як *утопічну інженерію* в протилежність до іншого виду суспільного будівництва, що його вважаю єдино раціональним і що можна позначити терміном *поступова чи поетапна інженерія*. [...] утопічна спроба реалізувати ідеальну державу за допомогою проекту суспільства в цілому вимагає сильного централізованого правління небагатбох, а відтак, найчастіше призводить до диктатури. [...] колективістське суспільство ми найменуємо *закритим суспільством*, а суспільство, де індивіди змушені ухвалювати особисті рішення, *відкритим суспільством*. [...] У людей є соціальні потреби, які нездатне задовольнити абстрактне суспільство. [...] перехід від закритого до

відкритого суспільства можна визначати як найглибшу революцію в історії людства»...

«Сократ був одним із найвидатніших духовних поборників відкритого суспільства, він не був людиною партії. [...] Яким би не був блискучим Платонів соціологічний діагноз, його власний досвід показує, що запропонована ним терапія це ще гірше зло, ніж лихо, проти якого він намагався боротися. Зупинення політичних змін не дасть ліків для зцілення хворого і не принесе щастя. Нашу мрію про небо не можна втілити на землі. [...] якщо ми хочемо залишитися людьми, тоді є лише один шлях – це шлях до відкритого суспільства. [...] Терміни “відкрите суспільство” та “закрите суспільство”, наскільки мені відомо, вперше використав Анрі Бергсон... Гроші – це один із символів, а також одна із проблем відкритого суспільства. Найбільше зло полягає в тому, що за гроші можна здобути політичну владу. [...] в “законах” Платон не заперечував проти політичного впливу багатства...»

[...] «Гегелівський історизм оптимістичний. [...] Загальний закон розвитку... є законом прогресу, але... не простого і прямого, а “діалектичного прогресу”. Сучасний тоталітаризм – це лише один епізод у вічному бутті проти свободи й розуму. [...] його вожді успішно втілили одну із найзухваліших мрій своїх попередників, вони зробили бунт проти свободи народним рухом. Майже всі найголовніші ідеї сучасного тоталітаризму безпосередньо успадковані від Гегеля... Гегель не лише розвинув історичну і тоталітарну теорію націоналізму, а й ясно передбачив психологічні можливості націоналізму. [...] Помилка психологізму полягає в припущенні того, що... методологічний індивідуалізм у галузі суспільних наук тягне за собою програму зведення всіх суспільних явищ та соціальних закономірностей до явищ і законів психологічних».

...«Маркс розвинув певні погляди Гегеля щодо зверхності суспільства над індивідом... Маркс не

згоджувався з психологізмом Мілля, що відповідав гегелівському ідеалізмові. Марксів різновид історичизму можна схарактеризувати як *економізм*... [...] за певних умов ідеї можуть революціонізувати економічні умови країни, а не бути самі сформовані цими умовами. [...] “У суспільному виробництві свого життя,— писав Маркс,— люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства”, тобто соціальну систему. [...] згідно з Марксом, соціальна система детермінує діяльність індивіда, як правителя, так і підданого, як капіталіста чи буржуа, так і пролетаря. [...] соціальна система визначає також і думки своїх членів, адже думки або ідеї – це, почасти, інструменти діяльності, а почасти, якщо вони суспільно виражені, важливий різновид соціальної діяльності, бо в цьому випадку вони мають пряму мету – впливати на діяльність інших членів суспільства. Через детермінацію людських думок соціальна система і, зокрема, “об’єктивний інтерес” класу усвідомлюється суб’єктивним розумом її членів. [...] капіталісти, як і робітники, змушені сприяти її перетворенню і нашому остаточному звільненню від її кайданів. [...] Одна із небезпечних рис формули Маркса полягає в тому, що, сприймаючи її надто серйозно, марксисты приходять до хибних висновків в інтерпретації всіх політичних конфліктів, розуміючи їх як боротьбу між експлуататорами й експлуатованими. [...] Маркс був не вельми високої думки про лібералізм, в... парламентській демократії він убачав-таки замасковану диктатуру буржуазії. [...] Згідно з Марксом, реальна влада належить розитковій техніки; друге за значенням місце посідає система економічних класових відносин, а найменш впливовою виявляється політика»...

«У нашому аналізі ми дійшли абсолютно протилежних висновків і вважаємо фундаментальнішою саме політичну владу. [...] політична влада може контролювати економічну. [...] З цього погляду, політична влада – це ключ до економічної безпеки. [...] Без демократичного контролю уряд не матиме жодної причини відмовитися від використання своєї політичної й економічної влади для досягнення намірів, надто далеких від захисту свободи своїх громадян.

...Маркс відкрив значення економічної влади і, очевидно, що він його перебільшив. [...] Слід відкинути догму про те, що коренем усього зла є економічна влада. Натомість слід наголосити на розумінні небезпеки будь-якої форми безконтрольної влади. [...] Слід усвідомити, що контроль над фізичною владою і фізичною експлуатацією лишається основною політичною проблемою. [...] ми переконалися, що існує не лише парадокс свободи, а й парадокс державного планування. Запланувавши надто багато, надавши державі надмірної влади, можна втратити свободу і тим самим покласти край плануванню».

...« Ми мусимо захищатися від зростаючої влади правителів, від особистостей та їх свавільства. [...] проблема контролю над правителями і перевірки їхньої влади є переважно проблемою інституціональною, проблемою планування інститутів контролю для запобігання тій значній шкоді, що її може заподіяти недобрий правитель. [...] Послідовники Платона, Гегеля і Маркса... ніколи не зрозуміють того, що одвічне запитання “Хто буде правителем?” давно слід замінити на більш реальне – “Як ми можемо його приборкати?”».

«Маркс показав, що існують закони, які діють виключно в суспільстві, а саме – закони суспільного розвитку. [...] матеріальні умови виробництва, а разом і спосіб людського життя, ніколи ще не змінювалися так швидко, як за капіталізму. Змінюючи таким чином свої основи, капіталізм змушений самозмінюватися і продукувати новий

період в історії людства. [...] Маркс намагався показати, що сповідувані економістами вічні і незмінні закони – це лише тимчасові регулятори, приречені на знищення разом із самим капіталізмом. [...] Насильствена революція, що прагне досягти чогось більшого, ніж просто зруйнування тиранії, так само ймовірно може привести до нової тиранії, як і до здійснення своєї справжньої мети. [...] я наполягаю, що такий насильницький опір спробам скинути демократію повинен бути недвозначно захисним. [...] не мусить виникати й крихти сумніву, що єдиною метою опору є порятунок демократії. [...] Слід бути готовим визнати, що дуже значний середній клас продовжуватиме існувати (або що з'явиться новий середній клас) і що він зможе об'єднатися з іншими непролетарськими класами проти домагань влади з боку робітників. І ніхто напевно не скаже, чим може скінчитися ця суперечка. Звичайно, статистика більше не показує тенденцію зростання кількості промислових робітників по відношенню до інших класів населення»...

«Демократію не можна схарактеризувати лише як закон більшості, хоч інститут загальних виборів є в ній найважливішим. Адже більшість може правити і в тиранічний спосіб. За демократії влада правителів мусить бути обмеженою. [...] якщо люди, наділені владою, не охороняють ті інститути, що забезпечують меншості можливість проводити мирні зміни, то їхнє правління є тиранією. [...] За демократії цілковитий захист меншостей не поширюється на тих, хто зневажає закон, і, особливо, на тих, хто підбурює інших на насильствене повалення демократії».

[...] «Не викликає сумніву, що гегелівська і Марксова філософії історії є характерними продуктами свого часу – часу соціальних змін. [...] Платон реагував на таке становище спробою зупинити всі зміни. Сучасні соціальні філософи, схоже, реагують зовсім по-іншому, оскільки приймають і навіть вітають зміни. [...] схоже, що історики й досі не позбулися цілковито жаху перед змінами.

... Любов неспроможна припинити конфлікт. [...] я наполягаю на тому, що ніякі почуття, навіть любов, не можуть замінити інститути, контрольовані розумом, створені для управління суспільством. [...] Любити людину – це значить бажати зробити її щасливою. (Таке визначення любові належить, між іншим, Фомі Аквінському.) Однак з усіх людських ідеалів найнебезпечнішими є саме ті, що ними надихаються, аби зробити людей щасливими. Такі ідеали неминуче призводять до спроб нав'язати іншим шкалу “вищих” цінностей, щоб вони усвідомили, *що* саме, на нашу думку, є найзначущим для їхнього щастя... Зрозуміло, що якби ми могли любити одне одного, то небо опустилося б на землю. Проте... спроби створити рай на землі приводили до створення пекла. І я впевнений, що такі спроби базуються на повному нерозумінні наших моральних обов'язків, які полягають у тому, аби допомагати людям, яким наша допомога потрібна, а не в тому, щоб робити щасливими всіх інших. [...] Людство можна любити лише в конкретних людях»...

«Маркс був правий, коли стверджував, що єдиною надією на гуманізацію праці і подальше скорочення робочого дня є зростання продуктивності праці. [...] цілком зрозуміло, що саме ірраціоналізм, а не раціоналізм несе відповідальність за національний розбрат та агресії. [...] я не знаю жодної війни з “науковою” метою або інспірованої вченими.

... з нашої точки зору не може бути ніяких історичних законів. [...] не може бути історії такого “минулого, яким воно насправді мало місце”, а можливі лише історичні інтерпретації, жодна з яких не є остаточною, і кожне покоління має право на створення власних інтерпретацій. [...] Нема історії людства, а є лише безмежна кількість історій усіх аспектів людського життя. І одна з цих історій – це історія політичної влади. Її піднято до рівня світової історії. Проте це, я вважаю, образливо для будь-якої порядної концепції людства. [...] Оскільки *історія політичної влади є нічим іншим,*

як історією міжнародних злочинів і масових убивств (включаючи, щоправда, й окремі спроби покласти їм край). Цю історію викладають у школах, і деякі найбільші лиходії вихваляються як її герої.

...Я стверджую, що історія позбавлена сенсу. [...] Ми можемо інтерпретувати історію влади з точки зору нашої боротьби за відкрите суспільство, за владу розуму, свободу, рівність і за контроль над міжнародною злочинністю. [...] і хоча історія позбавлена сенсу, ми можемо надати їй *сенси*. Ми можемо зробити її нашою боротьбою за відкрите суспільство і проти його ворогів... і можемо відповідно її інтерпретувати»... «Адже прогресувати – значить рухатися до певної мети, що існує для нас як для людських істот. Історія неспроможна цього зробити, тільки ми, людські індивіди, здатні на це. Ми можемо прогресувати шляхом захисту і зміцнення тих демократичних інститутів, від яких залежить свобода, а з нею й прогрес. [...] ми повинні стати творцями своєї долі. Ми повинні навчитися чинити так добре, як можемо, і знаходити свої помилки».

Злиденність історичизму

[...] «Але чи можливий якийсь *закон* еволюції? Я переконаний, що на це запитання треба відповісти “ні” й що пошук закону “незмінного порядку” в еволюції не вкладається в рамки наукового методу ні в біології, ні в соціології. Мої докази дуже прості. Еволюція життя на Землі, або еволюція людського суспільства, є унікальним історичним процесом».

Логіка соціальних наук

[...] «Діють не ті інститути, а лише індивіди в межах інститутів або від їхнього імені. Як основну проблему суто теоретичної соціології можна б попередньо прийняти загальну ситуаційну логіку і теорію інститутів і традицій. Доцільно б створити теорію бажаних і небажаних інституціональних наслідків цілеспрямованих дій».

РАССЕЛ Бертран **Людство в небезпеці**

[...] «Широка громадськість і навіть багато людей при владі не розуміють, що таке війна з використанням водневих бомб, і все ще мислять в термінах бомбування міст. [...] якщо буде пушено багато водневих бомб, загине все: щаслива меншість – відразу, а для більшості смерть виявиться повільним катуванням. [...] Люди ніяк не можуть зрозуміти, що небезпека загрожує їм самим, їхнім дітям, внукам, а не якомусь туманному “людству”».

...Нейтральні країни мають повне право, навіть зі своїх вузько егоїстичних інтересів, зробити все, що в їхніх силах, для запобігання світовій війні, бо якщо така війна почнеться, то з високою ймовірністю разом з усім людством загине й населення нейтральних країн».

Шляхи до миру

[...] «Людство стоїть перед альтернативою, що раніше ніколи не виникала в історії, або від війни треба відмовитися, або треба очікувати знищення всього людського роду. [...] єдині можливості людства – це або мир, досягнутий за допомогою угод, або царство смерті. [...] друзі миру кажуть, що нам потрібна угода між великими державами про певне невикористання ядерної зброї. По-друге, варто обговорити питання про скорочення національних озброєнь. Поки вони залишаються на теперішньому рівні, відмова від війни буде неширою. [...] У війні з використанням водневої бомби не може бути переможця. Ми можемо жити разом – або разом загинути».

РІККЕРТ Генріх

Науки про природу і науки про культуру

[...] «Слова “природа” і “культура” зовсім неоднозначні. Продукти природи – те, що вільно виростає із землі. Продукти ж культури продукує поле, яке людина розорала і засіяла. Отже, природа є сукупністю всього того, що виникло

само собою... Протилежністю природі в цьому розумінні є культура, як те, що або безпосередньо створила людина, діючи відповідно до цілей, які вона оцінила, або воно вже існувало раніше... яке вона свідомо виростила заради пов'язаної з нею цінності...

Цінності не становлять дійсності, ні фізичної, ні психічної. Сутність їхня полягає в їхній значущості, а не їхній фактичності. Але цінності зв'язані з дійсністю, й зв'язок цей... має два смисли. Цінність може, по-перше, приєднуватися до об'єкта, що він робиться – тим самим благом. Блага ж і оцінки можна розглядати з погляду значущості пов'язаних з ними цінностей, тобто коли намагаються встановити, чи заслуговує якесь благо справді називатися благом і чи за правом здійснюється якась оцінка. [...] Віднесення до цінностей залишається у сфері встановлення фактів, оцінка ж впливає з неї».

Філософія життя

[...] «Життя слід поставити в центрі світового цілого, і його, про що говорить філософія, потрібно віднести до життя. [...] поняття життя дедалі більше проникає у філософію. [...] за допомогою поняття життя мають стати доступними розробці не лише проблеми буття, але також проблеми цінностей. Отже, з погляду життя треба тлумачити не тільки світовий об'єкт у його цілісності, але також людину і весь сенс людського існування».

РУСО Жан-Жак

Про причини нерівності

[...] «Я помічаю двояку нерівність в людському роді: одна, яку назву природною або фізичною, оскільки її встановила природа, полягає у відмінностях віку, здоров'я, тілесних сил і розумових або душевних якостей. Другу можна назвати моральною, або політичною... Вона полягає в різних привілеях, якими одні користуються в ущерб інших...

...Здатність до вдосконалення, яка за сприяння різних обставин веде до поступового розвитку всіх інших здібностей. [...] У всіх народів світу розумовий розвиток перебуває у відповідності з тими потребами, які породила в них природа або заставили набути обставини».

...«Перший, кому спало на думку, обгородивши ділянку землі, сказати: “Це моє” – й знайшов людей досить простодушних, щоб вони цьому повірили, був справді засновником громадянського суспільства. Ідея власності, залежна від багатьох ідей попередніх, що могли виникати лише поступово, не раптово склалася в розумі людини. Але з тієї хвилини, як людині стала потрібна допомога другого, з тієї миті, як люди помітили, що одному корисно мати запас їжі, достатньої для двох, рівність зникла, з’явилася власність, стала неминучою праця... Всі здібності наші отримали тепер повний розвиток. [...] З другого боку, з вільної і незалежної, якою була людина першопочатково, вона перетворилася ніби на підлеглу всій природі, особливо ж собі подібним, чийм рабом певною мірою вона стає, навіть будучи їхнім паном. Якщо вона багата, потребує їхніх послуг... і навіть при середньому достатку все одно не може обійтись без них. [...] протилежність інтересів і приховане бажання збагатитися за рахунок другого – такі найближчі наслідки виникнення власності, такі невід’ємні супутники народжуваної нерівності. [...] суспільство стало театром жорстокої війни».

Про суспільний договір

[...] «Людина народжена вільною, а проте всюди вона в кайданах. Дехто вважає себе повелителем інших, а сам не перестає бути рабом ще більшою мірою, ніж вони...

Найдавніше з усіх суспільств і єдино природне – це сім’я. [...] цілісність сім’ї підтримується тільки шляхом згоди. [...] Оскільки жодна людина не має природної влади над собою подібними, оскільки сила не створює ніякого права, то як основа всякої законної влади серед людей залишаються

договори. [...] Суспільний договір встановлює між усіма громадянами таку рівність, що вони вступають в договір на однакових умовах і повинні користуватися однаковими правами».

Роздуми про науки і мистецтва

[...] «Як і тіло, дух має свої потреби. Тілесні потреби є основою суспільства, а духовні його прикрашають».

СЕНЕКА Луцій

Моральні листи до Луцілія

[...] «Перше, що обіцяє нам філософія, – це відчуття здорового глузду, людяність, вміння жити в суспільстві. [...] наша мета – жити у злагоді з природою. [...] якщо жадати чогось вишуканого – ознака розбещеності. [...] Філософія вимагає поміркованості, а не кари. [...] Кажу бо: саме служіння філософії – це вже свобода...

...мучить нас постійна жага життя. [...] Всяк дбає не про те, щоб жити добре, а щоб довго жити. А тим часом кожна людина владна жити добре, а щоб довго жити – над цим уже не владний ніхто. [...] Найвищої досконалості сягає той, хто знає, що може бути предметом радості, хто своє щастя не ставить у залежність від когось іншого. [...] Живе той, хто багатьом приносить користь. [...] багатство – це видимість блага, і то настільки правдоподібна, що більшість людей приймає її за справжнє благо. [...] часинки, однієї миті цілком достатньо, аби в прах упали великі держави. [...] Держави, які витримали домашні чвари, які й від зовнішніх ударів не здригнулися, – валяться без жодного поштовху».

«Природа привела нас на світ спорідненими між собою... [...] з її веління людина готова протягти руку допомоги іншій людині. [...] Наша спільнота дуже подібна до склепіння, яке б завалилося, якби камені не спирались один на одного, підтримуючи тим самим цілість будови. Тримаймося разом, бо ж для того ми народилися!»

СЕН-СИМОН Анрі-Клод

Про теорію суспільної організації

[...] «В суспільстві, організованому з певною метою – прагнути до процвітання за допомогою наук, мистецтв і ремесел, найважливіший політичний акт, що полягає у визначенні напрямку, в якому суспільство має рухатися, більше не здійснюють люди, які займають суспільні посади, – його здійснює сам суспільний організм». [...] «Всяка зміна як у світській, так і в духовній сфері може здійснюватися тільки поступово».

СКОВОРОДА Григорій

Дружеский разговор о душевном мирѣ

[...] «И сіе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взяться за свою долю и пребывать с частію, себѣ сродною, от всеобщей должности. Сіи должности участія есть благодѣяніе и услуга. [...] Щастіе твое и мир твой, и рай твой, и Бог твой внутри тебе есть. [...] С природою жить и с Богом быть есть то же; жизнь и дѣло есть то же. [...] Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина. [...] Кратко сказать, *природа* запалает к дѣлу и укрепляет в трудѣ, дѣлая труд сладким».

Наркісс. Разглагол о том: узнай себе

[...] «А не разумѣть себе самого, слово в слово, одно и то же есть, как и потерять себе самаго.

...Итак, познать себе самого, и сыскать себе самаго, и найти человекѣка – все сіе одно значит. [...] Итак, не внѣшняя наша плоть, но наша *мысль* – то главный наш человекѣк».

«Не по лицу судите, но по сердцу. [...] Внемлите грому сему: “Плоть ничто же, дух животворит”. «...истинным человекѣком есть *сердце* в человекѣкѣ, глубокое же сердце... просто сказать, душа, то есть истое существо... Часто мѣлочей не разумѣем самых мѣлких. А человекѣк есть он маленькій *мырок*, и так трудно силу его узнать, как тяжело во всемирной машинѣ начало сыскать»...

Начальная дверь ко христианскому добронравію

[...] «Вся десятословія сила вмѣщается в одном сем имени любовь».

Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни

[...] «Люди в своей жизни трудятся, мятутся, сокровиществуют, а для чего, многие и сами не знают. Естли разсудить, то всѣм человѣческим затѣям, сколько их там тысяч разных ни бывает, выдет один конец – *радость сердца*...

Словом, всѣми способами, какіе только вздумать можем, стараемся веселить дух наш. [...] Одно то, естли узнать, в чем состоит истинное щастье и приобрести оное. [...] мать наша *природа* лучше знает о том, что нам полезно.

...Премудрости дѣло в том состоит, чтоб уразумѣть тое, в чем состоит щастіе...»

«Я наук не хулю и самое послѣднѣе ремесло хвалю; одно то хулы достойно, что на их надѣясь, пренебрегаем, верховнѣйшую науку, до которой всякому вѣку, странѣ и статьи, полу и возрасту для того отворена дверь, что щастіе всѣм без выбора есть нужное, чего, кромѣ ея ни о какой наукѣ сказать не можно. [...] Сіе-то есть быть щастливым – [узнать], найти самага себе».

«Однак землѣделство десетеро лучшее тѣх крученных наук, потому что для всѣх нужняе».

...«Что нам ползы приобрѣсть цѣлой вселенной владѣніе, а душу потѣрять?»

Примѣты нѣких сродностей

[...] «И что глупѣе, как равное равенство, которое глупцы в мір ввестъ всеу покушаются? Меншій сосуд менѣе имѣет, но в том равен есть большему, что равно есть полный. [...] Общество есть то же, что машина. В ней замѣшательство бывает тогда, когда ея части отступают от того, к чему оныя своим хитрецом здѣланны».

СОРОКІН Питирим

Людина. Цивілізація. Суспільство

[...] «Одиниця не становить суспільство. [...] суспільство означає насамперед сукупність декількох одиниць (індивідів, істот, особин). [...] суспільство становить не тільки сукупність декількох одиниць (особин, індивідів...), але й передбачає, що ці одиниці не ізольовані... а перебувають між собою в процесі взаємодії, тобто впливають один на одного, стикаються і мають між собою певний зв'язок. [...] Соціологія вивчає тільки такі суспільства, де його члени, крім неорганічних і органічних процесів, зв'язані ще взаємодією психічною, тобто *обміном ідей, почуттів, вольових* прагнень, коротше кажучи, тим, що характеризується словом "свідомість". [...] Перший розділ соціології становить *загальне учення* про суспільство. Сюди ввійде: визначення суспільства чи суспільного явища, опис його основних рис, аналіз процесу взаємодії, формулювання основних соціальних законів...

...Всяка взаємодія, хоч між ким би вона відбувалася, якщо має психічний характер... буде соціальним явищем... Сукупність індивідів, що перебувають в процесі взаємодії, становлять соціальну групу»...

«Метасоціологія досліджує суспільство як вид із притаманними йому властивостями й відносинами, що проявляються в будь-якому суспільстві, чи то фірма, церква, держава, клуб, сім'я і т. п. [...] Індивід або навіть мільйон ізольованих індивідів не становляють соціального явища. [...] індивід, взятий як соцій або особистість є одним із найскладніших соціальних явищ. [...] Будь-яка організована соціальна група завжди соціально стратифікована».

[...] «Існує два основні типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна... [...] Інститути освіти і виховання, хоч якої б конкретної форми набували, в усі віки були засобами вертикальної соціальної циркуляції.

...Будь-яка людина, що починає перебудову суспільства, має звернути особливу увагу на проблему правильної реорганізації цих інститутів. [...] Якщо вони дефективні... то ніяке соціальне поліпшення не принесе тривалої й глибокої зміни. Люди, які займають становище, якому вони не відповідають, можуть “успішно” зруйнувати суспільство, але не можуть створити нічого цінного, і навпаки.

...принцип щастя, як винятковий критерій прогресу, сам собою недостатній. [...] теорія прогресу... ризикує дати замість формули прогресу формулу процесу або... – формулу застою».

СОРОС Джордж
Криза світового капіталізму.
Відкрите суспільство в небезпеці

[...] «...загроза відкритому суспільству може виходити з іншого джерела: відсутності суспільної згоди і відсутності правильного керівництва. [...] Як показав приклад Росії, що довше існують проблеми, то важче розв'язуваними вони стають. [...] Я підходжу до світового капіталізму як до незавершеної і спотвореної форми відкритого суспільства і... розглядаю нездорову заміну дійсно людських цінностей грошовими...

...Розвиток світового співтовариства відстає від розвитку світової економіки. Основною одиницею політичного і суспільного життя залишається держава. Міжнародне право, міжнародні інститути в такій формі, в якій вони існують сьогодні, ще недостатньо сильні, щоб відвернути війну чи крупномасштабні порушення прав людини в окремих країнах. [...] широко розповсюджене переконання, що ринки саморегульовані, а світова економіка може процвітати без втручання світового співтовариства. Капіталізм, що спирається тільки на ринкові сили, становить другу небезпеку відкритому суспільству. [...] ринковий фундаменталізм становить сьогодні більшу небезпеку відкритому суспільству, ніж тоталітарна ідеологія...

Ринкові фундаменталісти... вважають, що фінансові ринки мають тенденцію до рівноваги. Теорія рівноваги в економічній науці ґрунтується на хибній аналогії з фізикою. Замість простого пасивного відображення дійсності фінансові ринки активно формують реальність, яку вони у свою чергу й відображають. [...] ринкові сили, якщо їм надати повну владу, навіть в суто економічних і фінансових питаннях, викликають хаос і врешті можуть привести до занепаду світову систему капіталізму...

Для стабілізації і справжнього регулювання світової економіки потрібна певна світова система ухвалення політичних рішень». [...]

«...Концепція відкритого суспільства – суспільства відкритого для вдосконалення. [...] розпад закритого суспільства не приводить автоматично до створення відкритого суспільства. [...] Слабка держава може становити для відкритого суспільства таку ж небезпеку, як і авторитарна. [...] На практиці сучасне суспільство, здається, страждає від гострої нестачі суспільних цінностей. Відкрите суспільство потребує певної спільної згоди на те, що таке добро і що таке зло. [...] На жаль, люди навіть не знають про існування концепції відкритого суспільства, вони зовсім не вважають його ідеальним суспільством. [...] відкрите суспільство має бути особливим або спеціальним видом ідеалу – свідомо недосконалим ідеалом.

...Демократія серед учасників і ринкова економіка є важливими елементами відкритого суспільства, як і механізм регулювання ринків, особливо фінансових, разом з певними заходами захисту миру, закону й збереження правопорядку в світовому масштабі. [...] Винятковою рисою системи світового капіталізму є вільний рух капіталу. Ринкові фундаменталісти схильні нехтувати соціальними цінностями... Демократичний процес передбачає чесність так само, як поняття досконалої конкуренції передбачає досконале знання.

...Відсутність моралі в ринків підірвала мораль навіть у тих сферах, де суспільство без неї не може обійтись. Ринкові цінності не можуть замінити суспільну свідомість або [...] громадянські чесноти».

[...] «Корупція існувала завжди, але в минулому люди за неї соромилися і якимось намагалися її приховати. Але тепер, коли мотив прибутку піднесений до рангу морального принципу, політики в ряді країн соромляться, якщо не скористаються перевагами свого становища. Дуже широким розмахом корупції відзначається Україна»...

«Справжні цінності неможливо виміряти грошима. [...] Чи задоволені будуть люди відкритого суспільства, – багато в чому залежить від результатів функціонування цього суспільства. Найвагомий аргумент на користь відкритого суспільства полягає в тому, що воно забезпечує необмежені можливості для вдосконалення. [...] Відкрите суспільство передбачає певний взаємозв'язок між державою і суспільством, що має важливі наслідки й для міжнародних відносин. [...] Держава не може бути поза досяжністю закону. [...] потрібні певні універсальні правила відносин між державою і суспільством, які захищали б права індивіда».

СПЕНСЕР Герберт

Досліди наукові, політичні та філософські

[...] «...Звичайне поняття про прогрес не тільки більш чи менш невиразне, але й значною мірою помилкове. Воно включає не так дійсний прогрес, як обставини, що його супроводжують, не стільки сутність, скільки його тінь. [...] Соціальний прогрес вбачають у виробленні більшої кількості і більшої різноманітності предметів для задоволення людських потреб, у більшому захисті особистості і власності, у розширенні свободи дій, а насправді правильно зрозумілий соціальний прогрес полягає у тих змінах будови соціального організму, що обумовлюють ці наслідки. Тільки ті зміни вважаються прогресом, які прямо чи опосередковано

спрямовані до піднесення людського щастя, й визнаються вони прогресом лише *тому*, що сприяють цьому щастю. Але щоб правильно зрозуміти прогрес, ми маємо дослідити сутність цих змін, розглядаючи їх незалежно від наших інтересів. [...] Починаючи з перших хоч якихось політичних змін і до останніх результатів цивілізації, виявляємо, що перетворення однорідного на різнорідне є саме тим явищем, в якому полягає суть прогресу. [...] Достатньо поглянути на навколишні зміни, поспостерігати за соціальною організацією у головних її особливостях, щоб переконатися, що ці зміни і особливості не мають нічого надприродного і не визначаються волею якихось особистостей, як це взагалі можна б вивести з повчань істориків, а випливають із загальних, природних причин. [...] Люди, які бачать в історії суспільств тільки історію великих людей і думають, що ці великі люди спрямовують долі суспільств, випускають з уваги те, що саме ці великі люди є породженням цих суспільств...

Отже, суспільні зміни, які можна безпосередньо приписати особистостям, обдарованим незвичайною силою, треба відносити до соціальних причин, що породжують такі особистості, тому з найвищого погляду всі суспільні зміни треба віднести до загального процесу розвитку. [...] Суспільство ж – річ інша, його живі одиниці не втрачають і не можуть втратити індивідуальної свідомості, а община, з іншого боку, не має корпоративної свідомості як ціле. Це і є головною, незмінною причиною, з якої ніколи добробут громадян не може бути справедливо принесено в жертву для якогось уявлюваного блага держави, а навпаки – держава повинна існувати тільки для блага громадян»...

«Підпорядкування нації одній людині не є нормальним порядком речей, він придатний для зіпсованого нездорового людства, але його треба перерости, і що швидше, то краще. Інстинкт, що приводить до такого суспільного ладу, не благородний інстинкт. Він спричинив численні злочини. [...]

Одна людина, хоч якою б вона розумною і доброю була, нездатна до того, щоб одноосібно керувати діями дозрілого і змішаного суспільства... доброзичливий деспот дуже легко може накликати масу бідувань... часи старого режиму минули. Підпорядкування багатьох одному зробилось... непотрібним, поганим і неможливим... представницька влада краще забезпечує справедливість у відносинах між класами і окремими особистостями... Для управління цивілізованим суспільством потрібна не пристрасть до завоювань, але бажання спільного блага... Щоб успішно пропонувати закони суспільству, треба знати будову цього суспільства, принципи, на яких воно спирається, природні закони його прогресу. Якщо уряд не має точного і правильного розуміння суті соціального розвитку, він... допускатиме грубі помилки, сприяючи одним переминам і припиняючи інші... Інакше кажучи, уряд має бути добре ознайомлений з соціологією... [...] історія розповідає... про битви, договори, переговори й віроломство... не особливо багато світла кидає на соціальну філософію, із неї важко вивести навіть прості принципи політичної економії. [...] всі явища, що становлять життя нації, є явищами життя взагалі й управляються законами життя – це головна таємниця. [...] Зростання, занепад, псування, поліпшення, загалом всі зміни в політичному організмі зумовлюються діями людських істот, а всі дії людських істот... підпорядковані законам життя взагалі, і їх не можна правильно зрозуміти без знання цих законів. [...] Закони Всесвіту ґрунтуються на незмінному співвідношенні речей між собою, вони не можуть затверджуватися або змінюватися голосуванням»...

...«Вивчення історії і людської природи переконує нас, що одному не можна довірити інтереси цілої нації, якщо з ними розходяться його власні... інтереси...

...Складність, яка постійно зростає, що характеризує прогресування суспільства, є наслідком примноження кількості різних частин, які виконують різні функції. [...] Ми

бачимо, що і в теорії, і на практиці представницька форма влади краще від всякої іншої забезпечує інтереси справедливості».

[...] «Головне – встановити правильну теорію правління, правильне розуміння призначення законодавства і його меж. [...] Вплив народу неминуче зростатиме. [...] Функції держави мають певні межі, і... цих меж в жодному разі не можна переступати»...

«Демагоги легко вводять в оману саме тих людей, які бачать перед собою лише близькі результати й не беруть до уваги віддалених, хоч би їм і вказували на них... [...] мудрий громадянин уявляє собі прийдешні біди... ясно... і страх переважає в нім спокусу цієї миті... Всі процеси, що існують в людському суспільстві, виникають внаслідок збігу і зіткнення людських дій, характер і розміри яких визначаються людською природою... Вони є настільки ж наслідком природної причинності, як і всі інші результати, і так само передбачають кількісні відношення між причинами і наслідками. [...] повинні враховуватися належним чином рід і ступінь впливу... побічних факторів... які будуть результати, створені новими силами в їхній спільній дії з силами, що існували попередньо – завдання ще складніше... [...] колосальна праця, яку законодавчі зібрання затрачають щороку на виправлення зроблених [...] раніше помилок. [...] Велику заслугу суспільству зробив би той, хто взяв би на себе труд проаналізувати закони, видані... за останні 50 років, хто порівняв би результати, очікувані від цих законів, з дійсно одержаними наслідками. [...] Політичний фетишизм буде, доки люди будуть позбавлені наукової освіти, доки вони рахуватимуться лише з найближчими причинами, не знаючи причин віддалених і загальних...»

«В суспільстві, як і в індивідумі, є ряд структур, що роблять його здатним впливати на навколишнє середовище... суспільство має організацію промислову, що підтримує всі ті процеси, які створюють життя нації. [...] Як в

індивідуальному організмі, так і в соціальному зовнішні частини перебувають під суворим контролем центру.

...Без організації праця не може обійтись; якась організація праці має існувати: якщо вона не виникла шляхом угоди за умови вільної конкуренції, то її нав'яже найвища влада. [...] Зрозуміло, що набагато легше передбачити і розрахувати дію машини, ніж діяльність організму. [...] якщо так важко вгадати вчинки індивіда, чи можливо хоч скільки-небудь точно визначити наперед дії того чи іншого суспільного ладу? [...] Як мало автори американської декларації незалежності й творці республіки передбачили той факт, що за кілька поколінь законодавство стане здобутком інтриганів... що політична діяльність всюди буде забруднена вторгненням у цю сферу чужого елемента – балансу підтримки рівноваги між партіями, що виборці, замість того, щоб голосувати самостійно, становитимуть тисячоголове стадо, яким керує кілька вожаків (bosses), й що сфера суспільної діяльності буде закрита для порядних людей...

В суспільних відносинах, як і в інших речах, зміна неминуча. [...] Основна риса всякої прогресованої організації – розвиток регулятивного апарату. [...] При системі добровільної кооперації, що існує, з її вільними договорами і конкуренцією нема потреби в офіційному нагляді за виробництвом і споживанням. ...регулювальний апарат завжди схильний до посилення своєї влади... Уже тепер на континенті [...] чути вічні скарги на тиранічний характер бюрократії, на грубість і зарозумілість її представників. [...] природа людей взагалі не така, щоб перешкоджати на шляху розвитку бюрократичної тиранії.

...Тільки повільна зміна людської природи через суспільну дисципліну, й тільки це одне може створити безперервні зміни до кращого. [...] Поступово впродовж тисячоліть люди, розмножуючись, змушені були... вийти зі своєї першопочаткової дикості, коли невелика кількість їх могла прогодуватися первісним способом, і перейти до цивілізованого стану, за

якого спожиток для величезної маси людей можна здобути лише постійною працею... Цивілізований спосіб життя потребує від людини зовсім інших даних, ніж нецивілізований... тому-то неможливо відразу створити задовільний суспільний лад. Основа всякої осмисленої діяльності в суспільстві – почуття справедливості, що потребує особистої свободи і разом з цим уваги до свободи інших...

...Американці були набагато далекоглядніші... щодо поваги права винахідників, і нація дуже багато виграє, визнаючи... право власності на продукти розуму. [...] людські суспільства не створюються, а розвиваються... Республіканська форма правління є найвищою його формою, але саме вона й потребує для свого здійснення найвищого типу людської природи – типу, якого поки що ніде не існує. Ми не доросли ще до нього... Американська нація як за своєю численністю, так і внаслідок різноманітності свого складу буде ще довго виробляти свою кінцеву форму, але ця... форма буде за своєю достоїнністю дуже високою. [...] американці [...] створять цивілізацію вищу, ніж всі ті, які коли-небудь існували. [...] Американець... пристрасно бажаючи майбутніх благ, не помічає того блага, що дає нинішній день, і коли це майбутнє благо досягнуто, він його нехтує, кидаючись знову в погоню за ще більш віддаленим благом. [...] Підірване здоров'я відображається на дітях, і причинена їм шкода дуже переважає те благо, яке вносить в їхнє життя великий достаток. Коли наука зробить наше життя належною мірою раціональним, люди зрозуміють, що з усіх обов'язків людини турбота про здоров'я є однією з найважливіших, і не лише в інтересах особистого благополуччя, але також для потомства. Здоров'я людини буде розглядатися як успадковане надбання, яке вона зобов'язана передати нащадкам. [...] ми потребуємо нового життєвого ідеалу. [...] ідеал життя змінюється залежно від соціальних умов.

...Я... за те, що жити треба не для того, щоб вчитися чи працювати, а навпаки: вчитися і працювати... для того, щоб

жити... щоб зробити наше існування повним. [...] Річ у тім, що суспільство і його члени перебувають в такому стані взаємодії, що... з одного боку, характер суспільства визначається характером його членів, з другого – діяльність їхня (а разом з тим і їхні характери) залежить від змінюваних потреб суспільства, – зміна в одному викликає зміни другого. Що суспільне життя значною мірою впливає на волю членів суспільства, спрямовуючи її відповідно до своїх цілей, – це факт, що не підлягає сумніву. [...] важко переконати, що життя має вище призначення, ніж робота і накопичення багатства... що моральна краса вища від розумової сили».

СПІНОЗА Бенедикт

Богословсько-політичний трактат

[...] «Розум і досвід навчили, що для цього нема правильного засобу, як сформувати суспільство на певних законах, зайняти відому країну на землі і спрямувати сили всіх ніби на одне тіло, а саме: на суспільство. [...] те суспільство буде спокійніше, стійкіше і менше підвладне випадковостям, яке засновують і яким управляють більшою мірою люди розумні й старанні... [...] народи тільки й відрізняються один від одного саме лиш у розумінні відмінності суспільства і законів, за яких вони живуть і управляються. [...] держава ж може існувати тільки за законів, яких дотримується кожен... мета (finis) всього суспільства і держави полягає... у спокійному і зручному житті.

...під людським законом я розумію спосіб життя, що служить тільки збереженню життя держави, під божественним – той, що має метою тільки вище благо, тобто істинне пізнання Бога і любов до нього. [...] метою держави насправді є свобода. Найвище ж благочестя... те, що проявляється в турботах про мир і спокій держави. [...] Чи можна вигадати більше зло для держави, як те, що чесних людей відправляють як злодіїв у вигнання тому, що вони по-іншому думають і не вміють придурюватися?

...можемо розрізняти декілька видів демократії».

Етика

[...] «Бажання є самою сутністю людини, оскільки вона визначена до якоїсь дії якимось даним їй станом. Кожен існує за найвищим правом природи, і, отже, кожен за найвищим правом природи робить те, що впливає з потреби його природи. [...] Що веде людей до суспільного життя, що заставляє людей жити спільно, те корисне... [...] для того, щоб люди могли жити у згоді і допомагати одне одному, потрібно, щоб вони поступались своїм природним правом і зобов'язалися не чинити нічого, що може шкодити іншим. [...] мудрість полягає в роздумах не про смерть, а про життя. [...] Людина вільна ніколи не діє брехливо, а завжди чесно. [...] Одні тільки вільні люди бувають вдячнішими стосовно одне одного.

...Найкориснішим для людей є з'єднання у своєму способі життя і вступ в такі зв'язки, що зручнішим могли б зробити з всіх одного, і взагалі людям корисніше робити те, що сприяє зміцненню дружності. [...] з їхнього співтовариства впливає більше вигоди, ніж шкоди».

Політичний трактат

[...] «...всі люди – як варвари, так і цивілізовані – повсюди перебувають у спілкуванні й утворюють певний громадянський стан. [...] людина – мудра чи невіглас – є частиною природи, і все те, чим кожен визначається до дії, має бути віднесено до могутності природи, оскільки сама вона може бути визначена природою тієї чи іншої людини. Адже людина – все одно, чи керується розумом чи тільки бажанням, – діє винятково лише за законами... природи, тобто за природним правом. [...] та держава буде наймогутнішою й своєправною, яка ґрунтується на розумі й ним спрямовується. Бо право держави визначається могутністю народу, керованого ніби єдиним духом. [...] Та верховна влада найкраща, за якої люди живуть у згоді й її права дотримуються непорушно».

СТЕФАНИК Василь

Для дітей

[...] «До Канади емігрують такі мужики, що годні мати з продажу свого маєтку 500–800 злр. на дорогу. [...] Буковинські й покутські емігранти переносяться на нову землю задля дітей... аби їм який хліб найти, бо в цім краю вже нема для них хліба. [...] Відзиваюся до всіх жалуючих, плачучих патріотів, до всіх стоячих на чолі і до тих, що в їх руках сходяться гроші з цілої Русі-України, аби вони не давали тих дітей на поталу. Се важніше діло від “реальної політики”, від університету руського, від матеріалів, друкованих для чужих академій».

Жолудки наших робітних людей і читальні

[...] «Мужики наші гуртуються в читальні і там починають розбирати свої справи цілком інакше, як се подають світлі русини. [...] Наша інтелігенція згори виробляє собі якісь гадки про мужиків, часто-густо не бачачи їх на очі, а мужики наші тепер уже так притиснені, особливо послідними роками, що їм аби яка така полегша, то будуть вдоволені. [...] наука в громаді доведе наших мужиків до такого ладу, який мають інші стани; до такого, який їм належить за їх тяжку працю. Як ціла громада стане за одного, а один за цілу громаду, то аж тогди наші мужики зможуть так улажувати свої справи, як їм треба, а не як другим».

З промови на зборах селян с. Задубрівці на Снятинщині 31 липня 1909 р.

[...] «Уряд робить нам лише самі кривди, а не стоїть на сторожі права, право для нас не існує. [...] наші надії на парламент завели нас, бо правительството з своїм міністерством спирається лише на більшості послів, які зовсім не дбають про народ».

З промови на зборах селян с. Русова 13 червня 1909 р.

[...] «Брате, ти думаєш, що ти у своїй хаті свободний? Ні, тобі здається, що ти вільний. Лиш обчисли, кільки то до твого номеру щовесни і осені усяких драбуг приходить і ти їм оплачуєш... Поміркуй: ти вільний чи чиновник-комірник?.. Я вже сивію... і жию надією на покоління молоде».

СЦІБОРСЬКИЙ Микола

Націократія

[...] «...проголошена французькою революцією “декларація прав людини” виходила з признання за людською особистістю власних, абсолютних, ні від кого незалежних цінностей, що обумовлювалися самим фактом її народження (свобода)...

...Нові теорії переносили поняття суверенности на цілий нарід, як той суспільно-політичний збір, що складається з певної кількості наділених всіма правами громадян. Окремий громадянин ставав таким чином ніби частинним носієм суверенного права цілого народу. Впродовж ХІХ ст. ці ідеї особистої і громадянської свободи набирали все більшого признання, оформлюючись в потужний рух лібералізму. Під його впливом відбулася перебудова державних устроїв майже всіх культурних народів світу, оперта на засадах демократії (народоправства)... Устрій сучасної політичної демократії виходить з таких основ: 1. Признання самоцінності людини та її рівности з іншими людьми. 2. Наділення її усією повнотою особистої свободи і громадянських прав, обмежуваних лише для загальних суспільних інтересів. [...] Теоретичні цінности демократії давали надії, що вона прислужиться до всебічного розвитку суспільства і витворить якнайбільш наближені до ідеальної досконалости устроєво-політичні форми».

...«Формально вільний громадянин обернувся в раба нової – соціально-економічної системи! Бо капіталістична система шкереберть опрокидувала і уневажила ці ідеї, запроваджуючи в житті нерівність, безправність і антагонізми. [...] Реальна дійсність все більш розхитувала віру широких мас в універсальність демократії і в її спроможності з успіхом розрішити нові складні проблеми. Внутрішньо мінялася і сама демократія... Її початковий зміст, означуваний духовістю, що забезпечувала творчість, виповнювався примітивним матеріалізмом...»

...«Сучасний парламентаризм витворює свого роду “спеціалістів” від політики, цілком відірваних від народного ґрунту. Партійні комітети стають “торгівельними бюроами”, де можна купити-продати суспільний інтерес по вподобі. [...] У наслідку – найкращі, здібні, творчі елементи суспільства з відразою відвертаються від політики. [...] Вся ця профанація народоправства відбувається при лицемірному голошенню “високих” ідей, ще більш понижуючих в суспільній opinіi їх авторитет і вартість... [...] слід признати, що устрій політичної демократії може існувати лише в умовах спокою, стабільності й рівноваги...

...Націократія – режим панування нації у власній державі, здійснюваний владою всіх її соціально-корисних верств... Націократія заперечує принцип класової боротьби та право кращих соціальних груп на монопольне панування в державі й на експлуатацію суспільства».

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН П'єр

Феномен людини

[...] «Яка наука буде колись в змозі пояснити людині походження, природу і закономірності свідомої здатності бажати і любити, що становить її життя? [...] людина в природі є дійсним фактом, до якого застосовані (в крайньому разі частково) вимоги і методи науки. [...] Занадто виокремлена індивідуальність людини замасковує собою цілісність, і наш розум, розглядаючи людину, схильний роздрібнювати природу й забувати про її глибокі зв'язки і безмежні горизонти – впадати в поганий антропоцентризм»...

«Клітина – природна крупинка життя, як атом – крупинка неорганізованої матерії. [...] Життя виникло й розповсюдилось на Землі як одинична пульсація. В основі всього процесу утворення навколо Землі оболонки біосфери лежить типово життєвий механізм самовідтворення...

...Соціальний феномен – кульмінація, а не ослаблення біологічного феномену. [...] Людина не центр універсуму, як

ми наївно вважали, а що набагато краще, висхідна вершина великого біологічного синтезу...

Для людини нема майбутнього очікуваного, очікуваного внаслідок еволюції, поза об'єднанням з іншими людьми. [...] З часу свого зародження наука розвивалася головно потребою розв'язати яку-небудь проблему життя... Хоч як далеко просунулася б наука у своїм пізнанні... хоч якою б була здатною одного разу переробити й завершити людський індивід, вона все одно завжди стоятиме перед проблемою, як надати всім і кожному із цих індивідів їхнє кінцеве значення, об'єднавши їх в організоване ціле...

...ноосфера прагне стати однією замкнутою системою, де кожен елемент зокрема бачить, відчуває, бажає, страждає так само, як всі інші, й одночасно з ними. [...] треба виробити зовсім реалістичний погляд на ноосферу і гіперорганічну природу соціальних зв'язків, як теперішній стан світу стає зрозумілішим, бо виявляється дуже простий смисл у глибоких хвилюваннях, що розхитують сьогодні людський пласт. [...] Сучасна людина не знає, що робити з часом і з силами, які випустила вона із своїх рук. [...] Даремно ми намагаємось, не змінивши наших звичок, врегулювати міжнародні конфлікти шляхом виправлення кордонів або перетворивши на розважальне "дозвілля" вивільнену активність людства. Всупереч оманливій видимості людство нині може дуже добре просуватися вперед...

...Індивіди й народи географічно й психологічно... глибоко проникають одні в одних. Виключаючи особливі випадки... люди і далі залишаються ворожими, або в крайньому разі відособленими. [...] Невловимі течії – від моди й грошових курсів до політичних і соціальних революцій – роблять кожного з нас рабом тривожного збурення людської маси. [...] велика машина людства створена, щоб діяти, й вона повинна діяти, виробляючи наддостаток духу.

...Всі наші труднощі й взаємовідштовхування, пов'язані з протиставленням цілого й особистості, зникли б, якби ми

тільки зрозуміли, що за структурою ноосфера і взагалі світ становляють собою сукупність не лише замкнуту, але й таку, що *має центр*. [...] Але який із людських витворів має найбільше значення для корінних інтересів життя загалом, якщо не створення кожним із нас в собі абсолютно оригінального центру, в якому універсум усвідомить себе унікальним, неповторним образом, а саме нашого “я”, нашої особистості? [...] Єдина помилка полягає у *змішуванні* індивідуальності й особистості. [...] Вершина нас самих, вінець нашої оригінальності – не наша індивідуальність, а наша особистість... її можемо знайти відповідно до еволюційної структури світу, лише об’єднуючись між собою. [...] мова йде про синтез центрів. [...] Отже, з різних форм психічної взаємодії, що одушевляє ноосферу, треба нам виявити, вловити й розвинути перш за все “міжцентрові” за своєю природою сили, якщо хочемо ефективно сприяти здійснюваному в нас прогресові еволюції»...

«Еволюція – зростання свідомості. Зростання свідомості – дія до єднання. [...] я не можу уявити собі еволюцію до Духу, яка не завершилася б у вищій Особистості» [...]

ТОЙНБІ Арнольд **Дослідження історії**

[...] «Треба сказати, що суспільство у своєму житті стикається з серією завдань, які воно й розв’язує найприйнятнішим для себе чином. Кожна така проблема – це виклик історії. Через такі випробування члени суспільства дедалі більше диференціюються. [...] Щоразу одні програють, другі успішно знаходять рішення... треті, достатньо мудрі, досягають висот досконалості, будуючи своє життя на нових шляхах. [...]

Афіни не стали на шлях завоювання чужих земель. Вони виробили своє власне оригінальне рішення. Сільськогосподарське виробництво було переорієнтоване на експорт, почали інтенсивно розвиватися ремесла й торгівля,

що привело до перебудови політичних установ, змушених поділитися владою з новими класами, покликаними до життя економічними змінами. [...] афінські державні діячі відвернули соціальну революцію за допомогою успішного проведення економічної і політичної революції, відкривши тим самим новий шлях для розвитку еллінського суспільства...

Отже, досліджуючи суспільство, яке ми іменуємо “західне”, ми виявили, що воно проявляє тенденцію до постійного розширення. Однак... так і не домоглось домінантного становища у світі у всіх трьох планах – економічному, політичному і культурному. [...] жодне з досліджуваних суспільств не охоплює всього людства, не поширюється на всю заселену Землю...»

«Примітивні суспільства мають порівняно коротке життя, вони обмежені територіально й нечисленні. Життя цивілізацій... довше, вони займають широкі території, а чисельність людей, охоплених цивілізаціями, велика. Вони мають тенденцію до розширення шляхом підпорядкування й асиміляції інших суспільств... Однак у нас є підстави вважати, що людський рід існує впродовж декількох сотень тисяч років, а примітивні суспільства – ровесники самого Людства, оскільки суспільне життя – обов'язкова умова життя людини. Людина перетворилася на Людину, створивши примітивні суспільства. Якщо вік Людства приблизно 300 тис. років, то вік цивілізацій, ототожнюваний дотепер із тривалістю людської історії, дорівнює менше 2% цього відрізка. [...] Почавши з мутацій, що перетворювали примітивні суспільства на цивілізації, ми відкрили процес переходу від статичного стану до динамічної діяльності. Ця ж формула характеризує й альтернативний спосіб виникнення цивілізації. [...] чергування статичності і динаміки в ритмі Всесвіту, Інь і Ян видаються придатнішими, бо безпосередньо... передають міру ритму. [...] майже половина цивілізацій була створена зусиллями декількох рас, а десять...

власними зусиллями внутрішніми однієї раси. [...] Зміна способу життя стимулювала творчий акт перетворення збирачів на землеробів».

«...бідність – це постійно діючий стимул до подолання труднощів, якщо не рахувати випадків, коли стимуляційним фактором є честолюбність, корпоративний дух та інтелектуальні пошуки.

...Але двадцять одна розвинута цивілізація і чотири ненароджених (далекозахідна християнська, далекосхідна християнська, скандинавська і сирійська) не вичерпують списку цивілізацій, які дозволив виявити емпіричний метод. [...] Оттоманська система впала тому, що нехтувала людською природою. [...] Насильно сковуючи людський розум, зводячи функції людини до штучно виробленої суми навиків і вмінь, ескімоси, кочівники, османи і спартанці зрадили своїй природній сутності. Вони стали на хибний шлях, що вів від гуманізму до анімалізму, шлях, зворотний тому, що проробило Людство, стимульоване величними творчими актами живої історії Всесвіту. [...] ріст цивілізації за своєю природою поступальний... Цивілізації розвиваються завдяки пориву, який тягне їх від виклику через відповідь до дальшого виклику, від диференціації через інтеграцію й знову до диференціації... територіальна експансія не може бути прийнята як критерій росту цивілізації»...

«Перенесення центру вагомості з Дніпра на Волгу – з Києва у Володимир – супроводжувався надламом (1478 р., коли був підкорений Новгород), експансія руського православного християнства продовжувалася з безпрецедентною інтенсивністю й небачених масштабів. На 1638 р. кордон був просунутий до Охотського моря. Але і в цьому випадку територіальна експансія супроводжувалася не ростом, а занепадом. [...] мілітаризм, у чому ми ще не раз переконуємося на прикладах, є протягом чотирьох чи п'яти тисячоліть найзагальнішою і розповсюдженішою причиною

надломів цивілізацій. Мілітаризм надломлює цивілізацію, втягуючи локальні держави до міжособних, братовбивчих війн... Війна – така очевидна антисуспільна діяльність, що суперечність між військовим і соціальним прогресом, не викликає особливого здивування. [...] ріст технічних досягнень супроводжувався зупинкою суспільного розвитку або його уповільненням, причому техніка розвивалася за рахунок всього суспільства, а обслуговувала переважно армію. [...] хоч історія техніки сама собою є критерієм росту цивілізацій, вона може послужити ключем у пошуках такого критерію. [...] критерій росту – це прогресивний рух у напрямку самовизначення, а рух у бік самовизначення – це прозаїчна формула чуда самовираження Життя»...

«Цілком очевидно, що суспільство визначається через індивідів, які належать до цього суспільства або яким належить це суспільство. [...] одне з основних питань соціології, і на нього є дві протилежні відповіді. Перша в тому, що окрема людська істота – це реальність, здатна існувати і бути самостійною, а суспільство є нічим іншим, як сумою чи сукупністю атомарних автономних індивідів, чия взаємодія й творить суспільство. Друга думка прямо протилежна. Згідно з нею реальність – це суспільство, а не індивід. Суспільство – це досконале й уможливає ціле, тоді як індивід – лише частина цього цілого, не здатна ні існувати, ні бути зрозумілою окремо від тієї соціальної системи, в яку вміщена. Якщо проаналізувати ці взаємовиключні положення, то переконаємося, що жодна з них не витримує критики....

Отже, суспільство – це сукупність стосунків між індивідами, і стосунки ці, як ми встановили, становлять поєднані індивідуальні поля дій, а ця збіжність свідчить про наявність спільної основи. Спільна основа і є тим, що ми називаємо суспільством. Оскільки індивідуальне поле дії є частиною або аспектом самого індивіда, кожен окремий індивід у деякому розумінні дійсно тотожний всій цілісності суспільства».

«Завдяки внутрішньому розвитку Особистості Людина набуває можливості здійснювати творчі акти, що й обумовлює ріст суспільства. [...] творчі особистості [...] становлять в суспільстві меншість, але саме ця меншість і вдихає в соціальну систему нове життя. [...] творча особистість, відходячи, випадаючи із свого соціального оточення, перетворена, потім повертається в те саме середовище, повертається з новими здібностями й новими силами. Відхід дозволяє особистості реалізувати свої індивідуальні потенції, які не знайшли б вираження під пресом соціальних обов'язків, неминучих в суспільстві...

...Сама природа соціального життя ставить творчі особистості перед вибором здійснити ривок. Цей порив можливий, за визначенням Платона, через “напружений інтелектуальний союз та інтимне особисте спілкування”, здатні перенести божественний вогонь з однієї в другу... Завдання творчої особистості полягає в тому, щоб масу пересічних людей перетворювати на своїх послідовників, активізувати людство, спрямувати його до мети, що перебуває поза ним»...

...«Механічні винаходи значно розширили владу людини над навколишнім середовищем. І отже неживі об'єкти починають допомагати людині в досягненні її цілей. Сама природа дала людині винахідливість, ніби готуючи її до використання механічних засобів. Вона дала людині природний механізм, шедевр її творчості – людське тіло. Вона створила дві саморегульовані машини – серце і легені, – машини такі досконалі, що вони виконують свою роботу автоматично. Природа спрямувала запаси м'язової і психічної енергії на виконання творчої, неповторної роботи руху, відчуття й мислення. Природа включала максимум тренувальних повторень, інакше кажучи, вона домагалась автоматизму. В організмі, що зростає, як і в суспільстві, що зростає, більшість дресує керівна меншість»...

«Невизначеність – постійна супутниця людей, що стали на широку дорогу цивілізації. Глибина цієї невизначеності

дуже велика, коли на суспільство звалюється природна стихія і соціальна хвороба, як-от війна чи революції. [...] В русі життя зміна в будь-якій частині цілого має супроводжуватися відповідними зрушеннями в інших частинах, якщо все йде добре. Але коли життя механізується, одна частина може змінитися, не вплинувши на інші. Внаслідок цього – втрата гармонії».

...«Православна експансія була невдала, тому що підпорядкування патріархату імперській владі було не простою умовністю, а суворою реальністю. [...] Наслідком поширення війни і піднесення військового духу стало різке падіння звичаїв і руйнування усталених економічних зв'язків. [...] Розкол у людській душі – це епіцентр розколу, що проявляється в суспільному житті. [...] Розкол в душах людей проявляється в різних формах...

...Для кожної з можливих фаз соціального життя однаково правильним є те, що джерелом дії ніколи не є саме суспільство, але завжди – деяка індивідуальна душа.

...Відмінність у керівництві суспільством, коли воно росте і коли розпадається, зводиться до різниці між здатністю творити і відсутністю такої. [...] Одним із симптомів соціального розпаду і причиною соціального розколу є виродження меншості, раніше здатної керувати завдяки своїм творчим потенціям, а тепер такої, що володарує тільки завдяки грубій силі. [...] Час працює насправді проти тих, хто збудував свою імперію за допомогою насильства».

ТОЛСТОЙ Лев

Війна і мир

[...] «Рух людства, впливаючи з численної кількості людського свавілля, відбувається безперервно. Осягнення законів цього руху є метою історії. Для вивчення законів історії ми маємо змінити зовсім предмет спостереження, залишити в спокої царів, міністрів і генералів, а вивчати однорідні, безкінечно малі елементи, що управляють масами.

[...] Відкриття цих законів можливе лише тоді, коли ми відмовимося від відшукування причин у волі однієї людини... Предметом історії є життя народів і людства».

Поняття життя

[...] «Наука вибрала своїм предметом деякі явища, супутні життю, і, прийнявши частину за ціле, назвала це явище сукупністю життя. [...] Питання, невіддільне від поняття життя, – не питання про те, звідки виникло життя, а про те, як треба жити... Поняття життя здається спочатку найпростішим і ясним. [...] Нерозривно з тим життям, яке я відчуваю, пов'язане в мені ще знання про те, що, крім мене, живе навколо з таким же усвідомленням свого виняткового життя [...] цілий світ живих істот, що всі вони живуть для своїх, чужих для мене, цілей і не хочуть знати моїх претензій на виняткове життя й що всі ці істоти для досягнення своїх цілей кожному мить готові знищити мене. [...] В міру посилення розумового становища людина доходить думки, що ніяке благо, пов'язане з особистістю, не є подвигом, а потребою. [...] Особистість – це лише перший стан, з якого починається життя, крайня межа життя. [...] Життя людини є прагненням до блага, і те, до чого прагне, те й дано їй. Світло в душі людини – це благо і життя»...

Про істинне життя

[...] «Живе кожна людина для того, щоб їй було добре, – для свого блага. [...] Вона бере участь у житті людства. Це життя складається з окремих людей, які мимоволі зв'язані між собою. Але проте люди ці бажають кожен свого блага власного, і для цього вони готові знищити й з'їсти одне одного».

ТОФЛЕР Елвін

Метаморфози влади

[...] «...поява нової системи створення матеріальних цінностей підірвала всі опори старої системи влади, змінивши, врешті, сімейне життя, бізнес, політику, державний лад і саму собою структуру світової влади. [...]

Знання, багатство, насильство й взаємовідношення між ними визначають владу у суспільстві. [...] Знання – найдемократичніше джерело влади. [...] Контроль над знаннями – ось суть майбутньої всесвітньої битви за владу у всіх інститутах людства...

...В міру зростання ролі сфери послуг та інформації в економіці, а також комп'ютеризації сфери виробництва природа багатства неминуче змінюється. [...] Капітал, отже, переходить з матеріальної, осяжної форми, у паперову, яка символізує матеріальне забезпечення, у папір, що символізує символи у свідомості безперервно змінюваних працівників. [...] Капітал стрімко стає “суперсимволічним”. [...] поява електронних грошей у світовій економіці загрожує похитнути усталені інститути влади. [...] Суперсимволічна економіка робить застарілим наше уявлення не лише про безробіття, але й про працю. [...] Важливість розумової праці зростатиме... Знання стає основним ресурсом для бізнесу, тому що воно – абсолютний замітник. [...] цінність знання надзвичайно зростає»...

«Розвиток суперсимволічної економіки супроводжується міграцією населення. [...] політичне життя втрачає риси масовості... Ніяке суспільство не в змозі винести повну свободу інформації. Повна свобода інформації означала б повну втрату особистого життя. [...] У ХХІ ст. до економічного зростання і влади шлях не пролягатиме через експлуатацію сировинних ресурсів і ручної праці, а... через використання людського розуму.

...Демократичний устрій передбачає, що ті, на кому відображається рішення, мають право брати участь у виробленні цих ухвал. [...] Боротьба за владу не обов'язково є злом. [...] Всі соціальні системи й підсистеми не можуть одночасно перебувати в повній рівновазі, тому неможливо рівномірно розподілити владу між усіма групами...

...Знання розподіляються ще гірше, ніж зброя і багатство. Тому перерозподіляти знання (особливо знання про знання)

важливіше, ніж інші головні засоби влади. Зверх-концентрація засобів влади небезпечна. [...] Влада, надана уряду, повинна бути достатньою для забезпечення захисту від реальної (не уявленої) зовнішньої загрози, а також для мінімуму внутрішнього порядку і добрих відносин. [...] Порядок, що нав'язує щось понад те, що потрібно громадянському суспільству для функціонування, спрямований на увіковічення режиму, аморальний».

Третя хвиля

[...] «Людство очікують різкі зміни. Воно стоїть перед глибоким соціальним переворотом і творчою реорганізацією всього часу. [...] Перша хвиля перемін – сільськогосподарська революція – потребувала тисячоліть... Друга хвиля – ріст промислової цивілізації – зайняла всього... 300 років. [...] Третя хвиля пронесеться через історію і завершиться впродовж кількох десятиліть. [...] Третя хвиля несе... новий устрій життя, заснований на різноманітних відновлюваних джерелах енергії, на методах виробництва, що роблять непотрібними більшість фабричних складальних конвеєрів, на нових не нуклеарних сім'ях (нуклеарна, або мала сім'я, що складається з батьків і дітей); на радикально змінених школах і об'єднаннях майбутнього. [...] Ця нова цивілізація, оскільки вона протилежить старій, скидатиме бюрократію, зменшуватиме роль національної держави, сприятиме зростанню напівавтономних економік постімперіалістичного світу. Вона потребує нових, простіших, ефективніших і демократичних урядів. [...] Суспільства Першої хвилі існували завдяки широко розкиданім джерелам енергії. Суспільства Другої хвилі практично тотально залежать від сконцентрованих запасів природного палива. Однак Друга хвиля концентрувала не тільки енергію, але й населення, переселяючи людей із сільської місцевості в гігантські урбанізовані центри. Вона концентрувала й трудову діяльність. [...] цивілізація Другої хвилі породила гігантські корпорації, а крім того, трести або монополії. [...] Всі

індустріальні нації довели до найвищого ступеня досконалості централізацію. [...] Друга хвиля сприяла централізації і в політичній сфері. [...] Без політичної інтеграції економічна інтеграція була неможлива. [...] Цивілізація Другої хвилі поділила й заснувала світ у формі розрізнених націй-держав. [...] не тільки змінила технологію, природу й культуру. Вона змінила особистість, сприяючи появі нового соціального типу. [...] Людина індустріальної епохи (Industrial Man) відрізнялась від усіх своїх попередників. Більшу частину вона проводила у виробничій сфері, стикаючись з машинами й організаціями, які пригнічували особистість. [...] Вона навчилася сприймати себе частинкою величезної взаємозалежної економічної, соціальної і політичної системи, збагнути яку цілком було понад її розуміння. [...] Вся система Другої хвилі цілком перебуває в кризі. Крах цивілізації Другої хвилі приводить до... кризи особистості».

...«Третя хвиля, що вже почала трошити промислові структури, відкриває небувалі можливості для соціального і політичного оновлення. У найближчі роки на зміну нашим непридатним, затісним, застарілим, інтегрованим структурам прийдуть нові дивовижні суспільні утворення... Поєднання передової електроніки і космічних програм, які виходять за рамки можливостей виробництва на Землі, переносять техносферу на новий рівень, більше не обмежений рамками Другої хвилі. [...] технореволюціонери вважають “прийнятними” технології, які гуманізують працю, здатні відвернути забруднення і забезпечити охорону довкілля»...

«Великі зміни в техносфері та інфосфері з'єдналися, змінивши спосіб виробництва виробів». «Кінцева мета... виготовлення виробів тільки на замовлення. [...] Робота вдома, що втягує значну частину населення, може означати більшу стабільність суспільства. Якщо “електронний котедж” широко розповсюджуватиметься, це викличе ряд наслідків, що матимуть важливі значення для розвитку суспільства. [...]

Ми на порозі того, щоб разом з техносферою та інфосферою створити й *соціосферу* Третьої хвилі. [...] виникає нова система сім'ї Третьої хвилі, заснована на різноманітності типів сім'ї і великої варіативності ролей людини».

...«Зміна глибинної структури економіки – це частина однієї й тієї ж хвилі взаємопов'язаних змін, що зачепили енергетичну базу, технологію, інформаційну систему, сім'ю і ділові організації. [...] Сьогодні у всьому світі існує чітке усвідомлення, що прогрес не може виражатися лише в технології чи матеріальних стандартах життєвого рівня. Соціальний устрій, у якому моральні й естетичні норми, політика чи навколишнє середовище деградують, не є прогресивним. [...] Третя хвиля змінила наше світовідчуття, скоріше розсіюючи, ніж концентруючи людське співтовариство»...

«Найважливішою (й невичерпною) сировиною для цивілізації Третьої хвилі стане інформація, включно з уявленням. [...] Інформація набирає більшої цінності, ніж колись, й нова цивілізація перебудує систему освіти і наукових досліджень, а крім цього, реорганізує засоби масової інформації. [...] Енергетика, технології і засоби інформації Третьої хвилі прискорять революційні зміни в роботі людини. [...] Цивілізація Третьої хвилі несе з собою відновлення величезного сектору економіки, заснованого на виробництві для споживання, а не для обміну, тобто “роби для себе”, а не “роби для ринку”. [...] Збільшення диференціації суспільства буде також означати зниження ролі держави-нації. [...] важливішої ролі набуватимуть інші інститути – від транснаціональних корпорацій до місцевих органів влади. [...] Новий соціальний характер виникає у самому центрі нашого суспільства».

...Цивілізація Третьої хвилі, що виникає, потребує абсолютно нового типу керівництва. [...] Перший ефективний принцип уряду Третьої хвилі – принцип влади меншостей. [...] наші політичні системи повинні дедалі більше

відображати цей факт. [...] Багато що залежить від гнучкості й прозорливості сьгоднішніх еліт і супереліт. [...] Потрібна енергія спільної людської волі».

Футурушок

[...] «Зміни – це процес, завдяки якому майбутнє проникає у наше життя... Прискорення змін у наш час само собою стихійна сила. [...] *швидкість* має значення дуже відмінне й іноді важливіше, ніж *напрямок* змін.

...Західне суспільство за останні триста років було охоплено хвилею змін. [...] Технологія – основа цих дивовижних економічних змін. [...] якщо технологію розглядати як великий двигун, могутній прискорювач, то знання треба розглядати як його пальне.

...Комп'ютер... останнім часом став головною силою прискорення у здобутті знань...

Жителі Землі розділені не лише за расовою, релігійною чи ідеологічною ознакою, але в певному сенсі й за часом. [...] 70% мешканців Землі... люди минулого. Понад 25% населення Землі живе у промислово розвинених країнах. Вони – люди теперішнього. [...] 2–3% населення планети не можна назвати ні людьми минулого, ні людьми теперішнього. [...] Вони розвідники людства, найперші громадяни світового народжуваного в муках суперіндустріального суспільства. [...] Нова технологія, на якій ґрунтується суперіндустріалізація... приносить з собою неминуче прискорення змін в суспільстві й супутнє прискорення темпу індивідуального життя. Але коли в суспільстві зростає темп змін, економіка сталості неминуче уступає місце економіці нетривалості. [...] Ми зіштовхуємося з чимраз більшим потоком предметів одноразового використання, нестійкою архітектурою, мобільними і модульними виробами й предметами споживання, виготовленими на короткий термін. [...] прискорені зміни в суспільстві зачіпають людину. Скорочення тривалості відносин людини з місцем відповідає скороченню тривалості

її відносин з речами. [...] середня тривалість міжособистісних стосунків у нашому житті стає коротшою»...

«Індустріальна революція, сприяючи швидкому розвитку засобів масової інформації, вносить докорінні зміни у природу інформації, яку одержує пересічна людина. [...] ми перебуваємо в епіцентрі надіндустріальної революції. [...] У процесі розвитку науки з'являються нові спеціальності і відповідно нові неформальні групи. [...] Єдиним способом зберегти якусь подібність рівноваги в ході суперіндустріальної революції... – створити нові особисті і соціальні механізми для регулювання змін. Індивідууму потрібні нові принципи, щоб задавати темп свого життя і планувати його разом з кардинально новою формою освіти. [...] суспільству потрібні нові інститути й організаційні форми, нові буфери і регулятори рівноваги...

Технократи страждають економцентризмом. [...] Але ми не маємо ні таких критеріїв, ні набору порівнюваних “соціальних індикаторів”, які б вказували, чи здорове також суспільство. У нас нема критеріїв “якості життя”. [...] нема систематичного показника, який би казав нам, більшою чи меншою мірою люди відчужені, чи стала освіта ефективнішою, чи процвітають живопис, музика, література; чи зростають ввічливість, щедрість і доброта. [...] гуманізація планування повинна також відобразитися на наших політичних структурах.

...Технократи страждають короткозорістю».

ТЬОНІС Фердінанд

Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології

[...] «Діяльність – це зміна організму, вона залишає по собі ті чи інші сліди – або в тому самому, або в протилежному, або в нейтральному напрямі стосовно тенденції росту та інших ознак розвитку організму... як по суті, так і за назвою спільнота давня, а суспільство нове. [...] У найзагальнішому сенсі можна, мабуть, вести мову про якусь спільноту, що

охоплює все людство, спільноту, якою воліє бути церква. Однак людське суспільство розуміється як просте співіснування незалежних одна від одної осіб. [...] Теорія спільноти виходить з цілковитої єдності людських воель як первісного чи природного стану, що має зберігатися попри емпіричне відокремлення або завдяки йому, прибираючи різноманітних форм, залежно від потрібних і вже наявних особливостей стосунків між людьми, *зумовлених різними життєвими обставинами*.

...Життя спільноти – це обопільне володіння та користування, а отже, володіння та користування *спільними благами*. [...] У тривалому зв'язку з полем і домом розвивається життя спільноти. Спільність взагалі – це спільність між усіма органічними істотами, розумна ж людська спільнота – це спільність між людьми. [...] Село і місто розглядаються тут за аналогією з домом, як здебільшого розмежовані формування спільного володіння та користування. [...] *Місто* теж – за Арістотелевою характеристикою... – становить певне самодостатнє домашнє господарство, певний організм, що живе спільним життям».

...«Теорія суспільства конструює певне коло людей, що (як і в спільноті) мирно живуть і мешкають поряд одне з одним, але є не присутньо пов'язаними, а присутньо роз'єднаними, і в той же час як у спільноті вони залишаються пов'язаними попри всі розлучення, тут вони залишаються роз'єднаними попри всі зв'язки.

...Отже, суспільство, цей об'єднаний на підставі конвенції та природного права конгломерат, можна розуміти як певну масу природних і штучних індивідів, чия воля та сфери перебувають у численних стосунках і зв'язках між собою і все ж таки залишаються незалежними одна від одної і не мають взаємного *внутрішнього* впливу.

...якщо прогрес суспільства, спрямований на досягнення найвищого рівня розвитку спільноти на життя народу, ми

розглядатимемо, істотно обмежившись цією економічною цариною, то він постане перед нами як перехід від загального домашнього господарства до загального торгового господарства та найтісніше пов'язаний із цим перехід від переважно землеробства до переважно промисловості...

Праця й послуги пропонуються та продаються як товари. Вони зумовлюють свою ціну... В суспільстві спілка виступає ранішою формою, простим випадком; об'єднання ж є двоїстою або багатоаспектною спілкою. Спільнота сходить від об'єднання до спілки, і останню тут можна мислити лише в межах об'єктивно-загального порядку... Суспільство ж підноситься від спілки до об'єднання. Сягнувши найвищої точки свого розвитку, воно може знову уподібнюватися до спільноти...

...Прототипом усіх спільнотних зв'язків виступає сама сім'я в усіх її формотворах. Спільнотні "спілки" найдосконаліше можна зрозуміти як співдружності: спільність духу ґрунтується на спільній праці або професії, отже, на спільній вірі. [...] Проміжне становище між об'єднанням і спілкою посідає безліч інших важливих відносин, серед яких чільне місце належить шлюбіві...»

...«Держава має двоїстий характер. [...] вона становить загальний суспільний зв'язок, існує і немовби розбудовується задля того, щоб захищати свободу і власність своїх суб'єктів, разом із тим виражати і втілювати в життя природне право. [...] Необмеженій експансії цієї законодавчої влади, витісненню природного або конвенційного права правом державним або політичним, може протистояти – завдяки ствердженню свого власного права – суспільство, котре як сума окремих індивідів перебуває поряд із державою і водночас немовби під нею. [...] Однак, по-друге, держава є самим суспільством, або соціальним розумом... суспільство в його єдності – це не особлива особа, що існує попри та поряд із рештою осіб, а особа абсолютна, від якої решта осіб тільки й здобувають своє існування...»

«...від великого міста як такого слід відрізнити національну столицю...

...Юрба набуває свідомості, здобуваючи різноманітну освіту в школах і черпаючи її з газет. Від класової свідомості вона переходить до класової боротьби. Класова боротьба може зруйнувати суспільство і державу, які вона хоче перетворити. А що вся культура загалом вже перевтілилася в суспільну і державну цивілізацію, то в такій своїй перетвореній формі прямує до загибелі і сама культура».

ТРУБЕЦЬКОЇ Сергій **Про природу людської свідомості**

[...] «Хоч наше знання соціологічних законів спірне й хитке, – навряд чи можна заперечувати певну органічну цілісність у самому історичному процесі, чи відому розумну, логічну єдність у наступності й розвитку загальнолюдських знань і культурних основ. Розглядаючи історичний процес загалом... виявляємо, що світові ідеї, які визначали його хід, мають надособову, позитивну об'єктивність: це ніби загальні основи, втілювані в історії; бачимо, що великі події й перевороти не пояснимі з окремих, індивідуальних дій, інтересів і потуг, із випадкових, одиничних вчинків, але що вони визначаються загальними масовими рухами, іноді зовсім стихійними, загальною свідомістю, спільними інстинктами й потребами. [...] Ми не хочемо заперечувати роль особистості в історії... особистість може мати й справді має в ній *загальне* значення. Однак універсальне значення особистості й потребує пояснення. [...] є особистості, здатні подавати спільні інтереси й ідеї, *управляти* людьми в ім'я спільних інтересів, вести, вчити й просвіщати. Ці здібності, притаманні історичним особистостям, справжнім діячам і вчителям людства, потребують пояснення. [...] історична особистість є продуктом свого суспільства; воно творить її, і вона проймається спільними інтересами. Вона репрезентує його органічно, втілює, зосереджує в собі відомі прагнення,

оскільки може їх усвідомити краще від інших, знайти шлях до розв'язання назрілих історичних завдань...

Там, де народна інтелігенція не організована або дезорганізована, народне тіло може відчувати нужду й потреби, без того щоб викликати відповідні дії центральних органів.

...Сила держави – в її життєвих принципах, у внутрішній єдності духа, що обумовлює політичний і культурний устрій. І ось чому істотним завданням кожної держави є просвіта народу й створення його інтелігенції».

«Отже, в тій чи іншій формі особистість становить суспільство і свою епоху. [...] Якщо існує позитивний прогрес в будь-якій галузі життя, якщо розвивається суспільство, наука, мистецтво, релігія, то особистість може й повинна вносити дещо безумовне у своє суспільство – свою свободу, без якої нема ні права, ні пізнання, ні творчості. [...] Розглядаючи світовий процес, ми бачимо, як важко й повільно зароджувалась людська особистість, як сутужно розвивалася її самосвідомість».

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ Михайло

Господарство і громадське життя

[...] «Суспільний лад кожного народу надзвичайно різниться на різних щаблях свого розвитку... Як процес між людиною і природою, господарство натрапляє у властивостях цієї останньої на свою останню межу і свій природний рубіж. [...] Зовнішня природа справляє подвійний вплив на людину: прямий і опосередкований.

...Природа визначає зовнішні цілі й умови людської діяльності і цим самим найвищою мірою справляє могутній вплив на все життя людини, як і на її фізичні і психічні властивості...

Природа за посередництва господарства визначає форми соціального життя. [...] Народ, котрий живе віддалік від моря, не може займатися морською торгівлею. [...] Лісові народи є

іншим прикладом тісного зв'язку соціального типу з природними умовами існування... [...] Природа надає суспільному життю широке коло можливого в межах цього кола – але чим заповнюється це коло, це залежить лише на перших щаблях розвитку безпосередньо від зовнішніх умов природи.

...суспільний розвиток стає вільнішим у тому сенсі, що він дедалі більше визначається своїми власними, внутрішніми, духовними, а не зовнішніми, сторонніми, матеріальними силами».

Нариси з нової політичної економіки і соціалізму

[...] «Винайдення машин було першим словом промислової революції. [...] Людина як тварина, як носій механічної енергії втратила завдяки машинам своє попереднє господарське значення порівняно з людиною як істотою розумною, як джерелом психічної сили...

Клас великих землевласників істотно виграв від промислової революції. [...] Результатом... удосконалень стало величезне зростання землеробного прибутку. [...] промислова революція була надзвичайно вигідна класам власників...

Винайдення машини радикально змінило позиції великого й дрібного виробництва. [...] Зміна способів виробництва призвела до надзвичайного зростання народного багатства. [...] для А. Сміта зростання народного багатства було синонімом соціального прогресу. [...] Розвиток капіталізму викликав надмірний приріст населення...

...Класові протилежності існували й раніше, але ніколи вони не виходили так яскраво на перший план історії, як у новітній час.

...свобода конкуренції перемогла. [...] Щоправда, наука в особі економістів усією силою свого авторитету чинила опір втручання державної влади у ставлення підприємців до робітників...

...лише завдяки дозвіллю, створеному скороченням робочого дня, став можливим той незвичайний

інтелектуальний підйом робітничого класу, який характеризує другу половину минулого сторіччя. [...] третій могутній чинник піднесення робітничого класу в новітній час – кооперативний рух, зерно якого засіяв великий Оуен. [...] Ці чинники – законодавство з охорони праці, робітничі спілки, кооперативний рух – у зв'язку з величезним підвищенням продуктивності праці, завдяки успіхам промислової техніки викликали піднесення добробуту робітничого класу».

УКРАЇНКА Леся

Державний лад

«Адже кожний має право обороняти своє життя, свою родину від розбійників, так само кожний повинен би мати право обороняти свою волю від кожного, хто хоче її зламати. [...] Коли хто хоче жити вільно, але не свавільно, то мусить учитися і думати про те, що таке воля. Проте треба пам'ятати, що економічна і політична воля дуже залежать одна від одної. [...] се ми не раз споглядаємо, як будемо говорити про порядки і закони різних держав. Як ми вже знаємо, не в усіх країнах однаковий державний лад, а через те і не скрізь люди мають однакові права, однакову політичну волю. Одні люди вибороли вже собі такі права, про які другі ще ледве думати сміють...

Найвільнішою державою можна назвати таку, де люди мають всі людські і громадські права, які тільки встановлені на світі. Людські права – се ті, які належать кожній людині окремо, а громадські – ті, що стосуються до цілої громади людей. Запевне, і ті, і другі дуже тісно сплетені межі собою».

ФІХТЕ Йоганн

Призначення людини

[...] «Держава абсолютна за своєю формою – це на наш погляд, штучна установа, завдання якої спрямувати всі індивідуальні сили на життя роду...»

«Кожна особистість як людина має своє законне домагання на власність; це законне домагання рівне у всіх».

Про призначення вченого

[...] «Людина покликана для життя в суспільстві; вона повинна жити в суспільстві. Життя в державі не належить до абсолютних цілей людини... Але воно є *засобом*, що існує лише за певних умов, для заснування *досконалого суспільства*.

... мета всякого уряду – зробити уряд зайвим. [...] Остання найвища мета суспільства – повна згода і одностайність з усіма можливими його членами. [...] об'єднання, яке має ставати міцнішим за згуртованість, за обсягом чимраз ширшим, є істинним призначенням людини в суспільстві... загальне вдосконалення себе самої через вільно використовуваний вплив на нас дорогих та вдосконалення їх шляхом зворотного впливу на них як на вільних істот – ось наше призначення в суспільстві.

...У кожного є обов'язок не лише взагалі бажати бути корисним суспільству, але й спрямовувати в міру своїх сил і розуміння всі старання до кінцевої мети суспільства, саме чимраз більше облагороджувати людський рід, тобто звільняти його від гніту природи, робити його більш самостійним і самодіяльним...»

...«Учений... за своїм призначенням [...] *учитель* людського роду. Але він зобов'язаний познайомити людей не лише загально з їхніми потребами і засобами для задоволення потреб, – він має особливо вказувати повсякчас і на кожному місці потреби, що з'явилися саме тепер, за певних умов, і відповідні засоби для досягнення тепер поставлених завдань. [...] *вчений* – вихователь людства».

Що таке народ у найвищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини

[...] «Отже, це і є народ у найвищому значенні цього слова, як його бачить духовно багатий світ: сукупність людей, які живуть разом в суспільстві й ненастанно відтворюють себе природно й духовно, а вся ця сукупність улягає особливому законіві розвитку божистого в ній...

...Народ і батьківщина в цьому розумінні як носій і запорука земної вічності і як те, що в цьому світі може бути вічним, виходить далеко поза державу у звичайному розумінні цього слова і поза суспільний лад... Саме тому любов до батьківщини має навіть керувати державою...»

...«Перемогу здобуває не сила рук і не досконалість зброї, а сила духу. [...] Народ, здатний – хай навіть це стосується тільки його найвищих представників і керманічів – утвердити в собі образ духовного самостійного світу і бути охопленим любов'ю до нього... напевно перемаже тих, хто був тільки знаряддям для поневолення самостійних народів... Держава як саме лише керування звичним, мирним рухом уперед людського життя – не найважливіше в ньому, що існує саме собою; це лише засіб для досягнення найвищої мети: рівномірного поступу в розвитку суто людського в тій нації».

ФОЄРБАХ Людвіг

Необхідність реформування філософії

[...] «Неминучою, справжньою може бути лише та зміна у філософії, що відповідає запитам часу, яка відповідає інтересам людства. [...] Істотні особливості філософії відповідають суттєвим властивостям людства».

...«Якщо з суб'єктивного погляду пояснювати державу, то тільки тому люди об'єднуються, що вони не вірять в Бога, що вони несвідомо, мимовільно, практично заперечують свою релігійну віру. [...] Суб'єктивне пояснення виникнення держави корениться у вірі в людину, як Бога для людини. [...] Держава є зосередженням всякої реальності, держава є провидінням людини. У державі один замінює одного, один доповнює одного – чого я не можу, чого я не знаю, то може інший. Держава – передусім людина, держава – *абсолютна людина*».

Основні положення філософії майбутнього

[...] «Людська сутність наявна тільки у спілкуванні, в *єдності людини з людиною*, в єдності, що ґрунтується лише на

реальності відмінності між Я і Ти. [...] Людина разом зі своїм прагненням до щастя є істотою природи. [...] Людина – найвища істота природи, тому я повинен виходити із сутності людини, покладати її в основу... Людина не є витвором людини, а продуктом культури, історії. [...] Перший твій обов'язок полягає в тому, щоб зробити щасливим *самого себе*. Якщо ти сам щасливий, то ти зробиш щасливим й іншого. [...] Любити означає бажати і робити добро іншим, відповідно, визнавати егоїзм інших... Колись метою життя для мене було мислення, тепер життя є для мене метою мислення. [...] Істинна філософія полягає не в тому, щоб творити книжки, а в тому, щоб творити людей».

Письменник і людина

[...] «Сприйняти в собі духовне – означає лише зрозуміти його, а зрозуміти – означає лише пізнати дещо в нас самих і виходячи з нас самих, узгіднено з нашою власною розумною сутністю. [...] Душа людини – це те, що вона пізнає й відчуває в собі як істинне і найвище, що визначає її спосіб міркувати про речі, існувати, жити й діяти. Саме душу письменник вкладає в свої книжки. [...] осягаємо його справжню, найвищу духовну індивідуальність тільки в його творах, бо в них він викладає чисте золото свого духа»...

Сутність християнства

[...] «Я розумію під природою сукупність всіх суттєвих сил, речей та істот, які людина відрізняла від себе як нелюдське. [...] природа [...] є все, що ти бачиш і що не є справою людських рук і думок. [...] природа є все те, що для людини [...] уявляється безпосередньо чуттєво як основа і предмет її життя. [...] Природа може бути пізнана лише *через саму природу*».

...«Людина ніколи не може звільнитися від своєї справжньої сутності. [...] Які відмітні ознаки істинно людського в людині? *Розум, воля і серце*. Досконала людина володіє силою мислення, силою волі і силою почуття. Сила мислення є світлом пізнання, сила волі – енергією характеру,

сила почуття – любов'ю. [...] Любов до людини не має бути похідною; вона повинна стати *первинною*. Якщо людська сутність є найвищою сутністю людини, то й практична любов до людини повинна бути найвищим і першим законом людини»...

«Прагнення до свободи, тотожне з прагненням до щастя – це сутність природи і сутність людини. [...] Яка країна, який народ і людина, таке й її щастя. [...] Добро те, що відповідає людському прагненню до щастя; зло – те, що йому явно суперечить. [...] Добро є нічим іншим, як тим, що відповідає і що вигідне егоїзмові окремих людських класів і що... йде завдяки іншим. [...] Не повинна бути відмінена власність взагалі – ні! Але й неприпустимо, щоб деякі мали власність, а інші нічого не мали; власність має бути у всіх!»

ФРАНКО Іван

Мислі о еволюції в історії людськості

[...] «Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою... Демократична, людова історія зискує новішими часами нову сильну підпору, якої не мали історії попередні, зискує такого союзника, котрий приготує для неї найтривкішу основу. Сей союзник – науки природничі. Наука о розвитку, котра стала таким сильним двигачем у природознавстві, перенесена тепер і в історію, і, конечно, двигне її наперед. Чоловік яко твір природи стався предметом окремої науки, антропології. Чоловік яко... (звір суспільний) стався предметом [...] окремих наук *соціологічних*, котрі слідять його в зв'язку суспільнім, слідять розвиток суспільної праці, думок, вірувань і прочої культури. Всі ті науки [...] притикають до історії і почасти входять в її обсяг. [...] Еволюція (розвиток), виходячи від первісної дикості чоловіка, містить в собі поступ яко головний і вироджування (дегенерація) яко побічний, підрядний складник. [...] в понятті еволюції містяться поруч себе і понад собою два супротивні процеси: поступ наперед... і поступ назад. Поступ

наперед є проявою первісною, переважаючою і нормальною; поступ назад – проявою пізнішою і хворобливою. [...] в кожному розвитку... ідуть побіч і мішаються дві струї: різницювання (диференціація) частей однорідних і скуплювання (інтеграція) частей різнорідних. [...] боротьба за існування – се головна движуча сила еволюції в світі істот органічних... Коли, де і яким появився чоловік на землі, сього досі наука не знає. [...] Форма одиничної боротьби за існування зовсім не закон, не вічна і не загальна... [...] всі дотеперішні проби дарвіністів на полі наук суспільних треба вважати більш або менш хибними. [...] В першій порі суспільного життя людського не було того, що називаємо *властю*, т. є. панування людей над людьми. [...] при помочі релігії та обрядів слуги народу зробились панами народу! [...] Боротьба за існування витворює спільність. Кожда верства в складній драбині суспільній повинна була розвиватися сама в собі, плекати й до найвищого розросту доводити ті зароди, які в ній були зложені...

...Ми бачили, що в нашій капіталістичній добі живе ще чимало паростів минулих часів. Але ми бачили також немало розростаючихся зародів нового віку в нашій житті. [...] важна річ зібрати ті зароди в одну цілість, відгадати з них напрям майбутнього розвитку і виробити собі бодай в приближенні вірний образ майбутньої суспільності. Звісна річ, те майбутнє впорядкування не потребує бути всюди однакове. [...] Як будуть в тім майбутнім ладі устроєні різні подробиці... се діла менш важні. Вони будуть уладжені *по-людськи*, скоро люди перестануть бути панами і слугами, а стануть тільки людьми.

Наука і її взаємини з працюючими класами

[...] «Доведено, що не тільки великі королі, вожді й завойовники не “робили і не роблять історії”, але навпаки, що історія витворила їх самих: вони піднялися і стали необхідними внаслідок попереднього розвитку певного народу, внаслідок його сучасних економічних і політичних

умов, вони були, власне, тільки знаряддям її дальшого розвитку... [...] новіші дослідження зробили велетенський переворот в усій історичній науці... усе людство в своєму історичному розвитку підлягає певним природним сталим законам, а не капризам і забаганкам окремих людей... [...] Винайдення письма відразу спричиняє до величезного повороту в розвитку людства. [...] здобувати щораз більші знання... підпорядковувати собі сили природи..., прискорює поділ людей на класи, віддаючи в руки одних виключно владу і набування дальших знань і в той же час засуджуючи інших на виключно тяжку механічну працю... Винайдення письма стає підставою і головною умовою розвитку точних наук. [...] прискорило посередньо поділ людей на працюючих фізично і працюючих тільки розумово. [...] Але, мабуть, жоден винахід не справив такого тривалого і потужного впливу на людство, як винайдення друку. [...] книжки, які досі були дуже дорогі, – стали доступні і людям менш заможним.

...наукою можна називати тільки пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і як завгодно. Тільки природа надає людині засоби до життя, до задоволення своїх потреб, до розкоші і щастя. [...] Поза природою нема пізнання, нема істини. І лише природа є тією книгою, яку людина мусить постійно читати, бо тільки з нею може з'явитися для людини блаженна правда. Але ж чи пізнання, саме пізнання законів природи становить єдину мету науки? Ні. Саме знання нікому їсти не дає. [...] справжня наука повинна сповняти дві неодмінні умови: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користати з тих законів, уживати їх у боротьбі з тією ж природою.

...Людина прагне споконвіку до однієї мети – щастя. Того щастя вона досягне аж тоді, коли наука і праця зіллються до неї воедино; коли всяка наука буде корисною працею для суспільства, а всяка праця буде виявом її розвинутої думки, розуму, науки. І народи тільки тоді зможуть досягнути щастя

і свободи, коли всі будуть вченими працівниками, тобто коли кожний буде розвинутий розумово, по можливості якнайвсебічніше, і коли кожен буде у змозі використовувати свої сили на добро загалу і на добро своє власне. Ідеал той, правда, ще далекий і декому може здатися недосяжним або фантастичним»...

«...немає такої важливої науки, як наука про людину і людське життя. Лише вона може визначити справжнє місце людини в природі і серед інших людей [...] вказує на початок людського поступу. [...] Людина, щоб бути справжньою людиною, мусить мислити, а логіка вкладає людське мислення в певні форми. Мисляча людина перш за все прагне пізнати себе, зважає на свої дії і старається погоджувати їх з своїми думками; розглядає і впорядковує свої поняття, відчуття і замислюється над їх суттю. [...] Пізнавши саму себе (тобто пізнавши немов одну цеглину, мільйони яких складають все людство), мисляча людина підходить до пізнання того людства...Досягнувши зрілого віку, людина стає громадянином країни, батьком сім'ї, господарем і власником різноманітних предметів, – а отже, з часом починає справляти вплив на долі інших подібних людей і сама зазнає на собі їх впливів. Одним словом, людина стає активним членом суспільства і відчуває всі суспільні зв'язки... Вона замислюється тоді над суттю цих зв'язків, досліджує їх початок і мету.

...Безперечно, ця наука (суспільна економіка) має найбільше значення для працюючих класів, бо вчить, що єдиною основою людського щастя і добробуту є праця. Кожна людина... що живе в суспільстві і на кожному кроці із суспільством тісно пов'язана, мусить виробити в собі певні поняття про життя з людьми... [...] Етика вчить людину жити по-людськи... змінює тваринну природу людини і облагороджує, – і в такий спосіб робить її здатною до сприйняття щастя як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного, що ґрунтується на узгодженій праці».

На склоні віку

[...] «В мужчині і жінці сотворила природа не дві раси, не дві окремі нації, а дві часті одної цілості. [...] треба вчити жінок і мужчин *спільного життя*, спільної праці, товаришування і співділання й поза сферою полових відносин».

Поза межами можливого

[...] «Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, се не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. [...] Економічне питання таке важне, таке основне, що й при справі політичної самостійності всякого народу не то що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку. [...] Значить, жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності... Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнім полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань... [...] не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі, а ті, що лишилися на своїому ґрунті, попадали в зневіру...»

«Для Маркса і його прихильників історія людської цивілізації – то була поперед усього історія продукції. З продукції матеріальних дібр, мов літорослі з пня, виростали і соціальні, і політичні форми суспільності, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали. В останніх роках обернено питання другим кінцем. Що гонить чоловіка до продукції, до витворювання економічних дібр? Чи самі тільки потреби жолудка? Очевидно, що ні, а цілий комплекс його фізичних і духових потреб, який бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніша культурна праця – се вплив потреб і ідеалів суспільності. Тільки там, де ті ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо й прогресивну і чимраз інтенсивнішу матеріальну продукцію...

Коли ж ідеал – життя індивідуального – треба прийняти головним двигачем у сфері матеріальної продукції, тим, що попихає людей до відкрить, пошукувань, надсильної праці, служби, спілок і т. д., то не менше, а ще більше значіння має ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою *нації*. [...] Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин першим потопче і роздавить нас, як сліпа машина».

Свобода і автономія

[...] «Свобода й автономія мусять нерозривно в'язатися з собою, а властиво автономія мусить опиратися вповні на основах горожанської свободи.

...думаю, що покликом нашим у сю пору не може бути ані автономія, ані федералізм... а все і всюди: *повна політична воля і рівність кожної людської одиниці*, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності».

Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова

[...] «Драгоманов як історик був еволюціоніст, вірив у ненастанний органічний розвій не лише в сфері матеріальних явищ, але також у сфері духу, віри, літератури й етики. Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людське, індивідуум, його душу, волю й інтелігенцію. Суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії, настрої і змагання мас.

...Драгоманов... подає дуже популярний і занадто упрощений виклад свого розуміння суспільного устрою. [...] дав нам наївні міркування мужика, що не бачив світу і не потрафить піднятися думкою до зрозуміння вищої

суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь... [...] в його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично кінцевого, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію, чого не заступимо ніякою не опертою на ній автономією».

Що таке поступ?

[...] «Хто каже “поступ”, той каже одним духом дві речі. Одно те, що все на світі змінюється, ніщо не стоїть на місці, а друге – не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи змінюється на ліпше, чи на гірше? [...] на се вже відповідь не у всіх однакова. [...] Певна річ, коли беремо на увагу сам початок людського розвою, оту добу лупаного та гладженого каменя, дикого стадового життя по лісах та печерах і порівнюємо її з теперішнім людським життям, з часом, коли люди живуть по домах [...] одягаються раз тепло, раз холодно, їздять залізницями, порозуміваються телеграфами та телефонами, вгризаються в глиб землі, плавають поверх води і попід воду, літають по повітрю і зазирають своїм оком усередину всякого, навіть живого тіла при допомозі рентгенового проміння... за тих кільканадцять тисяч літ люди поступили дуже сильно до ліпшого... *поступ веде до добра*. [...] були часи, коли праця й цивілізація цвіла там, де тепер ліси, дебрі та пусті поля. По інших краях маємо... приклади... що поступ не все буде, але часто руйнує. [...] візьміть нашу Русь! Тисячу літ тому вона творила окрему, самостійну державу, що грозила Царгородові, простягала руку на Болгарію, мала зносини з німцями, приймала в Києві французькі посольства і віддавала свою князівну за французького короля. А по 400 літах такого державного життя, коли у нас почало заноситися і на витворення власної просвіти, школи, письменства і всього того, що робить купу людей цивілізованим народом, на нас спадає грім із ясного неба, монгольські орди, і розбивають зачатки нашої цивілізації і кидають нас на довгі століття в кут, у пільму, в неволю та залежність...»

«Більше як 200 літ перед Христовим Різдвам жили в єгипетським місті Олександрії вчені греки, що, користуючися довговіковими спостереженнями єгиптян та вавілонців над рухами тіл небесних, затіннями сонця і т.п., дійшли до того погляду, що не сонце обертається довкола землі разом з цілим небом і з усіми звіздами, але навпаки, земля є мала порошина супроти тамтих небесних тіл і разом з місяцем та іншими планетами бігає навколо сонця. Але [...] їх писання та обрахунки були забуті й затратились, і треба було ще півтори тисячі літ, заким люди по довгій і тяжкій блуканині дійшли нарешті іншими дорогами до тої самої цілі. [...] людський поступ іноді ніби цофається взад, спочиває довгі віки, аби потім обхідною дорогою дійти до тої цілі...

...З того усього... видно деякі цікаві речі... Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якось хвилями. [...] третє, що той поступ не держиться одного місця, а йде, мов буря, з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад.

...Греки перші зробили знання власністю широкої маси народу. [...] відтепер грецька освіта робиться тим сонцем, що освічує весь світ, схід і захід... На грецькій освіті вирости й римляни... [...] римський правний порядок збудований на невірності, тобто на страшнім безправ'ї, не міг устоятись... В перших віках по Христовім різдві первісні римляни майже зовсім потонули, розтопилися в масі чужосторонніх римлян, ... неповноправних або невольників.

...Уже не Середземна котловина, але ціла земна куля починає бути затісна для людського роду. Люди обчислюють докладно те, що вона їм може дати, числять, на як довго може се вистачити їм і оглядаються за новими джерелами надбання. Людська наука силкується зібрати до купи всі здобутки людського роду від найдавніших часів, перевірити їх розумом та пробою, видушити з них науку на будуще, зберегти все цінне та цікаве та забезпечити будущі покоління від можності таких самих упадків та руїн, які бували в давнину.

... Кожний народ, кожда громада працює над тим, не покладаючи рук. А хто би смів на хвилю загавитися... може бути певний, що незабаром його не стане на світі, що той “поступ” буде для нього не добродієм, а пожежею і спалить його та змете з землі... Вимирання, щезання непоступових людей іде тепер сто раз швидше, ніж ішло давніше.

...буває й так, що нові заїди, як колись гунни та мадяри, приходять у заселений уже край і починають вигублювати давнішу людність, так як диких звірів, або повертати їх силою в невольників, щоб посісти їх землю. Так було з тими голландськими поселенцями в Південній Африці, що тепер називаються бурами. Вийшовши перед 300 роками з Європи, вони таким явним розбоєм прочистили собі місце... І отсе перед роком ми були свідками, як ті малі розбійники зробилися жертвою більшого і далеко розумнішого розбійника – Англії, що внесе, певно, в той край більше порядку, культури, науки, свободи, а з нею разом і здирства та визиску»...

...«Головна різниця між диким і цивілізованим чоловіком, різниця, з якої виплили всі інші, се поділ праці. Дикий чоловік робить сам собі все, чого потребує... [...] Освічений чоловік робить звичайно якусь одну, тісно обмежену роботу, а поза те нічого більше, та за те користується роботою інших. [...] Чоловік зумів покорити собі сили природи, заставив воду, вітер, далі пару сповняти певну працю, обертати колесо, посувати або двигати тягарі. Він зумів у різних галузях повігадувати машини, що порушувані чи то силою рук, чи силою природи, виконують певні роботи, подібні до роботи людських рук... Машина робиться в фабриці панею, а чоловік, давній ремісник... її слугою: він повинен доглядати, підмазувати, чистити її [...] та пильнувати її руху...

Поділ праці в громаді, в суспільності, доводить до поділу суспільності на верстви... Так виробилися звільна окремі верстви вояків, ремісників, рільників; деякі роботи, особливо домашні, скинено виключно на жінок.

В кожній такій верстві поділ праці знов доводить до дальших розділів... Машина і тут вносить значну зміну.

... Поділ праці веде до прискорення і вдосконалення праці. [...] Вся людськість за останніх сто літ зробилася тисячу раз багатшою... Величезні багатства з одного боку, зібрані в немногих руках, і страшенна бідність з другого боку, що душить мільйони народу. Нерівність між людьми ніколи не була більша, як власне в наших часах... Нерівність людей між собою – се неминучий витвір боротьби; вона не є нещастям для людей, але власне основою дальшого розвою і дальшого поступу... сама природа дбає за те, аби між людьми не було рівності. Дарвіністи як у природі, так і в відносинах між людьми завсіди стоять на тім, що хто дужчий, той ліпший; хто переміг у боротьбі, той і має право за собою. Природа, говорять дарвіністи, не знає жалю... Свобода боротьби, то повинна бути основа людської політики. [...] а з того свобідного змагання витвориться дальший, чимраз краший поступ. На жаль, пани дарвіністи... замало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії рослинного і звірячого розвою.

...Кожна людська особа сама для себе цілий світ, кожна в своїх очах має право жити як їй хочеться, розвиватися як може, все, що обмежує, стіснює її – шкідливе. Але чоловік – громадський звір, він живе на світі не сам, а в родині, в громаді; для родини, для громади він мусить віддавати частину своєї свободи і свого особистого права. [...] Таким способом одиноким і найвищим огнищем власті, по думці анархістів, повинна бути *громада*, в якій усі члени мали би рівні права і завідували би своїми справами через виборну старшину. Отсей анархістичний ідеал лежав, між іншим, у основі програмових нарисів Драгоманова»...

...«Ані один чоловік не жиє виключно своєю власною працею. На його виживлення, одежу, помешкання, виховання та заробкування складається праця соток і тисячів різних людей... Кожний робучий чоловік у наших часах робить далеко більше, ніж сам спотребує, робить, так

сказати, для спільної скарбівні. Людськість у загальній сумі робиться багатшою. [...] Ми працюємо, – кажуть комуністи, – як новочасні освічені люди, але розділюємо те запроцьоване добро, як вовки або як дикуни: хто більше урвав, а інших відігнав або роздер, той ліпший.

... І не буде добра між людьми, поки та нерівність не буде усунена. [...] аби спільній праці відповідало спільне вживання випрацьованого добра. [...] так далеко, до *предметів безпосередньо людського вжитку* комунізм не може сягати. [...] до всього спільного, суспільного чоловік мусить іще доложити щось *свогого, власного*, окремого, і аж тоді може мати з того якийсь пожиток. [...] виявилася ще одна, може найбільша перешкода для осущення комуністичних думок. Від біди можна би допустити можливість тісної спільності між людьми одної народності, одної мови, одної віри, одного ступня цивілізації... Але як уявити собі потім відносини між різними народами та ступенями цивілізації? [...] чи не почнеться між комуністичними суспільностями та сама боротьба та тяганина, що йде тепер без комунізму?..

...Навпаки, по думці соціал-демократів держава – розуміється, будуча, народна держава – мала статися всевладною панею над життям усіх горожан. Держава опікується чоловіком від колиски до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно, запевнює йому заробіток і удержання відповідно до його праці й заслуги. [...] Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягаром на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мала би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. [...] Народна держава стала би величезною народною тюрмою. [...] Ні соціал-демократична “народна держава”, коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила б раю на землі, а була би в найліпшій разі великою завадою для дійсного поступу.

...дорога того поступу була не проста ані одностайна... певні місця, осягнувши досить високий поступ, упадали... головною движучою силою поступу є поділ праці... той поділ праці вкупі з вродженою всім людям неоднаковістю сил; здібностей і вдачі вироджує громадську й освітню нерівність, а та нерівність до величезного противенства між крайньою бідністю одних та нечуваним багатством інших»...

...«Як бачимо, обік зросту багатства, науки й штуки, зросло також почуття милосердя, любові до людей, справедливості. Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Скріплення, утончення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу, отсе основна підвалина всякого поступу...

...Повного особистого щастя, не заколоженого ніякими прикростями – чоловік не осягне ніколи... так само... повного громадського щастя, повного, так сказати, раю на землі люди не діб'ються ніколи. Але се ще не рація, щоб ми закладали руки і байдужно дивилися, як міцний душисть слабого, як багач кривдить та висисає бідного, як одиниці кривдять та руйнують... тисячі людей. [...] Поступ цілої людськості – се величезна і дуже складна машина. [...] Властивий поступ починається там, де наступає здруження. А ціла історія людського роду то властиво історія здруження людей, зливання одиниць, дрібних родин у громади, племена та держави. [...] Первісна вовча боротьба за ествування приймає в таким громадським житті зовсім інші форми, вироджує інші почуття та цілі, а поперед усього почуття єдності та дружності людського роду супроти всієї решти природи».

Ukraina irredenta

[...] «А раз відчута буде... потреба політичної самостійності України, то справа ця ввійде на порядок денний політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не осущниться».

ФРАНК Семен

Духовні основи суспільства. Вступ до соціальної філософії

[...] «Проблема сутності і сенсу суспільного життя є, очевидно, частиною й при цьому... дуже істотною частиною проблеми сутності й смислу людського життя взагалі – проблеми людської самосвідомості. Вона пов'язана з питанням, що таке людина і яке її істинне призначення. [...] соціальна філософія повинна з самого початку виходити з релігійного переконання (підтвердженого історичним досвідом і поглибленого розглядом суспільного життя), що є вічні закономірності, що впливають з сутності людини, які вона хоч може порушити, але які безкарно не можна порушувати, й тому вони визначають справжню межу людських прагнень. Людина не є свавільним господарем свого життя; вона є вільним виконавцем найвищих повелінь, які водночас є вічними умовами життя людини. [...] І кінцеве завдання соціальної філософії – знайти і визначити основні з цих законів».

...«Соціологія» з самого початку поставила своїм завданням пізнати “закони” суспільного життя, аналогічні “законам природи”; вона хотіла і хоче бути позитивною наукою про суспільство і при цьому наукою за зразком природознавства. Позитивна наука, що вивчає емпірію дійсності, тут – як і повсюдно – може бути тільки спеціальною наукою... Хто наперед відмовляється від філософського пізнання суспільних явищ і бачить у них лише об'єктивну предметну дійсність, пізнаванню “позитивною наукою”, той закриває собі шлях у глибину, в істинну, а отже, й у справжню загальну сутність суспільного життя. Такі питання, як, наприклад, про відношення свободи й необхідності, або про наявність і своєрідність закономірності суспільного життя, або про відношення між ідеалом і дійсністю, неминуче виходять поза межі відання позитивної науки. Основні питання узагальнюючого соціального знання за своєю суттю є питаннями феноменології духу і тому потребують

філософського вивчення. [...] Суспільне життя – це життя людське, творіння людського духу, в яке вкладаються і в якому співдіють всі сили і властивості людського духу. Узагальнене пізнання суспільного життя неодмінно має [...] характер самопізнання людини. [...] “соціологія” не розуміє обмеженості свого задуму і сплутує його із завданням дійсного всеосяжно-узагальнюючого суспільствознавства... Всупереч своєму свідомому задуму соціологія не могла уникнути і не уникла долі бути соціальною філософією... [...] Визнаємо ми чи ні законність науки, що йменується “соціологією”... зрозуміло, що вона не може замінити собою ясно й свідомо поставленого задуму соціальної філософії й що насправді узагальнююче, яке достатньо глибоко й широко захоплює свій предмет, суспільствознавство може бути тільки соціальною філософією»...

...«Єдність суспільства, спільність порядку й форм життя визначаються найближче спільністю людських потреб, людської природи, й ця спільність – це справжня реальна єдність, прихована за масою окремих індивідів – так само, як за хаотичною грою “атомів” у фізичній природі постає реальність спільних сил природи, що діють в ній, що виражається в загальній закономірності явищ природи. [...] Суспільство є, отже, більше від єдності в сенсі однаковості життя; воно є єдністю і спільністю в розумінні об’єднаності, спільності життя, його впорядкованості як єдиного конкретного цілого. З другого боку, ця єдність, що утворює саму суть суспільства, є не лише єдністю однорідного, але й єдністю різнорідного в людях та їхнього життя. Будь-яке суспільство ґрунтується на поділі праці, на взаємному відновленні й узгодженні різнорідного. [...] суспільство є конкретним цілим як єдність різнорідного...

...суспільства, на відміну від одиничної одушевленої істоти, є як соборна єдність не якимось “я”, а – “ми”, його єдність існує, властиво діючи як свідомість спільноти, як ідея “ми” в окремих його членах. “Ми” зовсім не є просто “масове

число” від “я”... проста сукупність багатьох “я”. [...] “Ми” є, отже, певною первинною категорією особистісного людського, а тому й соціального буття. [...] “ми” настільки ж первинно – не більше й не менше, ніж “я”. “Ми” не є похідним стосовно “я”, не є сумою або сукупністю багатьох “я”, а є споконвічною формою буття, співвідсною з “я”... таким же первинним онтологічним коренем нашого буття, як і наше “я”. “Я” так само немислиме інакше, ніж як член “ми”, як “ми” немислиме інакше, ніж єдність “я” і “ти”. [...] Окремішність, обособленість, самостійність нашого особистого буття є відокремленістю лише відсною; вона не лише виникає із всеосяжної її єдності, але й існує тільки в ній. [...] суспільство не є цілісним, ніби суцільною і однорідною всеєдністю, а має два аспекти або, точніше, два пласти: внутрішній і зовнішній. Внутрішній пласт полягає власне в окресленій вище єдності “ми” або, точніше, у зв’язку кожного “я” з цією первинною єдністю “ми”; зовнішній же шар полягає саме в тім, що ця єдність розпадається на роздільність, протистояння, протиборство багатьох “я”, що цій єдності протистоїть роздільна маса окремих, відділених одне від одного людей. [...] У цьому поверхневому емпіричному пласті суспільного буття первинна єдність “ми”, корінна всеєдність людського буття дійсно виявляється набагато слабкіше, менш виразно, ніж роздільність і протиборство між окремими людьми – між “я” і “ти” (або “я” і “вони”). Внутрішня всеєдність, первинна гармонія і узгодженість вселюдського життя хоч і є в основі суспільного буття і є справжньою реальністю, однак не виявляє свого втілення назовні або знаходить лише вельми неадекватне собі вираження в емпіричній дійсності суспільного життя. У цьому полягає справжній трагізм людського існування, дійсна невідповідність між його емпіричною реальністю і його антологічною сутністю. [...] Подвійність між внутрішнім і зовнішнім пластами суспільства (яку відтепер будемо розрізняти як двоїстість між соборністю і суспільністю у вузькому значенні слова)

безпосередньо впливає з подвійності людської природи взагалі.

...В суспільному механізмі людина є одночасно і матеріал для організації й організуюча його воля. Ця внутрішня, органічна єдність, яку називаємо “соборністю” і яка є в основі людського спілкування, будь-якого суспільного об’єднання людей, може мати різні форми або боки, в яких вона діє як внутрішня об’єднувальна основа. [...] Соборність є... органічно нерозривна єдність “я” і “ти”, що виростає з первинної єдності “ми”. [...] Єдність “ми”, внутрішньо присутня в кожному «я», є внутрішньою основою її власного життя. Ціле не тільки нерозривно об’єднує частини, але наявне в кожній із своїх частин. З цим пов’язано те, що соборна єдність утворює життєвий зміст самої особистості. [...] Інші люди і суспільство як ціле тут – не зовнішні засоби життя, а саме його внутрішній зміст, від багатства якого залежить розквіт і повнота самого життя особистості. Наш висновок... полягає в тому, що суспільство саме тому є особлива, своєрідна сфера буття, що вона є не просто сукупність, зовнішній зв’язок і взаємодія індивідів, а їхньою первинною внутрішньою єдністю – споконвічною багатоедністю, або соборністю як специфічною формою буття...

Суспільне життя за своєю сутністю духовне, а не матеріальне. [...] устрій господарства зовсім не визначається однозначно технічно-фізичними умовами, а залежить від характеру народу, його натури і моральних переконань. [...] своєрідність людської природи полягає саме в подоланні і перетворенні своєї природи. [...] людина завжди хоче бути чимось більшим та іншим, ніж є... Людина є істотою, що сама себе переборює й перетворює, – таке точне визначення людини, що передбачає своєрідну ознаку, якою людина відрізняється від всіх інших істот на світі. [...] Лише людині притаманна здатність піднятися над самою собою... усвідомлюючи абсолютний ідеал свого життя, підноситься

над своєю емпіричною природою, й ця піднесеність і є найсправжнішою суттю людини. [...] Суспільство... є за своєю сутністю виявленням боголюдської природи людини»...

«Жодна сфера суспільного життя не твориться чистою силою пристрастей і пожадливісті: не голод і користь втворює економічний лад суспільства, а тільки економічна потреба, оформлювана і стримувана усвідомленням обов'язку, аскетизмом працелюбності і накопичення, довір'ям до ближніх і моральним визнанням їхніх прав як співучасників загальної справи... Не анархічний порив до свободи утверджує політичні права особистості, а той дух свободи, що оформлений моральним почуттям гідності особистості і повагою до порядку та чужих прав...

...Елементарний політичний досвід вчить, що свобода – як індивідуальна, так і колективна (свобода суспільного самовизначення) – можлива лише на основі права, поваги до загальних об'єктивних норм, що регулюють спільне життя... [...] Щоб насправді панувати над своєю долею, людина має передусім панувати над собою, над своїм свавіллям, над стихійно-природними пристрастями».

...“Ми” та “я”, суспільство як єдність, як живе ціле і особистість виступають в суспільному бутті... як дві самостійні, що протистоять одна одній, інстанції, кожна з яких претендує на абсолютне значення, усвідомлюючи себе абсолютною основою. [...] річ тут не в тім, що одна основа може подолати другу і перемогти завдяки применшенню її або знищенню; оскільки обидві основи порівну потрібні для суспільного буття – остільки ні єдність “ми”, ні “я” немислимі одне без одного. [...] Розв'язання цієї антиномії полягає, як ми вже знаємо, найближче в основі соборності як первинної єдності “я” і “ми”, де обидві основи не протистоять, а ніби пронизують одна одну й випробовуються як внутрішні, взаємно підживлювальні сили. [...] З основи солідарності, що впливає з антологічної єдності “ми”, виходить, що суспільний зв'язок складається з малих спілок і об'єднань,

де єдність цілого безпосередньо ґрунтується на живій близькості між конкретними людьми, на живому спілкуванні людей між собою. [...] Такою самою ж первинною, як основа солідарності, є в суспільному бутті основа індивідуальної свободи. [...] Суспільне життя є спільним, соборним життям людини... [...] сутність людини полягає в її свободі, й поза свободою немислиме взагалі людське суспільство. [...] Свобода, здійснювана за нормального порядку як вільна співучасть в суспільному житті і спільній творчості, як вільне служіння, в разі утисків і придушення вироджується в руйнівну несамовитість самоутвердження»...

«Всі революції на світі, хоч якими б були їхні політичні цілі і свідомі гасла, духовно-психологічно є такими вибухами анархічних пристрастей, що накопичилися в людських душах від надмірного придушення і за відсутності виходу для нормального виявлення вільної дієвості. За суттю такі вибухи можуть бути тільки руйнівними, прагнення свободи, загнане вглиб, поєднується з пристрастями користі, заздрості, ненависті й перетворюється на сліпе бунтарство... в революції суспільство переживає іманентну кару за пригнічення тієї вільної спонтанної людської енергії, тієї життєво-творчої основи, яка при нормальному її виявленні постає джерелом суспільного здоров'я й могутності.

...Самі інтереси загальної свободи, вільного суспільного творення іноді потребують обмеження тих або інших людських "прав", які завжди відносні й похідні і є тільки вторинним виявленням і засобом здійснення основи служіння та пов'язаних з нею солідарності й свободи»...

...«Ідея рівності впливає... із ідеї абсолютної цінності самодостатньої людської особистості, з обоження кожної окремої людини як такої. Рівність тут є абстрактною рівністю, однаковістю всіх людей... [...] очевидно, що рівність в абсолютному розумінні слова – це основа в суспільному житті зовсім не здійснима і яка в історії ще ніколи не існувала. [...] Як люди... не рівні за своїми фізичними й душевними

властивостями, так само вони не рівні за своїм соціальним становищем, за своїми правами і обов'язками. Але встановити рівність соціальну в буквальному розумінні так само неможливо, як і фізичну рівність між людьми. [...] за будь-якого суспільного устрою, хай на яких би основах він був заснований, існує неминуча нерівність між володарями і підлеглими, між людьми, що стоять на різних щаблях суспільної драбини. [...] Всупереч абстрактній доктрині демократизму, що потребує панування всіх або більшості, у всякому суспільстві незалежно від принципів, які воно офіційно сповідує, фатально меншість панує над більшістю. [...] супроти цього фатального соціологічного співвідношення безсильні всі програмні гасла рівності, всі перевороты, здійснювані в ім'я принципу рівності. Всяке суспільство – це отже, аристократія – влада меншості, вождів, “кращих людей” над масою...

По суті, й демократія не може обійтися без принципу авторитету і тому ієрархізму – саме тому, що він є непорушним божественним законом, що визначає саму сутність людини і суспільства. Але вона схильна викривляти і порушувати його; під впливом віри в хибний принцип “самодержавства народу”... авторитетом легко може стати... демагог, що зумів підлестити масам і заслужити їхнє довір'я...

Демократією є не влада всіх, а служіння всіх. Де паралізовано або забуто основу загального вільного служіння, де існують суспільні верстви, які є тільки пасивними об'єктами, а не активними суб'єктами служіння, там, з одного боку, певною мірою паралізоване й послаблене суспільне життя і, з другого боку, приховано вирощуються у людській душі анархічні пристрасті, готується бунт, зростає ідеал самочинного влаштування. [...] Основа будь-якого привілею, різних особливих прав, кожного вищого становища людини чи суспільної групи і класу полягає тільки в одному: в їхній потребності для виконання об'єктивно-потрібної суспільної функції у справі загального служіння

правді. Бо не тільки підпорядкування, але й влада та верховенство є служінням і тому виправдане як таке.

...Влада й привілейоване становище, хоч яке б походження вони мали, є спокусами, що легко використовуються не в інтересах суспільства та об'єктивної правди, а в корисливих інтересах окремої людини чи групи. [...] Оскільки більшість завжди стоїть на нижчому духовному рівні, ніж вибрана меншість, то фактично всяка спроба зрівняння веде до зниження рівня суспільного буття, до зрізування його верхівки. [...] рівність в істинному, онтологічному обґрунтованому розумінні є нічим іншим, як загальністю служіння. [...] кожна людина має рівну гідність – саме тоді, коли [...] виконує... визначене їй служіння. [...] Рівність – це загальна покликанисть до служіння, служіння ж як моральна активність ґрунтується на свободі людини. [...] Служіння правді не є чийось привілеєм чи винятковим обов'язком якої-небудь окремої групи людей... воно є справою всіх без винятку людей...

...Носієм традиції, основи стійкості й неперервності суспільного буття є суспільна єдність, суспільство як ціле, тоді як носієм тимчасової мінливості, творчої активності постає окрема особистість у вигляді її індивідуальної свободи»...

«Держава є єдністю планомірно-впорядковувальної волі. Держава тому генетично пізніша від суспільства як такого. [...] Державна єдність у своїй основі своїм внутрішнім корінням проростає так же органічно зсередини, а не накладається зовні, як і громадянське суспільство. [...] Мета держави така ж універсальна, єдина, як і мета суспільства загалом. Держава... служить не якійсь суто зовнішній і утилітарній меті, а утвердженню цілісної правди, внутрішньому онтологічному, духовному розвитку суспільства...

...На відміну від державної єдності те, що називаємо "громадянським суспільством", є суспільною єдністю,

спонтанно складається із вільного співробітництва, з вільної узгодженості волі окремих членів суспільства»...

...«Як суб'єктивне право, право власності має тільки функціональне, службове значення, є формою, в якій здійснюється співробітництво в служінні. [...] приватна власність є за своїм внутрішнім якісним змістом необмеженим, повним, вільним пануванням людини над певною сферою матеріальних благ, а за обсягом, так би мовити, у кількісному відношенні аж ніяк не абсолютним і не безмежним. Воно обмежене інтересами суспільного цілого, завданнями найплodотворнішого співробітництва; держава має право і обов'язок його регулювати... накладати на власника певні обов'язки... Отже, право особистої власності як одна з функцій суспільного співробітництва входить в склад системи суспільної єдності і в принципі підпорядковане їй. Межі цього підпорядкування визначені не якоюсь абсолютною й непорушною цінністю суб'єктивних домагань особистості, а тільки незаперечним функціональним значенням основи особистої свободи й необмеженості особистої ініціативи як обов'язкового принципу суспільної співпраці. [...] Тому саме в такому розумінні, не як природжене абсолютне право особистості, а як реальна умова здійснення основи свободи, як конкретний фундамент потрібної будови суспільства у формі громадянського суспільства міцно утверджене право особистої власності є обов'язковою і неминучою основою суспільного життя, поза якою воно взагалі немислиме. [...] Людина... є духовно-тілесною істотою. Приватна власність за своєю іманентною сутністю є обов'язковим розширенням тіла як органу духовної активності на зовнішнє, ближче до людини природне середовище. [...] Тому потрібні знаряддя праці, або ґрунт як точка докладання праці, або одяг чи житло як неминуча, ніби доповнена тілесна оболонка людини, і, врешті, все взагалі, чого органічно потребує людина, є нічим іншим, як продовженням назовні її тіла. [...] Приватна

власність є реальною умовою буття людини як духовно-тілесної істоти; тож вона є реальною умовою її свободи як члена суспільного цілого, а отже, умовою буття самого громадянського суспільства... [...] інститут приватної власності, затверджений на цьому функціональному значенні як умови суспільного служіння, є неусувною основою суспільного життя. [...] громадянське суспільство не тільки поза собою передбачає державу, але у вигляді права й само пронизано внутрішньодержавною основою. [...] Держава в її конкретності є не тільки планомірно-владно організувальна єдність суспільної волі; вона разом з цим наслідок і відображення сил і відносин, що спонтанно складаються в суспільстві... держава також не лише має поза собою як свою природну основу або співвідносну проти члена – громадянське суспільство, але й внутрішньо пронизана моментом вільної співдії елементів суспільства».

«З нами Бог». Три роздуми

[...] «Особистість – це незбагненне, надраціональне, що ні в які зовнішні рамки не вкладається, вільно-спонтанне ество людини – той глибинний корінь душі, який сама людина усвідомлює як якусь абсолютно цінну, невимовну й непередавану таїну й істинну реальність свого “я”. Все, що робить людина, чому служить, що заповнює її життя, лише нашаровується на цю першооснову, тримається нею і в остаточному підсумку залишається все-таки їй неадекватним. Це найсуб’єктивніше, найособистісніше в людині, яке не вкладається ні в які об’єктивні рамки, разом з цим те, що людина усвідомлює як якусь абсолютну реальність – як те, для чого і в співвідношенні з чим існує для неї все інше. [...] сама *особистість людини* – єдина сфера здійснення добра і зла – *недосяжна для нікого, окрім неї самої та Бога...*

...Люди, які під активністю розуміють тільки зовнішнє діяння, всілякі турботи, клопоти, заходи, спрямовані на

зовнішню зміну земної реальності і нашої земної долі, – такі люди не мають й уявлення про максимально напружену активність, доступну людині в глибинах її духу. Й така сама творчість є духовним життям, активним перетворенням душі, через яке відбувається спрямованість до Бога... Порівняно з цим суєта й шалена квапливість практичного ділового, політичного й суспільного життя є вираженням глибокої душевної мінливості та пасивності. [...] Людська душа за своєю сутністю має потребу у вихованні – душа дорослого не менше, ніж душа дитини; все наше життя є вихованням і самовихованням. [...] людина має не *тільки право, але й обов'язок* пильнувати верховну свободу духу в тому, що в ній є богоподібного й богоспорідненого...

...За відсутності внутрішньої моральної просвітленості душ примусові реформи, задумані з найкращими намірами, легко вироджуються у порожню форму, через яку фактично здійснюється неправда, свавілля, мертвлячий бюрократизм. [...] божественна сила – сила самовідданої любові. [...] Духовно осліплене людство довірило свою долю сліпим вождям».

Крах кумирів

[...] «Нам здавалося, що у світі панує “прогрес”, поступове й безперервне моральне й розумове вдосконалення людства, нерозривно пов'язане з таким же вдосконаленням його матеріального й правового життя. Ми захоплювалися культурою Європи й скорботно дивилися на культурну відсталість Росії. [...] Тому, коли вибухнула велика європейська війна, вона виявилася для більшості освічених російських людей цілковитою несподіванкою... А потім стало очевидним, що в цій війні взагалі нема переможців, що загальнолюдська бойня, яка знищила мільйони людей і спустошила всіх, крім окремих хижаків і мародерів, закінчилась безрезультатно, не компенсована нічим успіхом і щастям. [...] не радує нас більше й прогрес науки і пов'язаний з ним розвиток техніки. [...] Ми втратили віру в

“прогрес” і вважаємо прогрес поняттям хибним, туманним і довільним. Людство загалом, і європейське зокрема, зовсім не безперервно вдосконалюється, не йде неухильно по якомусь рівному й прямому шляху, до здійснення добра і правди. Навпаки, воно блукає без визначеного шляху, піднімаючись на висоти і знову падаючи з них у безодні, й кожна епоха живе якоюсь вірою, помилковість і однобічність якої потім викривається...

Прогресу не існує. Нема такого наперед указанного шляху, по якому б йшло людство і який би можна досить об’єктивно констатувати, науково пізнати, щоб цим уже можна було знайти мету й сенс свого власного життя. [...] Ми зрозуміли, що не можна говорити про якусь єдину культуру і вклонятися перед нею, розуміючи під нею однаково і творчість Данте та Шекспіра, і кількість використовуваного мила й розповсюджуваність крохмальних комірців, подвиги людинолюбства і вдосконалення знарядь людиноббивства, силу творчої думки й комфортне облаштування ватерклозетів, внутрішню духовну силу людства й могутність його динамомашин і радіостанцій. [...] Ми спостерігаємо часто послаблення духовної активності при пануванні лиховісно-інтенсивної господарської, технічної, політичної діяльності, внутрішню порожнечу і злиденність серед царства матеріального багатства й надлишку зовнішніх інтересів, відсутність справжньої осмисленості життя при суворій раціональності його зовнішнього устрою і високому рівні розумового розвитку. [...] Від туманного... суперечливого й прикладного поняття культури ми повертаємося до корінного простого поняття життя та його вічних духовних... потреб. [...] Життя є протиборством різнорідних основ, і ми маємо знати, що в нім добре й що – погане, що цінне й що – нікчемне. Якщо ми знайдемо істинне добро, справжнє завдання й сенс життя та навчимося їх здійснювати, ми тим самим будемо співучасниками творення істинної культури».

Про завдання загальної узагальнюючої науки

[...] «...в суспільствознавстві об'єкт знання певним чином збігається з його суб'єктом, бо цей об'єкт – це людський дух і його життя. Суспільствознавство є антропологією у філософському розумінні цього слова, самопізнанням людської сутності. [...] Завдання суспільствознавства – пізнати необхідні властивості й умови спільного людського життя, що впливають з духовної суті людини».

Релігійні основи суспільності

[...] «...учасником суспільності є все-таки особистість, індивідуальна воля, яка діє спонтанно.

...Життєва суть суспільства є саме індивідуальною людською волею, яка за своєю сутністю не може бути вільною. [...] суспільство по суті має одночасно спиратися і на солідарність, на внутрішню єдність, і на внутрішню ж свободу індивідуального “я”, воно повинно бути істинним, споконвічно *цілим* (не тільки вдаваним цілим, ззовні й механічно складеною сумою частин), а цілим, що складається із самодостатніх *цілих*, що із середини своєї існують і діють. [...] В особі “ми” і “я”, в особі основ солідарності й свободи ми маємо дві співвідносні основи, кожна з яких несе на собі печать абсолютного й первинного буття і суперечить іншій. [...] суспільне людське буття... як остання самодостатня реальність розривається непримиримою суперечністю між основами солідарності й свободи, суспільності й особистості. [...] нині забута або заперечувана основа – це основа служіння, основа утвердження всього людського життя, як особистого, так і суспільного, у найвищій, надлюдській, божественній волі, або основа *благоговіння*. [...] Тільки суспільство, яке утверджується на *служінні правді*, здійснює і в своєму цілому, і в своїх частинах ту органічну всеєдність, яка й стає його справжньою сутністю. [...] Де “ми” і “я” є лише шляхом і формою *служіння правді*, боротьба змінюється мирним співробітництвом».

Світло в темряві.

Досвід християнської етики і соціальної філософії

[...] «В особі марксизму та ніцшеанства стався внутрішній крах профанного гуманізму. [...] Розвінчання ідолопоклонства в обоженні людини як природної істоти набуло характеру заперечення віри в *саму ідею людини* – у святість людини як образу Божого. [...] характерним парадоксом марксизму, що виявив уже очевидний розпад гуманізму, стало вчення про єдиний шлях, що приведе до царства соціалізму, до царства розуму й добра, – це розгнuzданість класової боротьби – розгнuzданість злих інстинктів людини. У марксизмі віра в людину і її велике майбутнє заснована на вірі у творчу силу зла. Тому не випадково з цим поєднується заміна людини як індивідуальної особистості культом “класу” або “колективу”. В марксизмі гуманізм замислений уже як *титанізм*, як віра в торжество бунтарської основи в людині, здійснюване через розгнuzдання сил зла. [...] Запановує достеменно влада сатани над людськими серцями, в яких вмирає віра у святиню, що животворить людську душу. [...] Хижацькі владолюбці і зажерливі цинічно насміхаються з народних мас, яких вони задурмили, проповідуючи служіння якійсь вищій, благородній меті, практично заставили служити собі, зробили послухним стадом, яке можна спокійно дойти і вбивати для того, щоб володарі могли вести розгульне життя. [...] Такий реальний підсумок необмеженого деспотизму... [...] сили зла є по суті своїй руйнівними і отже в ширшій перспективі руйнуватимуть самі себе...

...історія є процесом виховання людського роду... Будучи боголюдським процесом, історія відображає в собі всю недосконалість й мінливість грішного людства...

...З усіх можливих видів прогресу, послідовного від покоління до покоління удосконалення, найбеззаперечнішим є прогрес винятково розумовий, поступове накопичення знань і на їхній основі практичних умінь. Звичайно, й цей вид прогресу аж ніяк не безперервний. [...] У філософії, наприклад,

явища “прогресу” ... це радше рідкісні щасливі винятки, ніби окремі короткотермінові спалахи інтелектуального світла, змінювані довгими періодами застою й занепаду. Людство тут ніби схильне швидко стомлюватися від потрібного для прогресу філософського знання, напруження розумової й духовної енергії. [...] Перше розчарування спіткало людство, як відомо, на досвіді наслідків машинного виробництва. [...] Але особливою мірою можливість використання технічного прогресу на зло, на шкоду і, ймовірно, на повну загибель людства виявилася у наш час із застосуванням у військовій техніці, тобто в майстерності винищення людських життів. [...] в галузі техніки володіння силами природи прогрес знань може слугувати справжньому поліпшенню умов людського життя тільки в поєднанні з моральною доброю волею, у противному разі йде лише на користь пекельним силам, прирікаючи людство на нечувані дотепер страждання і, можливо, на повне самознищення...

Під технікою звично розуміють тільки вміння управляти зовнішніми силами природи; часто зовсім не помічають потреби також певного вміння, тобто техніки управління *силами власне людської природи*. [...] вона передбачає тверезе наукове знання – якраз знання людської природи і закономірностей мотивації людської волі. [...] Тільки з такого знання може випливати вміння спрямовувати людську волю так, щоб наслідки її дії якнайбільше сприяли розумному й справедливому устрою людського життя. [...] Можна сформулювати загальне положення: з погляду тривалого й міцного буття рівень суспільного порядку стоїть у функціональній залежності від морального рівня людей, що його становлять».

Сенс життя

[...] «Ми повинні усвідомлювати життя як *єдине ціле*. Все світове життя загалом і наше власне коротке життя – не як випадковий уривок, а як і дещо, незважаючи на короткість і уривчастість, злите в єдності з усім світовим життям – ця

двоєдиність мого “я” і світу повинна усвідомлюватися як позачасове і всеосяжне ціле, і про це ціле питаємо, чи воно має сенс і в чому полягає його смисл? [...] Щоб бути осмисленим, наше життя повинно бути *служінням найвищому й абсолютному благу*. Життя в добрі, або *благе життя*, або благо як життя – ось мета наших прагнень...

...Всі справи людини й людства – і ті, які вона сама вважає великими, і те, у чому вона вбачає єдине й величне діло, – незначні й марні, якщо сама людина нікчемна, якщо її життя, по суті, не має смислу, якщо вона не вкорінена в деяку не людиною створену розумну основу, що перевершує її саму...

...Любов не є холодною і пустою егоїстичною жадобою насолоди, але й не рабським служінням, нищенням себе заради іншого. Любов є таким подоланням нашого корисливого особистого життя, яке саме й дарує нам блаженну повноту *справжнього життя* й тим самим осмислює наше життя. [...] Для того, щоб індивідуальне життя набувало смислу, потрібно, щоб мало сенс життя вселюдське, щоб історія людства була зв'язним і осмисленим процесом, в якому досягається якась велика спільна й безумовна мета...

...Ми навчилися розуміти... що безперервного прогресу не існує, що людство живе зміною піднесенень і падінь і що всі великі досягнення у всіх галузях життя – державній і суспільній, науковій і художній, релігійній і моральній мають свій кінець і змінюються періодами застою й занепаду, коли людству заново доводиться вчитися й знову підніматися з глибин. [...] історія людства є лише уривком і залежною частиною космічної історії, світового життя як цілого. [...] З усіх боків людство оточують сліпі сили і фатальні, приховані необхідності космічної природи. Вже та обставина, що людське життя, індивідуальне й колективне, такою величезною мірою зводиться до самої боротьби за існування, до безперервної, самовбивчої бійки за засоби проживання, яка панує в усьому тваринному світі, – що, незважаючи на всі технічні вдосконалення, з розмноженням людського роду

відповідно дедалі менше стає на Землі родючого ґрунту, вугілля, заліза, всього, чого потребують люди, і боротьба за володіння ними стає жорстокішою, – уже це одне є достатнім свідченням того, як стихійні умови космічного життя сковують людське життя і заражають його своєю безглуздістю.

...світ... в особі *людського розуму*... пронизаний променем світла, осяяний знанням самого себе. [...] Наші горизонти розширилися, цілий новий і незмірно глибокий, значущий і могутніший світ – світ істинного, духовного буття вперше вимальовується, хоч тільки частково й невиразно. [...] Ми хочемо *знати*, щоб жити; а жити – значить, з другого боку, жити не в темряві й сліпоті, а у світі знання. Ми шукаємо живого знання й такого, що знає, осяяного знанням життя...

...Сенс нашого життя має бути в *нас*, ми самі *своїм життям* повинні *виявити його*. Тому також пошук сенсу життя є завжди боротьбою за смисл проти безглуздя...

...Держава... існує... не для того, щоб здійснити рай на землі; вона існує, щоб запобігти здійсненню *пекла* на землі».

ФРОЙД Зигмунд

Майбутнє однієї ілюзії

[...] «Людська культура – я маю на увазі все те, чим людське життя піднеслося над своїми біологічними обставинами й чим воно відрізняється від життя тварин, причому я нехтую відмінності між культурою і цивілізацією... [...] людям притаманні дві поширені властивості, відповідальні за те, що інститути культури можуть підтримуватися лише певною мірою насильством, а саме люди не мають, по-перше, спонтанної любові до праці й, по-друге, доводи розуму безсилі проти їхніх пристрастей... Саме через небезпеки, якими нам загрожує природа, ми й об'єдналися і створили культуру, яка тим часом покликана зробити можливим наше суспільне життя. Врешті-решт, головне завдання культури, її справжнє обґрунтування – захист від природи. [...] Першим

кроком є олюднення природи. [...] Релігія без сумніву надала людській культурі велику послугу, зробила багато для приборкання асоціальних потягів, але недостатньо. [...] проте у нас нема іншого засобу для оволодіння природою наших потягів, ніж наш розум».

Незадоволеність культурою

[...] «...термін “культура” означає всю сукупність досягнень та інституцій, що відрізняють наше життя від життя... тваринного світу й служать двом цілям: захистові людини від природи і врегулюванню стосунків між людьми. [...] першими діяннями культури були: використання знарядь, приручення вогню, побудова осель. [...] За допомогою всіх своїх знарядь людина вдосконалює свої органи – або розширює рамки їхніх можливостей...

...Краса, охайність і порядок займають, очевидно, особливе місце в ряду вимог, висунутих культурою. [...] дуже важливою характеристичною рисою культури маємо взяти до уваги спосіб регулювання стосунків між людьми, тобто соціальні відносини. Можливо, варто було б почати з твердження, що фактор культури з'являється з першої ж спроби встановити ці соціальні взаємини...

...Значна частина боротьби людства концентрується навколо одного завдання – знайти доцільну, тобто щасливу рівновагу між індивідуальними вимогами і культурними вимогами мас».

ФРОММ Еріх

Втеча від свободи

[...] «Найпрекрасніші, як і найуродливіші, схильності людини не випливають із фіксованої, біологічно обумовленої людської природи, а виникають внаслідок соціального процесу формування особистості. Іншими словами, суспільство здійснює не лише функцію придушення, хоч і її також, але й функцію творення особистості. [...] людина – це найважливіше досягнення тих безперервних зусиль, запис

яких називаємо історією. [...] Хоч натура людини і є продуктом історичної еволюції, вона включає й певні спадкові механізми, має певні закони...»

...«Спосіб життя, обумовлений особливостями економічної системи, перетворюється на основоположний фактор, що визначає характер людини, бо владна потреба самозбереження примушує її прийняти умови, в яких доводиться жити. [...] Економічна структура суспільства, визначаючи спосіб життя індивіда, діє лише як *сукупність зовнішніх умов*, за яких розвивається особистість. Ці економічні умови не треба плутати з *суб'єктивними економічними мотивами*. [...] поняття свободи змінюється залежно від ступеня самоусвідомлення людини себе як незалежної і окремої істоти. [...] біологічна недосконалість людини обумовила появу цивілізації. [...] Історія Європи і Америки з кінця середніх віків – це історія повного відособлення індивіда...

...Совість – це наглядяч, якого вона сама приставила до себе. Вона заставляє діяти людину відповідно до її бажання і цілей, які вважає своїми, хоч насправді вони є інтеріоризацією зовнішніх соціальних вимог»...

«Протестантство дало поштовх звільненню людини. Капіталізм продовжив це звільнення з психологічного, соціального і політичного погляду. Економічна свобода була основою цього розвитку, а середній клас – його поборником. При капіталістичній системі індивід, особливо представник середнього класу, незважаючи на масу обмежень, мав шанс досягти успіху завдяки власним зусиллям і достоїнствам. У міру свого нового економічного становища чимраз більший середній клас зміг завоювати політичну владу; знову здобута влада створювала нові можливості для економічного прогресу. Вершиною цієї еволюції політичної свободи постала сучасна демократична держава, заснована на принципах рівності всіх людей і рівного права кожного брати участь в управлінні через виборні представницькі органи.

Одне слово, капіталізм не тільки звільнив людину від традиційних уз, але зробив величезний внесок у розвиток позитивної свободи, у розвиток активної, критичної і відповідальної особистості. [...] принцип приватної ініціативи сприяв процесові індивідуалізації, і про це говорять... як про важливий внесок у розвиток сучасної культури.

...При капіталізмі економічна діяльність, успіх і матеріальна вигода стали самоціллю. Доля людини полягала в тому, щоб сприяти зростанню економічної системи, примножувати капітал для особистого щастя, а заради самого капіталу. Людина перетворилася в деталь гігантської економічної машини. [...] принцип роботи заради накопичення капіталу об'єктивно зіграв величезну позитивну роль у розвитку людства. Але суб'єктивно він заставив людину працювати заради позаособистісних цілей, перетворив її на слугу машини, яку вона збудувала сама»...

...«Егоїзм – це не любов до себе, а пряма її протилежність. Егоїзм – це вид жадібності... “Особистість”, в чіїх інтересах діє сучасна людина, – це соціальне “я”; ця “особистість” складається в основному з ролі, яку взяв на себе індивід; і насправді є лише суб'єктивною маскою його об'єктивної соціальної функції»...

...«Не тільки економічні, але й особисті стосунки між людьми набули характеру відчуження; замість людських стосунків вони нагадують відношення речей. [...] Незначність індивіда в наш час належить не лише до його ролі як підприємця, службовця, працівника, але й до його ролі як споживача. Як абстрактний покупець він важливий, але як конкретна людина нічого не значить. Це становище ще більше посилюється методами сучасної реклами. [...] це методи присипляння здатності до критичного мислення. Вони ще небезпечніші для нашої демократії, ніж прямі напади на неї; в сенсі її впливу на людську особистість вони набагато аморальніші від непристойної літератури, видання якої підлягає покаранню. [...] Методи політичної пропаганди

посилюють почуття нікчемності виборця, так само як методи реклами впливають на покупця. [...] На розвиток почуття індивідуального безсилля значно впливає загроза війни...

...Різні суспільства відрізняються рівнем сприяння розвиткові індивіда, але в кожному з них існує розрив між завданнями нормального функціонування суспільства і повного розвитку кожної особистості. [...] з погляду людських цінностей суспільство можна назвати невротичним у тому розумінні, що його члени психічно скалічені в розвитку своєї особистості. [...] Людина, в чий особистості домінують деякі рушійні сили, не обов'язково їх усвідомлює. Вона може бути цілком захоплена садистськими прагненнями, але при цьому бути впевненою, що нею рухає лише почуття обов'язку».

...«Влада – це не якість, яку людина “має”, як має якусь власність чи фізичну властивість. Влада є наслідком міжособистісних стосунків, за яких одна людина вбачає в другій вищу щодо себе. [...] Відмінність між раціональною і насильницькою владою лише відносна. Влада може бути й внутрішньою, виступаючи під назвою обов'язку, совісті чи “суперего”. [...] Своєю суверенністю совість може й перевершити зовнішню владу... Анонімна влада ефективніша від відкритої, тому що ніхто не підозрює, що є якийсь наказ, що очікується його виконання. У випадку зовнішньої влади ясно, що наказ є, зрозуміло, хто його дав; проти цієї влади можна боротися, в процесі боротьби може розвинути особиста мужність і незалежність. Мужність авторитарної особистості полягає в тому, щоб витримати все, хоч що б послала доля. [...] Втрата власної особистості та її заміщення псевдоособистістю ставлять індивіда в хитке становище. Перетворившись на відображення чужих очікувань, він значною мірою втрачає себе, а разом з цим і впевненість в собі»...

...«Роботизація індивіда в сучасному суспільстві посилила безпорадність і невпевненість посередньої людини. Тому

вона готова підпорядковуватися новій владі, яка пропонує впевненість і звільнення від сумнівів. [...] Сучасна промислова система здатна не лише створити кожній людині забезпечене існування, але й дати матеріальну базу для повного вияву інтелектуальних, чуттєвих і емоційних можливостей кожного, водночас значно скоротивши його робочий час на виробництві.

...Авторитарні системи не можуть ліквідувати основні умови, що породжують прагнення до свободи; так само вони не можуть викоренити й прагнення до свободи, що випливають із цих умов. [...] в нашому суспільстві стикаємося з тим ще явищем, яке повсюдно підживлює коріння фашизму: з убогістю і безсиллям індивіда. Це твердження суперечить загальноприйнятій думці, що сучасна демократія, звільнивши індивіда від усіх зовнішніх обмежень, привела до розквіту індивідуалізму. Ми гордимся тим, що... вільні виражати свої думки й почуття, й переконання, що ця свобода майже автоматично забезпечує наш вияв індивідуальності. Але право висловлювати свої думки має сенс тільки в разі, якщо ми здатні мати власні думки».

...«Однак у нас виховання й освіта занадто часто приводять до нищення безпосередності й до підміни оригінальних психічних актів накинутими почуттями, думками та бажаннями. [...] уже на ранній стадії виховання дитину привчають виявляти почуття, які зовсім не є її почуттями. Її вчать любити людей (обов'язково всіх), вчать бути некритично дружелюбною, усміхатися і т. д. Якщо ви не усміхаєтеся, то про вас кажуть, що ви “не дуже приємна людина”, а ви маєте бути достатньо приємним, щоб продати свої послуги як продавець, офіціант чи лікар. Приязність, веселість і всі інші почуття, які виражаються усмішкою, стають автоматичною відповіддю; їх вмикають і вимикають, як електричну лампочку...

...Зрозуміло, людина часто усвідомлює, що це лише жест; але в більшості випадків вона перестає усвідомлювати і разом

з цим втрачає здатність відрізнити таке псевдопочуття від спонтанної дружелюбності. [...] творче мислення, як і будь-яка інша творчість, нерозривно пов'язане з емоцією. Однак в наші дні ідеал полягає якраз у тому, щоб жити і мислити без емоцій. [...] Разом з цим, оскільки емоції неможливо придушити остаточно, вони повністю відірвані від інтелектуального боку особистості; наслідок – дешева сентиментальність, якою живляться мільйони зголоднілих за почуттями в кіно чи популярній пісеньці. [...] Такому ж перекрученню, як почуття й емоції, піддається й оригінальне *мислення*. З перших кроків навчання у людини відбивають бажання думати самостійно, а в її голову закладають готові думки. Легко побачити, як це відбувається з дітьми. Вони переповнені допитливістю, хочуть осягнути навколишній світ не лише фізично, але й інтелектуально. Вони хочуть знати правду, тому це найнадійніший спосіб орієнтуватися в чужому й переважно сильному світі. Однак їхні бажання й прагнення не сприймаються серйозно; і не так важливо, в якій формі це проявляється. [...] Таке поводження... приносить велику шкоду самостійному мисленню, але ще гірше у випадку нещирості – часто ненавмисної, яка є звичною в поведінці батьків із дітьми. Частково ця нещирість виявляється в тому, що дитині дають спотворену картину світу. Але... буває багато й спеціальної брехні, спрямованої на приховування від дітей якихось фактів, знання яких для дітей батьки вважають небажаним. [...] Підготовлена таким чином дитина потрапляє до школи. [...] Тут використовуються методи навчання, що насправді ведуть до дальшого придушення самостійного мислення... Існує нікчемне марновірство, ніби людина досягає знання дійсності, засвоюючи якнайбільше фактів. У голови учнів втовкмачують сотні розрізнених, не зв'язаних між собою фактів; весь час і вся енергія їхня іде на заучування цієї маси фактів, а думати вже нема коли й нема сил»...

...«Оскільки кожна людина колись виявляє певне прагнення до істини, потрібно, очевидно, визнати, що в кожній людині закладена потреба в істині. [...] істина потрібна людині не лише для орієнтації у зовнішньому світі, її власна сила великою мірою залежить від того, наскільки вона знає істину про саму себе. Ілюзії про себе... послабляють особистість. Найвища сила індивіда ґрунтується на максимальному розвитку його особистості, а це передбачає і максимальне розуміння себе самого. “Пізнай самого себе” – це одна з головних заповідей сили і щастя людини».

...«фактором, що паралізує здатність до критичного мислення, стає руйнування цілісного уявлення про світ. [...] кожний факт перетворюється просто на *ще один факт*, при цьому істотним видається лише те, чи більше знаємо цих фактів. У цьому розумінні вплив кіно, радіо і газет воістину катастрофічний: повідомлення про бомбардування міст і загибель тисяч людей безсоромно змінюються або навіть перериваються – рекламою мила чи вина; газети описують улюблені страви або банальні вислови нової кінозірки так серйозно, як і крупні події в галузі науки чи мистецтва»...

...«Індивід живе у світі, з яким втратив усі справжні зв'язки, в якому все інструменталізовано; і він сам став частиною машини, створеної його власними руками. Він знає, яких думок, почуттів, яких бажань чекають від нього навколо, й думає, мислить і бажає відповідно до цих очікувань, втрачаючи при цьому своє “я”. [...] Втрата свого “я” викликає глибокі сумніви у власній особистості і тим самим посилює потребу в пристосовництві. [...] Сучасна людина зображує задоволення й оптимізм, але в глибині душі є нещасною. Сучасна людина зголодніла за життям, але оскільки вона робот, життя не може означати для неї спонтанну діяльність, тому задовольняється будь-якими сурогатами збудження: пиятикою, спортом чи переживаннями чужих і вигаданих пристрастей на екрані. [...] свободу людина може здобути, реалізуючи свою

особистість, будучи сама собою. [...] “позитивна свобода” полягає у спонтанній активності всієї цілісної особистості людини... мова йде про творчу активність... Спонтанна активність – це єдиний спосіб для людини подолання страху самотності, не відмовляючись від повноти свого “я”... [...] важлива складова частини такої спонтанності – це любов, але не розчинення свого “я” в іншій людині, не володіння іншою людиною. Другий складник спонтанності – праця. [...] Праця має бути творчістю, що поєднує людину з природою в акті творення. [...] особистість сильна настільки, наскільки вона діяльна. [...] Наше – лише те, з чим ми справді пов’язані своєю творчою діяльністю, чи то інша людина, чи неживий об’єкт. [...] Людина усвідомлює себе активною творчою особистістю й розуміє, що у життя є один смисл – саме життя...

...Позитивна свобода як реалізація особистості передбачає безумовне визнання унікальності індивіда. Люди народжуються рівними, але різними. Справжній розвиток особистості завжди полягає в розвитку саме цієї індивідуальної основи... [...] Протиприродний розвиток людини – робота затискає індивідуальну основу у форму псевдоособистості, яка складається із зовнішніх шаблонів мислення й почування. [...] Повага до унікальності, культивування унікальності кожної людини – це найцінніше досягнення людської культури. [...] Унікальність кожної особистості зовсім не суперечить принципів рівності. [...] всі мають однакове... право на свободу і щастя. [...] людина є центром і метою свого життя... розвиток її індивідуальності, реалізація її особистості – це найвища мета, яка не може бути підпорядкована іншим, нібито достойнішим цілям. [...] справжній ідеал – це не якась таємна вища сила, що стоїть над індивідом, а чітке вираження повного утвердження його власної особистості. Всякий “ідеал”, що суперечить такому утвердженню особистості, уже тим самим виявляється не ідеалом, а метою патологічного прагнення. [...] людина сама

собою не добра і не погана; людському життю притаманна внутрішня тенденція до розвитку, вияву здібностей. [...] Якщо ж свобода людини стане *позитивною*, якщо вона зможе реалізувати свою сутність повністю і безкомпромісно, то основоположні причини антисоціальних прагнень зникнуть, а небезпечні будуть лише ненормальні, хворі індивіди. В історії людства подібної свободи ще не досягали ніколи, однак вона була тим ідеалом, до якого прагнуло людство, хоч це прагнення виражалось іноді в нісенітних, ірраціональних формах. Дивуватися треба не тому, що історія повниться жорстокістю й руйнівністю, а тому, що людство зберегло ті якості гідності, доблесті й доброти, приклади яких знаходило впродовж усієї історії (й у великій масі людей у наші дні), причому зберегло і навіть розвинуло попри все, що відбувалося з людьми. Цей факт не лише дивує, але й обнадіює...

...Свобода може перемогти в тому разі, якщо демократія розвинеться в суспільство, в якому індивід, його розвиток і щастя стануть метою і сенсом; в якому індивідом не маніпулюватиме ніяка зовнішня сила, чи то держава, чи економічна машина... для реалізації позитивної свободи та індивідуалізму потрібні такі економічні й соціальні зміни, які дозволяють індивідові стати вільним у сенсі реалізації його особистості...

...Прогрес демократії має полягати в розвитку дійсної свободи, ініціативи й спонтанності індивіда; причому не лише в суто особистих чи духовних сферах, але передусім... у його праці. [...] Суспільство повинно оволодіти соціальними процесами так само раціонально, як оволоділо процесами природними. Головною умовою цього є знищення таємної влади невеликої купки ділків, що хазяйнують в економіці без будь-якої відповідальності перед масами людей, чії долі залежать від їхніх рішень. [...] важливо, щоб індивідові було надано можливість дійсної активності, щоб єдність цілей суспільства та індивіда перетворилася із

гасла на реальність, щоб індивід активно докладав свої здібності в роботі, щоб міг відчути відповідальність за свою працю. [...] Ми повинні замінити маніпулювання людьми активним і розумним співробітництвом. [...] Єдиний критерій реалізації свободи – активна участь індивіда у визначенні своєї власної долі і життя суспільства не лише формальним актом голосування, але й своєю щоденною діяльністю. [...] своїми стосунками з іншими людьми...

...сукупність рис характеру, спільну для більшості, можна назвати *соціальним характером*... та сукупність рис. [...] у більшості членів цієї соціальної групи й виникла внаслідок спільних для них переживань і спільного способу життя. [...] Поняття соціального характеру є ключовим для розуміння соціальних процесів. Характер... це специфічна форма людської енергії, що виникає в процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя в означеному суспільстві. Характер визначає думки, почуття і дії індивіда.

...Різні суспільства – або класи всередині суспільства – мають специфічний характер, на основі якого розвиваються й набувають сили різні ідеї. [...] ідеї праці й успіху як головних цілей життя змогли привабити сучасну людину лише через її самотність і сумніви. [...] ідея може стати могутньою силою, але тільки тоді, коли відповідає специфічним потребам людей цього соціального характеру. [...] Одна з помилок радикальних лідерів полягала в тому, що вони переоцінювали силу своїх партій: вони бачили, як широко розповсюджуються їхні ідеї, і не помічали, як поверхово ці ідеї засвоєно.

...так звана раціональна поведінка значною мірою визначається структурою особистості індивіда. Людина з потребою накопичення, що корениться в її особистості, отримує й глибоке психологічне задоволення від можливості чинити відповідно до цієї потреби, вона виграє не лише економічно, але й психологічно. [...] Якщо структура особистості більшості людей у цьому суспільстві, тобто

соціальний характер, пристосована до об'єктивних завдань, які індивід має виконати в суспільстві, то психологічна енергія людей перетворюється на продуктивну силу, потрібну для функціонування цього суспільства. [...] Сучасну людину не доводиться заставляти працювати так інтенсивно, як вона це робить; замість зовнішнього примусу в ній існує внутрішня потреба в праці. [...] Інакше кажучи, замість підпорядкування відкритій владі людина створила в собі внутрішню владу – совість або обов'язок, – що управляє нею так ефективно, як ніколи не змогла б жодна зовнішня влада.

...прагнення до справедливості і правди є також невід'ємною властивістю людської природи, хоч і воно може бути придушене і перекручене, як і прагнення до свободи.

...хоч особистість формується основними умовами життя, хоч нема біологічно обумовленої природи людини, людська природа має власну динаміку, що є активним фактором в еволюції соціального процесу. [...] Намагаючись уникнути хибних біологічних і метафізичних концепцій, ми не можемо допускатися серйозної помилки соціологічного релятивізму, який розглядає людину як просту маріонетку, якою управляють ниті соціальних умов. Невід'ємне право людини на свободу і щастя ґрунтується на внутрішньо притаманних їм властивостях і на її прагненні до життя, розвитку й реалізації здібностей, які виникають у неї в процесі історичної еволюції...

...такі ідеали, як істина, справедливість, свобода, хоч часто виявляються лише порожніми словами або раціоналізаціями, можуть бути дійсними прагненнями людини і... аналіз, що не враховує ці прагнення як динамічні фактори, помилковий...

...Ми бачимо, що економічні, психологічні й ідеологічні фактори взаємодіють так: людина реагує на зміни зовнішнього становища тим, що змінюється сама, а ці психологічні фактори у свою чергу сприяють дальшому розвитку економічного й соціального процесу. [...] Попри

взаємозалежність економічних, психологічних й ідеологічних факторів кожен із них має й певну самостійність. Особливо це стосується економічного розвитку, що відбувається за своїми законами, залишаючись обумовленим такими об'єктивними факторами, як природні ресурси, техніка, географічне становище і т. д...

...Зміни соціальних обставин приводять до зміни соціального характеру, тобто до появи нових потреб і тривог. Ці нові потреби породжують нові ідеї, водночас готуючи людей до їхнього сприйняття. Нові ідеї у свою чергу зміцнюють і посилюють новий соціальний характер і спрямовують людську діяльність у нове русло».

Душа людини

[...] «Історія людства написана кров'ю. Війни виникають за рішеннями політичних, військових, економічних вождів для захоплення земель, природних ресурсів або для одержання торговельних привілеїв, для захисту від реальної або вигаданої загрози безпеці своєї країни або для того, щоб підняти свій особистий престиж і здобути собі славу. [...] Головною небезпекою для людства є не садист чи недолудок, а нормальна людина, що має надзвичайну владу. [...] Людина стане дійсно людиною тільки в атмосфері, в якій зможе надіятися, що вона сама та її діти виживуть наступного року і зможуть жити багато літ потім. [...] Якщо сутністю людини є не добро чи зло, не любов чи ненависть, а суперечність, яка заставляє шукати нових рішень, які у свою чергу викликають нові суперечності, то людина може відреагувати на цю дилему регресивним або прогресивним чином. [...] Сьогодні як реакцію на загрозу людству в усіх країнах і в представників різних ідеологій можна спостерігати відродження гуманізму...»

«Ми живемо в історичну епоху, яка характеризується різкою невідповідністю між інтелектуальним розвитком людини, що привів її до створення найстрашнішої зброї знищення, та її духовно-емоційним розвитком... Що треба

зробити, щоб уникнути катастрофи?.. Якби індивід міг передусім пережити себе як громадянин світу і якби гордився людством та його успіхами... Якби в системах виховання в усіх країнах звертали особливу увагу на досягнення людства, а не власного народу, то можна б з певністю й переконливістю прищепити індивідові гордість за те, що він людина...

Ми хочемо переконати читача, що всі його спроби любити залишаться марними, поки він не спрямує всі свої зусилля на розвиток своєї особистості у всій її цілісності, щоб виробити в собі установку на продуктивну діяльність; що неможливо одержати задоволення в любові до однієї людини, якщо ви не здатні любити ближнього взагалі, якщо у вас нема справжньої скромності, мужності, віри й дисциплінованості. [...] Говорячи про любов у сучасній західній культурі, ми ставимо запитання: чи сприяє розвиткові любові соціальна структура західної цивілізації і породжуваний нею дух? [...] Сучасна людина відчужена від себе, від свого ближнього, від природи. [...] Людські стосунки стають по суті стосунками автоматів. Автомати не можуть любити; вони можуть обмінювати свої особисті “набори якостей” і сподіватися на справедливую оборудку...

...Наша цивілізація пропонує багато паліативів, що дають можливість людині не усвідомити свою самотність. Перш за все це монотонний хід бюрократизованої, механічної роботи, що сприяє тому, аби люди не усвідомлювали своїх найосновніших людських прагнень: пристрасного бажання переборення і об'єднання. Оскільки цієї однієї шаблонної одноманітної роботи недостатньо, людина долає свій неусвідомлений відчай за допомогою таких же одноманітних, шаблонних звеселянь – пасивним споживанням звуків і здорових вражень, які пропонує індустрія розваг; крім цього, можна ще одержати задоволення, купуючи дедалі більше нових речей, замінюючи їх швидко іншими. [...] Сучасна людина перетворила себе на

товар: вона сприймає свою життєву енергію як капітал, з якого має отримати якнайбільший прибуток з урахуванням свого становища і кон'юнктури на ринку особистостей. Її основна мета – вигідно обміняти свою майстерність, знання й саму себе...»

...«Принцип, на якому засновано капіталістичне суспільство, і принцип любові несумісні. Але сучасне суспільство, взяте конкретно, становить багатогранне явище. [...] Люди, здатні любити при чинному соціальному устрої, трапляються як виняток; в сучасному західному суспільстві, їм, як правило, відводиться останнє місце. [...] Всяка діяльність підпорядкована економічним цілям, засоби стали метою; людина стала автоматом – ситим і одягненим, але позбавленим будь-якого інтересу до своїх специфічних людських якостей і функцій. [...] Суспільство має бути влаштовано так, щоб соціальна “залюблена” сутність людини була невіддільна від її життя в суспільстві, становила з нею одне ціле. [...] суспільство, яке так чи інакше обмежує розвиток любові, неминуче раніше чи пізніше загине; підійшовши до суперечності з основними потребами людської природи. [...] Віра в любов, можливу як загальносоціальне, а не тільки індивідуальне явище, є розумною вірою, в основі якої – відображення найсокровеннішої сутності людини.

...Кожне суспільство має певну структуру і діє певним чином відповідно до потреби, продиктованої рядом об'єктивних обставин. Ці обставини включають як спосіб виробництва, що у свою чергу залежить від сировини, промислового обладнання, клімату, народонаселення, так і політичні та географічні фактори, культурні традиції і зовнішні впливи, яких зазнає суспільство. [...] Члени суспільства, різних класів і соціальних груп змушені поводитися так, щоб мати можливість функціонувати відповідно до вимог соціальної системи. [...] функція соціального характеру полягає в тому, щоб формувати й

спрямовувати людську енергію всередині цього суспільства задля продовження його функціонування. [...] Сучасному індустріальному суспільству, до прикладу, не вдалося б досягнути своїх цілей, якби воно не підключило до роботи величезну енергію вільних людей. Людина змушена була перетворитися на особистість, яка бажає спрямувати основну частину своєї енергії на працю. [...] Соціальна потреба в праці, в пунктуальності, акуратності повинна була перетворитися на внутрішню спонуку»...

...«Зрозуміти соціальний процес можна лише у разі, якщо виходити із знання специфіки людської реальності, психічних і фізіологічних властивостей людини і якщо розглядати взаємодію між природою людини і природою зовнішніх умов, за яких вона живе і якими має оволодіти, щоб вижити. [...] Соціальні зміни визначаються й фундаментальними людськими потребами, які заставляють нас використовувати обставини, сприятливі для реалізації потреб. Середній клас, що переміг у французькій революції, для розвитку господарської діяльності потребував свободи від кайданів старого ладу. [...] найкращі уми буржуазії усвідомили обмеженість буржуазної свободи і в своїх пошуках задовільнішої відповіді на людські потреби дійшли розуміння свободи як обов'язкової умови справжнього розгортання можливостей цілісної людини. [...] “Особиста ініціатива” стала ідеалом капіталізму і вільної конкуренції у ХІХ ст. Спільна праця і “людські стосунки” стали ідеалами капіталізму ХХ ст. “Порядність” стала найпопулярнішою нормою в капіталістичному суспільстві, оскільки чесність – основний закон вільного ринку, на якому товари і праця обмінюються без насильства і шахрайства.

...соціальний характер – це проміжна ланка між соціально-економічною структурою і панівними в суспільстві ідеями та ідеалами. При цьому це посередник в обох напрямках: від економічного базису до ідей та від ідей до економічного базису. [...] Соціальний характер змушує людей діяти і думати

так, як вони повинні діяти і думати в інтересах правильного функціонування суспільства...

...Поки людина не спроможна перевершити своє суспільство і побачити, як воно сприяє або перешкоджає розгортанню людських потенцій, вона не зможе повністю з'єднатися зі своєю власною людяністю. [...] людська природа змушена проявлятися у спотворених формах доти, доки людина не зрозуміє, що суспільство, в якому їй довелося жити, викривляє людську природу. [...] Це включає в себе розуміння соціальної динаміки й критичну оцінку власного суспільства з погляду універсальних людських цінностей...

...Ми живемо в єдиному світі, але своїми думками й почуттями сучасна людина все ще залишається в рамках національних держав. [...] людина належить суверенним державам, а не людству загалом. Такий анахронізм може привести до катастрофи. [...] Щоб не зазнати саморуйнування, єдиний світ потребує нової людини – людини, яка долає вузькі рамки національної держави і визнає будь-яку людську істоту сусідом, а не варваром, людини, для якої її дім – весь світ»...

«...для Спінози, Гете, Гегеля, Маркса людина живе лише доти, доки творить, доки перетворює зовнішній світ своїми силами. [...] діяльне ставлення до предметного світу Маркс називає “творчим життя”. У праці людина виражає себе, свою індивідуальність, свої фізичні і психічні сили. Праця не лише засіб досягнення мети (продукту), але й самоціль, це осмислене застосування людської енергії. [...] Для Маркса процес відчуження відбувається у праці й поділі праці. Праця для нього – це живий зв'язок людини з природою, створення нового світу, включаючи творення самої себе (зрозуміло, інтелектуальна діяльність, мистецтво, як і фізична діяльність, – також праця)...

...Але з розвитком приватної власності і поділом праці праця втрачає характер вираження людських творчих сил. Праця стає відчуженою або перестає бути частиною природи працівника... [...] Для Маркса відчуження в процесі праці –

відчуження від продукту праці і умов праці – нерозривно пов'язане з відчуженням людини від себе самої, від інших людей і від природи. [...] Відчуження веде до переоцінки всіх цінностей. Людина стає заручником політичних інститутів, які сама ж витворила. [...] сьогодні залякане суспільство зі страхом очікує, чи вдасться йому врятуватися, чи воно все одно потрапить під іго створених речей, або стане жертвою сліпих і бездумних бюрократів, яких самі ж люди поставили над собою. [...] все людство сьогодні опинилося в полоні ядерної зброї, яка також виявилась продуктом людських рук і думок. Маркс не міг передбачити масштабів масового відчуження, що охопило більшу частину людства; він тим більше не передбачав, що наступить день, коли величезна (і щораз дедалі більша) кількість населення потрапить в залежність не від машин, а стане об'єктом маніпулювання з боку інших людей та їхніх символів.

...На думку Маркса, людина впродовж віків створила таку культуру, засвоїти яку зможе лише тоді, коли матиме свободу, коли звільниться від кайданів – і не тільки від пригнічення економічною бідністю, але також від духовного збіднення, на яке приречена у світі відчуженої праці...

...Але в будь-якій культурі людина містить в собі всі можливості. [...] людина – продукт природної еволюції, частина природи, але вона наділена розумом і самосвідомістю і перевищує природу. [...] людина намагається відновити гармонію з природою... її мета – повний розвиток людських сил, доки вона не досягне нової гармонії із своїми ближніми і природою. [...] завдання людини – розширити межі свободи, підсилити обставини, сприятливі для життя... Тільки людина здатна знайти межу життя й засоби для її реалізації. [...] Здатність до вдосконалення означає, що людина *може* досягнути своєї мети, але зовсім не означає, ніби вона *повинна* її досягнути. [...] якщо індивід не робить вибору на користь життя, якщо не зростає, то неминуче перетворюється на руйнівника, на живого трупа.

...Більшість із нас схильні й до добра, і до зла, хоч відповідний вплив цих нахилів у різних людей різний... Найбільший вплив здійснює сім'я. [...] сім'я, як правило, є агентом суспільства... Тому найважливішим фактором для розвитку індивіда є структура й цінності суспільства, в якому він народився.

...Тільки в співробітництві з іншими людьми у процесі праці людина розвиває свої сили, лише в історичному процесі створює сама себе. Але водночас більша частина суспільних систем дотепер служила цілям меншості, що бажає використовувати більшість у своїх інтересах. Тому суспільство завжди було не в ладах із людяністю, із загальними нормами, дійсними для кожної людини. [...] кожна людина репрезентує все людство. Ми відрізняємося розумом, здоров'ям, здібностями. Проте всі ми єдині. [...] людина може охопити досвід універсальної цілісної людини, лише реалізуючи свою індивідуальність... [...] єдиною силою, здатною врятувати нас від саморуйнування, є розум... Я розумію розум не як систему знань, а як "вид енергії"... [...] розум не може бути дієвим, доки в людини нема надії та віри. Насправді де нема віри в людину, віра в машини не врятує нас від загибелі... або західний світ виявиться здатним відродити гуманізм, вузловою проблемою якого є найповніший розвиток людяності, а не праця чи виробництво, або Захід загине, як і багато інших великих цивілізацій»...

...«свобода – дещо більше, ніж відсутність насилля й пригнічення, більше, ніж "свобода від..." Це "свобода для"... – свобода стати самостійною, свобода радше *бути* багато чим, ніж мати багато чи *використовувати* речі і людей... Досягнути свободи й незалежності можна тільки тоді, коли будуть розірвані пута ілюзій.

...сьогодні існує головна єдина турбота – питання про війну і мир. Не виключено, що людина знищить життя на Землі або зруйнує все цивілізоване життя... й створить

варварську тоталітарну організацію, яка правитиме тим, що залишиться від людства. Пробудити людей перед такою небезпекою – [...] такий єдиний обов'язок [...] вимога, яку повинна поважати сьогодні людина. Якщо вона цього не зробить, ми всі будемо приречені...

...Я вірю в самовдосконалення людини, але сумніваюсь, чи досягне вона такої мети, якщо не прокинеться найближчим часом».

Здорове суспільство

[...] «Завдання “науки про людину” – скласти, нарешті, точний опис того, що з повним правом називають природою людини. [...] Дійсна проблема полягає в тому, щоб із безлічі *виявів* людської природи (як нормальних, так і патологічних), наскільки можна їх спостерігати в різних індивідів і в різних культурах, встановити її основу, загальну для всього людського роду. [...] виявити притаманні людській природі закони, а також... цілі її перетворення і розвитку. [...] Таке розуміння людської природи відрізняється від загальноприйнятого смислу терміна “природа людини”. Перетворюючи навколишній світ, людина разом з цим в ході історії змінює й саму себе. Вона ніби виступає своїм власним творенням. [...] подібно до того як може людина перетворювати й видозмінювати природні матеріали тільки згідно з їхньою природою, точно так може перетворювати й змінювати вона себе лише відповідно до своєї власної природи. Розгортання потенцій і перетворення їх у міру своїх можливостей – ось що людина насправді досягає у своєму розвитку повної зрілості відповідно до властивостей і законів людської природи, то вона знаходить душевне здоров'я. Невдача такого розвитку призводить до душевної хвороби...

...У наші дні ми стикаємось з людиною, яка діє і відчуває як автомат, вона ніколи не зазнає переживань, що були б справді її власними; вона відчуває себе такою, як, на її думку, вважають інші; її штучна посмішка прийшла на зміну щирому сміху, а балаканина зайняла місце словесного спілкування...

Еволюція людини ґрунтується на її втраті своєї первісної домівки – Природи – і неможливості знову повернутися. [...] Людині знадобилося сотні тисяч років, щоб вступити в людське життя. [...] Існує лише одне почуття, що задовольняє людську потребу в єднанні зі світом і разом з тим забезпечує відчуття цілісності й індивідуальності – *любов*. Людська потреба подолати власну обмеженість є одним із джерел любові, так само як мистецтва, релігії і матеріального виробництва. [...] Задоволення потреби у творенні веде до щастя, руйнівність – до страждання, і більше від інших страждає сам руйнівник. [...] Задоволення специфічно людських потреб незмірно складніше, воно залежить від багатьох факторів, з яких останнім за порядком, але не за значенням є спосіб організації суспільства, в якому живе людина, і те, як ця організація визначає людські стосунки всередині суспільства.

...Лише за допомогою творчої праці людина може співвідносити себе з природою, стаючи з нею єдиним цілим, але не розчиняючись в ній. Тільки якщо людина розвиває свій розум і здатність любити, якщо вона в змозі по-людськи переживати світ природи і світ людей, вона може набути відчуття домівки, впевненості в собі, відчутти себе господарем життя».

«Здорове суспільство розвиває здатність людини любити людей, стимулює творчу працю, розвиток розуму, об'єктивності, почуття власного "я", заснованого на відчутті своїх творчих сил. Хворе суспільство породжує взаємну ворожість, недовір'я, перетворює людину на об'єкт маніпуляцій і експлуатації, позбавляє її почуття свого "я", що зберігається лише такою мірою, якою вона підпорядковується іншим людям або стає автоматом. Суспільство може... сприяти здоровому розвитку людини і перешкоджати йому.

...Об'єктивне вивчення зв'язку між суспільством і людською природою повинно враховувати як розвивальний,

так і стримувальний вплив суспільства на людину, беручи до уваги природу людини і потреби, які вона породила...

Кожне суспільство структуроване і функціонує певним чином, що з необхідністю впливає з ряду об'єктивних умов. До них належать способи виробництва і розподілу, що у свою чергу залежать від переробки сировини, промислової технології, клімату, чисельності населення, політичних та географічних факторів, культурних традицій, а також впливів, яким піддане суспільство. Нема «суспільства» взагалі – є лише особливі суспільні структури, що функціонують різними способами, які піддаються визначенню. [...] в ході історичного розвитку ці суспільні структури зазнають зміни, і в кожен окремий історичний період вони відносно стійкі, й суспільство може існувати лише за умови, що воно функціонує в межах своєї особливої структури. [...] Члени суспільства і (або) різні класи чи групи, що займають певне суспільне становище... повинні поводитися так, щоб бути здатними функціонувати так, як цього вимагає соціальна система. [...] сучасне індустріальне суспільство не досягало б своїх цілей, якби не спрямовувало небаченою досі мірою енергію вільних людей на працю. [...] Потреба працювати, бути точним і відданим порядкові мала перетворитися на внутрішнє прагнення до такої поведінки. [...] Індивід і суспільство зайняті в першу чергу розв'язанням завдань виживання, і лише забезпечивши його, можуть перейти до задоволення інших насущних людських потреб. Потреба виживання передбачає, що людина мусить займатися виробничою діяльністю... Спосіб виробництва у свою чергу визначає суспільні відносини в цьому суспільстві, обумовлює спосіб життя й життєву практику...

...Людській природі притаманні такі потреби, як прагнення до щастя, гармонії, любові й свободи. Водночас ці потреби є динамічними факторами історичного процесу...

...можна розглядати сім'ю як психологічне знаряддя суспільства, як інститут, призначений для передачі дитині, що підростає, вимог суспільства».

...«У наш час не тільки закон ринку, але й розвиток науки і техніки живуть своїм власним життям і панують над людиною. За нинішньої системи прибутки можуть бути повністю віддалені від особистих зусиль або сфери діяльності. Власник капіталу може отримувати прибуток, не працюючи. Важлива функція людини – обмінювати свої зусилля на відповідний заробіток ризикує перетворитися на абстрактну процедуру обміну грошей на гроші, тільки в більшій кількості. При капіталізмі розподіл прибутків характеризується відсутністю збалансованого співвідношення між зусиллями й працею індивіда, з одного боку, та їхнім суспільним визнанням у вигляді грошової винагороди – з другого.

...капіталізм ХХ ст., як і капіталізм ХІХ ст., заснований на принципі, який проявляється в економічних законах усіх класових суспільств: *використанні людини людиною*. [...] власник капіталу використовує інших людей, щоб самому одержати прибуток. [...] людина, жива людська істота, перестає бути метою... і стає засобом для забезпечення економічної вигоди іншому або своїй власній, чи безликого гіганта – економічного механізму...

...Використання людини людиною виражає *систему цінностей*, що лежить в основі капіталістичного ладу. *Капітал, це омертвлене минуле, наймає працю, життєву силу й енергію теперішнього*. У капіталістичній ієрархії цінностей капітал стоїть вище, ніж праця, накопичені речі – вище, ніж прояви духовного життя. “Речі” вищі за людину. Суперечність між працею і капіталом – щось набагато більше, ніж суперечності між двома класами, ніж їхня боротьба за більшу частку в суспільному продукті. Це конфлікт двох ціннісних принципів: між світом речей і їхнім накопиченням, з одного боку, та світом життя та його продуктивністю – з другого...

...З проблемою експлуатації і використання людини тісно пов'язана інша, ще складніша проблема влади авторитету в людей ХІХ ст. [...] проблема *влади авторитету* насправді є ключовою для нашого розуміння людських стосунків у суспільстві будь-якого типу... [...] Тепер уже нема загрозової явної влади авторитету, але нами управляє страх анонімної влади конформізму.

...За період від ХІХ до середини ХХ ст. капіталізм зазнав корінних змін у технічній оснащеності промисловості, в економіці й соціальній структурі. Не менш глибокі та істотні зміни відбулися і в характері людини...

...Посилення концентрації капіталу – ось причина і разом з тим наслідок технічних зрушень у способі виробництва. [...] Однак в суспільстві, де економічна діяльність стала головним заняттям людини, процес зведення всього до кількості і абстракцій переріс сферу економічного виробництва і поширився на ставлення людини до речей, людей і до себе самої...

...Замкнута система економічних відносин регулюється через гроші, що служать абстрактним вираженням праці. [...] Людина, що піддається тільки пристрасті до грошей, заповнена цим своїм стремлінням; гроші – ідол, якому вона поклоняється... У цьому розумінні невротик – це відчужена особистість. [...] Відчуження... в сучасному суспільстві має майже загальний характер, воно пронизує ставлення людини до своєї роботи, до речей, які вона споживає, до держави, до своїх ближніх і до самої себе. [...] Процес *споживання* відзначається такою ж відчуженістю, що й процес виробництва. [...] Одне лиш володіння грошима дає мені право придбати й робити з моїми надбаннями все що завгодно. Акт купівлі й споживання став протилежною здоровому глузду примусовою метою.

...Людина любить новизну придбаної речі, але готова замінити її при появі чогось новішого... Людина відчужена не тільки від виконуваної роботи, а також від споживаних

речей і задовольень, але й *від суспільних сил*, що визначають її усе... суспільство, її життя кожного, що живе в ньому. [...] сам факт, що нами управляють закони, які ми не контролюємо і навіть не хочемо контролювати, є одним з найнаочніших проявів відчуження. Гігантська державна і економічна система вийшла з-під контролю людини. [...] Сфера нашого суспільного життя, де ми виступаємо як громадяни, відокремлена від нашого приватного життя...

...Відчужена особистість призначена “на продаж”, має позбутися неабиякої частки почуття власної гідності... Така особистість повністю втрачає почуття самозвеличення, перестає відчувати себе істотою єдиною і неповторною. Якщо людині не вдається вигідно “інвестувати” себе, вона переживає таке почуття, ніби вона сама невдача, якщо ж вона досягає успіху, то вона успішна...

...Але для людини праця – це не лише неминуча необхідність. Праця визволяє її з природи, творить людину як соціальну незалежну істоту. *В процесі праці*, тобто в процесі формування й зміни зовнішньої природи, людина *формує й змінює* себе саму. Вона виходить з природи, підкоряючи її; розвиває свої здібності до співробітництва, розум і почуття прекрасного. Що більше вдосконалюється її праця, то досконаліша її індивідуальність»...

...«Виробництво, яке постійно зростає, прагнення виробляти більше речей кращої якості перетворилися на самоціль, стали новими ідеалами. Праця стала відчуженою від людини, яка працює. [...] Замість того щоб машина замінила собою людську енергію, людина стала заміною машини. *Її працю можна визначити як здійснення того, що машини поки що не можуть виконувати.* [...] Подібно до того, як стала відчуженою праця, так і вираження волі виборця в сучасній демократії набуває відчуженого характеру. Вибираючи своїх представників у парламент, де ухвалюють закони країни, ми гадаємо, що кожен громадянин виконує роль відповідального учасника в справах суспільства. [...] В

ідеалі кожен громадянин рівною мірою несе відповідальність за ухвалення рішень і впливає на їх ухвалення. [...] Насправді ж демократичну систему з самого початку переслідувала одна серйозна суперечність. Вона діяла в державах з колосальною нерівністю можливостей і доходів, і привілейовані класи, природно, не хотіли втратити своїх привілеїв... більша частина населення, що не мала своєї власності, була позбавлена права голосу...

...Сьогодні проблема демократії полягає уже не в обмеженні права участі у виборах, а в тому, як це право здійснюється. [...] навіть вільні вибори необов'язково виражають волю народу. [...] У відчуженому суспільстві те, як люди виражають свою волю, не дуже відрізняється від того, як вони вибирають товари для купівлі. Вони вслухаються у пропагандистську тріскотню, й факти небагато значать порівняно з галасом, що володіє гіпнотичним впливом на голови людей. [...] функціонування політичного механізму в демократичній країні по суті не відрізняється від того, що відбувається на товарному ринку. Політичні партії мало відрізняються від крупних комерційних підприємств, а професійні політики намагаються продати публіці свій товар. Їхні методи дедалі більше нагадують методи реклами, що використовує великі заходи впливу. [...] Зв'язок між актом голосування і важливими політичними рішеннями найвищого рівня оповитий таємницею. [...] не можна сказати, ніби остаточне рішення – це результат волі виборця. Це найсправжнісіньке відчужене вираження волі громадянина. Він щось робить, віддаючи свій голос, і перебуває в ілюзії, ніби він творець тих рішень, які схвалює, ніби ті рішення є його власними. Але ж насправді ті рішення більшою мірою визначаються силами, що виходять за межі його знання і можливостей контролю.

...Відчужена людина... не може бути здоровою. Відчужена людина нещасна. Споживання розваг служить тому, щоб витіснити усвідомлення свого нещастя. [...] Наше життя і

здоров'я залежать від випадковостей, не підвладних нашому контролю. Ухвалюючи рішення, ми ніколи не можемо бути впевненими в його наслідках. Результат завжди залежить від багатьох факторів, що переважають нашу здатність їх контролювати. [...] Людина, здатна лише фотографічно сприймати зовнішній світ, але яка втратила зв'язок зі своїм внутрішнім світом, з самою собою – це відчужена людина. [...] Щастя – це переживання повноти буття, а не порожнечі, яку треба заповнити. [...] Чи вистачить в сучасній людині сил виконати те, чого вимагає від неї дух...? У надорганізованому суспільстві, яке сотнями різних способів тримає людину у своїй владі, людина повинна якимось чином знову стати незалежною особистістю і виявити зворотний вплив на суспільство. Суспільство боїться особистості, оскільки вона є виразником духу та істини, яким воно хоче закрити рота. [...] на жаль, влада суспільства така ж велика, як і цей страх. [...] від нашої волі вимагається те, чого не допускають умови нашого життя. [...] вплив економічного фактора на духовний з кожним днем стає чимраз згубнішим і сприяє дедалі більшій деморалізації. Якщо моральних дух дасть нам міцну основу для відродження цивілізації, то ми відродимо її...»

...«Аналіз суспільства й історичного процесу повинен починатися з людини, не з абстракції, а з реальної конкретної людини, її фізіологічних і психічних якостей. Він має починатися з поняття сутності людини, а вивчення економіки й суспільства сприяє розумінню лише того, як спотворили людину обставини, як вона стала відчуженою від себе і своїх сил. Наша мета має полягати в пізнанні того, що є добро для людини. [...] духовного здоров'я суспільства можна буде досягти лише шляхом одночасних змін у промисловій і політичній організації, в духовній і філософській орієнтації, у структурі характеру і в культурній діяльності. Якщо зосередити наші зусилля на якійсь одній сфері й знехтувати або виключити інші, це здатне викликати

руйнівні наслідки для зміни загалом. У цьому, очевидно, полягає одна з найважливіших перешкод на шляху до прогресу людства. Вік Просвітництва постулював незалежне судження й розум як вищі норми, проповідував політичну рівність, не бачачи, що вона не може привести до братерства людей, якщо не супроводжуватиметься докорінними змінами в соціально-економічній організації...

...Людина є єдиним цілим, її мислення, почуття й життєва практика нерозривно пов'язані. [...] вона не може бути вільна емоційно, якщо не вільна і залежна в життєвій практиці, в економічних і соціальних відносинах. [...] Душевне здоров'я – не ідеал, який треба нав'язувати особистості чи якого людина може досягнути, лише подолавши свою “природу” і жертвуючи “внутрішнім егоїзмом”. [...] Здорове суспільство – це суспільство, в якому такі якості, як зажерливість, схильність до експлуатації і володіння, самолюбство, не можна використовувати для досягнення матеріальної користі і зростання особистого престижу. Це суспільство, де діяти совісно вважається основною і обов'язковою якістю... де ставлення до ближнього не відокремлене від всієї системи ставлення до приватного життя... де людина є центром і її економічна та політична діяльність підпорядковані меті свого власного розвитку. [...] здорове суспільство сприяє продуктивній діяльності кожного в його роботі, стимулює розвиток розуму і дозволяє людині виразити свої внутрішні потреби в колективній творчості і обрядових діях».

...«Хвороба цивілізації полягає не так у матеріальній бідності багатьох людей, як у занепаді духу свободи і втраті впевненості в собі. Політична свобода... насправді ілюзорна. Людина, що живе під економічним пригніченням протягом шести, якщо не семи днів на тиждень, не стає вільною від того, що раз на п'ять років ставить хрестик у виборчому бюлетені. Для того, щоб свобода хоч щось значила для сучасної людини, вона має включати промислову свободу. [...] зміниться ще багато поколінь, перш ніж буде досягнуто

такий рівень автоматизації і скорочення робочого часу... [...] повна автоматизація праці веде до повної автоматизації життя...

...Разом з грошовою винагородою головними стимулами до праці визнаються *престиж, статус* і влада, яку вони надають. [...] я хочу вказати на два різні аспекти праці... – це відмінність між технічним і соціальним аспектами праці. [...] є види праці, де технічний аспект по суті не може бути цікавим, але соціальний зміст міг би зробити його осмисленим і привабливим. Під кутом зору технічного аспекту робота домогосподарки і служниці однакова; вона не становить особливого інтересу. Для домогосподарки ця робота має великий сенс, а для служниці – просто важка, нудотна, яку вона виконує заради грошей. Для домогосподарки домашні справи є частиною її стосунків з чоловіком, дітьми, і тому робота для неї має сенс. Служниця не отримує подібного задоволення від соціального аспекту своєї праці. [...] Якщо прагнути до того, щоб робота стала цікавою, але без бажання, щоб інші сфери життя ставали людянішими, не відбудеться ніяких справжніх змін. [...] робота не стане цікавою. Основне зло сучасної культури в тому, що вона розколює на окремі частини життєві сфери. Шлях до видужання суспільства – у подоланні цього розколу, в русі нового єднання... суспільства та індивіда. [...] Система соціального забезпечення повинна розширитися до *універсальних гарантій існування*. Кожен індивід може діяти як вільний і відповідальний суб'єкт, тільки якщо буде усунуто одну з основних причин сьогоденної несвободи: економічну загрозу голодної смерті... Свободи не буде, поки власник капіталу нав'язує свою волю людям, котрі володіють “тільки” своїм життям, оскільки вони без капіталу не мають іншої роботи, крім тієї, яку запропонував капіталіст. Економісти вважали й “довели” науково, що суспільні закони викликають потребу існування великої армії бідних і безробітних людей для підтримання економіки. Сьогодні ж

мало хто наважиться висувати такий принцип. У всіх західних індустріальних країнах створено систему соціального страхування, що гарантує кожному прожитковий мінімум у разі безробіття, хвороби, старості. [...] витрати на таку систему соціального страхування навряд чи перевищать суми, які витрачають крупні держави на утримання своїх армій за останні десятиліття, не кажучи про витрати на озброєння...

...демократія не може існувати у відчуженому суспільстві... Факти свідчать, що в сучасного відчуженого індивіда є гадки й забобони, але нема переконання; у нього є симпатії і антипатії, але нема волі. Могутня пропагандистська машина маніпулює його думками... симпатіями й антипатіями так само, як і його смаком, причому ця пропаганда не була б такою ефективною, якби індивід не був налаштований на її сприйняття завдяки рекламі і своєму відчуженому способу життя...

...Середній виборець також мало обізнаний. [...] сам принцип підпорядкування меншості... передбачає процес абстрагування й відчуження. У наш вік конформізму демократичний метод набув того смислу, що рішення більшості завжди правильне і морально переважає рішення меншості, й тому більшість має моральне право нав'язувати свою волю меншості. [...] рішення більшості саме є аргументом на користь своєї істинності. Зовсім очевидно, що це помилка; фактично якщо звернутись до історії, то всі "правильні" ідеї як у політиці, так і у філософії, релігії чи науці зароджувалися як ідеї меншості. Якби ми оцінювали вагомість ідеї за кількістю людей, що виступають на її підтримку, то жили б дотепер у печерах.

...Будь-яка ознака масової незадоволеності примушує політичні партії міняти свій курс, щоб одержати голоси виборців... [...] окремий індивід мало що може зробити для участі в ухваленні рішень, мало що може зробити до наступних виборів. [...] Для дальшого прогресивного розвитку демократичної системи треба зробити новий крок.

...Великі вчителі людства вже сформулювали норми людського життя. [...] Прищеплення людям основних ідеалів і норм нашої цивілізації – це передусім завдання освіти. Але ж наша система малопридатна для виконання цього завдання!.. [...] Якщо праця індивіда має перетворитися на діяльність на основі знання й розуміння того, що він робить, то потрібні докорінні зміни в методах освіти. [...] Здорове суспільство повинно надавати дорослим такі ж можливості для здобуття освіти, які надає дітям...

...сьогодні, коли людина, здавалось би, досягла початку нової, багатшої щасливої ери, її життя під серйозною загрозою. [...] Виробництво перестало бути для людини засобом поліпшення життя; замість цього людина перетворила його на самоціль, у якій в підпорядкуванні опинилося саме життя. [...] людина стала частиною машини. [...] відчула себе саму як товар, як капіталовкладення; її метою стало досягнення успіху, тобто бажання продати себе на ринку якнайвигідніше. Її цінність як особистості визначається тим попитом, яким вона користується, а не такими людськими якостями, як любов, розум чи художні здібності».

...«Нова ера почалася з ідеї індивідуальної ініціативи. Однак в міру бюрократизації та менеджеризації капіталізму зникає сама індивідуальна ініціатива. Бюрократія за природою точно так мало здатна до її прояву, як і автомати. [...] Сучасне суспільство почалося із створення культури, яка задовольняла б потреби людини і мала ідеал – гармонію між індивідуальними й суспільними потребами, а ще завершення конфлікту між людською природою і соціальним порядком. [...] інакше кажучи, мета зусиль сьогоднішньої людини полягала у створенні здорового суспільства...

...Наша небезпека – війна і роботизм. З використанням людини людиною має бути покінчено, економіка повинна служити лише розвиткові людини, капітал – праці, а речі – життю. [...] Людина може захистити себе від наслідків свого

безумства, лише створивши здорове суспільство, відповідне її потребам, що кореняться в самих умовах її існування. [...] Побудова такого суспільства означає, що людство зробило наступний крок; це означає кінець “гуманоїдної” історії, по-іншому кажучи, тієї її фази, на якій людина ще не стала повністю людиною».

Мати чи бути?

[...] «Можна з певністю стверджувати, що наша цивілізація почалася, коли людство заходилося активно контролювати природу. З прогресом індустріалізації – від заміни енергії тварин і людей механічною, а потім ядерною енергією і до заміни людського мозку комп’ютером – ми відчували, що були на шляху необмеженого виробництва, тобто необмеженого споживання, що техніка зробила нас всемогутніми, а наука – всезнаючими. Триєдність необмеженого виробництва, абсолютної свободи і необмеженого щастя створювала ядро нової релігії – Прогресу... [...] економічний прогрес зачепив лише обмежене коло багатих країн... [...] технічний прогрес породив екологічну небезпеку та загрозу ядерної війни, і кожна з них або обидві разом здатні покласти край цивілізації, можливо, всьому живому на Землі. [...] нове суспільство можливе лише за умови, якщо в процесі економічного розвитку... вдосконалюватиметься нова Людина...

...відмінність між “мати” і “бути” – ключова проблема людського існування... *володіння та буття є двома основними способами існування людини* [...] розвиток слова “мати” відбувався залежно від розвитку приватної власності, причому така залежність не спостерігається в суспільствах, де власністю володіють з метою її використання, тобто вона має вжиткове призначення. [...] На відміну від поняття “володіння”, яке здається доволі простим, поняття “бути” значно складніше й важче, щоб його зрозуміти. [...] споживання можна визначити як форму володіння, і притому чи не найважливішу сьогодні у розвинених західних

країнах. [...] Сучасні споживачі можуть визначати себе за формулою: *я є те, чим я володію і що я споживаю*. [...] більшість людей вбачає у володінні найбільш природний спосіб існування, навіть єдино прийнятний спосіб життя.

...Студенти, які живуть за принципом володіння, можуть слухати лекцію, сприймати слова... потім завчити занотований текст і таким чином скласти іспит. Студент і зміст лекції так і залишаються чужими... хіба що студент стає власником колекції чиїхось висловлювань... Ті студенти, для котрих принцип володіння є домінуючим, мають на меті триматися того, що вони “вивчали”, чи то твердо покладаючись на власну пам’ять, чи дбайливо зберігаючи свої записи.

...Зовсім інакшим способом відбувається засвоєння знань студентами, які обрали буття як основний спосіб стосунків зі світом. Замість того, щоб бути пасивними “приймачами” слів та ідей, вони слухають, вони *чують* і відгукуються... Почуте ними стимулює їх до власних роздумів. У них виникають питання, їм відкриваються нові ідеї і перспективи. Для таких студентів лекції – це живий процес. [...] Згадування за принципом буття передбачає відтворення в пам’яті того, що людина колись бачила або чула. [...] Для більшості людей фотографія стає відчуженою пам’яттю.

...Люди, зорієнтовані на володіння, покладаються на те, що вони *мають*, тоді як орієнтовані на буття спираються на те, ким вони є... Вони безоглядно поринають у розмову, бо не скуті тягарем власності... Між тим у наш час більшість людей читає за принципом володіння, просто споживаючи літературний продукт. [...] Студентів навчають прочитувати книжку таким чином, щоб могли відтворити основні думки автора. Вони не вчаться подумки спілкуватися з філософами, розпитувати їх; вони не вчаться помічати властиві тим чи тим авторам суперечності й розуміти проблемні питання; вони не вчаться розрізняти нові ідеї, генеровані самим філософом, і відбитки в його творах сучасного йому “здорового глузду”, відповідного добі...

Люди, які читають за принципом буття, часто змушені переоцінювати визнані всіма книжки... Або ж вони здатні глибоко зрозуміти зміст, іноді навіть глибше за самого автора, який, між іншим, вважає все написане ним надзвичайно важливим. [...] Принципи володіння та буття діють і у сфері знання... *Володіння* знанням передбачає здобуття та збереження наявних знань (інформації); а от *знання* в сенсі буття – функціональне, це лише засіб, складова процесу продуктивного мислення. Знати – це “бачити” дійсність такою, якою вона є. Знання як спосіб буття не передбачає володіння істиною. Знати оптимально за принципом буття – це знати глибше, а за принципом володіння – мати більше знань.

...Сучасна система освіти переважно орієнтована на те, щоб навчити людей набувати знання ніби якесь майно, так чи інакше пропорційне тій властивості і тому суспільному становищу, яке вони, швидше за все, посядуть у майбутньому, отримуваний мінімум знань достатній для того, аби люди могли належним чином виконувати свої службові обов'язки. Навчальні заклади – це фабрики, де виготовляються подібні пакунки зі “всебічними” знаннями, хоч самі школи зазвичай стверджують, що їхня мета – ознайомити учнів з видатними досягненнями людського розуму. Чимало коледжів проявляють особливу винахідливість у поширенні таких ілюзій...

...Віра за принципом володіння надає впевненості, вона претендує на утвердження абсолютного, неспростовного знання, яке є правдоподібним, оскільки могутність його прибічників і захисників здається непохитною. Готова відповідь вивільняє людину від складного завдання самостійно мислити і приймати рішення: особа стає одним із щасливих володарів правильної віри.

...Бог, що споконвічно уособлював найвищу цінність нашого внутрішнього досвіду, при орієнтації на володіння перетворюється на ідола. Ідол – це створена нами річ, на яку

проекуємо свою силу, збіднюючи при цьому самих себе. Оскільки ідол – це річ, я можу володіти ним, але водночас він володіє мною, тому що я корюся йому. Цього ідола можна підносити як Милосердного Бога й одночасно вершити його іменем будь-які жорстокості... [...] Цілковито інше явище – віра за принципом буття... – це передусім не вірування в певні ідеї (хоч і це буває також), а внутрішня орієнтація, певна позиція людини. Правильніше було б говорити: людина у вірі, а не – у неї віра. [...] Бог Старого Заповіту – це насамперед заперечення ідолів, яких людина може мати. Моя віра в самого себе, в інших, у людство, в нашу спроможність стати людьми в повному сенсі цього слова також передбачає впевненість, але ця впевненість базується на моєму власному досвіді, а не на підкоренні якомусь авторитету, який наказує, у що мені вірити...

...В реальності існує тільки акт любові. Вона дарує наснагу і відчуття повноти життя. Це процес самооновлення й особистого зростання. [...] Любов за принципом володіння передбачає позбавлення свободи й утримання під контролем того, хто є об'єктом такої “любові”. Вона не дарує життя, а натомість душить, знесилює, убиває його. Коли люди розводяться про свою любов, вони зазвичай просто зловживають словом... [...] справжня подружня любов є винятком. [...] нові партнери можуть любити одне одного так само мало, як і колишні. [...] сексуальний потяг – ще не кохання, а теплі, хай навіть не надто близькі взаємини з друзями – теж прояв любові. [...] Шлюбний контракт надає кожній із сторін виняткове право на володіння тілом, почуттями й увагою партнера. [...] любов перетворилася на щось, чим людина володіє, – на власність. Пара, яка припиняє докладати зусиль до того, аби бути привабливими і викликати любов, перетворюється на таке собі “спільне підприємство”, в якому егоїзм одного сполучається з егоїзмом іншого й утворює якусь цілісність – “сім'ю”.

...Найважливішим об'єктом нашого почуття власності є наше “я”, оскільки воно включає багато чого: наше тіло, ім'я, соціальний статус, наше майно (включно зі знаннями), наше уявлення про самих себе й уявлення оточення про нас, яке для нас є бажаним. Власністю можуть вважатися ідеї, переконання і навіть звички. [...] Природа володіння зумовлена природою приватної власності. При такому способі існування найважливіше – це придбання власності...

...Установка на власність з необхідністю породжує прагнення до влади. Прагнення ж володіти приватною власністю породжує намагання застосувати насильство... При установці на володіння щастя полягає в досягненні переваги над іншими, у владі над ними... При установці на бутті щастя – це любов, турбота про інших, самопожертва. [...] особистість, інтереси якої орієнтовані винятково на володіння, – це невротична, хвора особистість; звідси можна зробити висновок: якщо більшість членів суспільства мають таку вдачу, суспільство хворе...

...Передумовами принципу буття є незалежність, свобода і наявність критичного розуму. Основна його характерна риса – це активність... “Бути” означає відмовитись від власного егоцентризму і самолюбства... Проте для більшості людей відмовитися від орієнтації на володіння надзвичайно важко...

...активність – це цілеспрямована соціально визнана поведінка, результатом якої є відповідні соціально корисні зміни».

...«Істина полягає в тому, що потенційними можливостями людської природи є обидва способи існування – і володіння, й буття; щоправда, біологічна потреба в самозбереженні призводить до того, що принцип володіння набагато частіше переважає... [...] Однею з найпотужніших мотивацій поведінки людини є властиве їй тяжіння до єднання з іншими, зумовлене специфікою існування людського роду. [...] людям властиві обидві тенденції; по-перше, тенденція *мати* (володіти), потужність якої зумовлена переважно біологічним

чинником, інстинктом самозбереження; по-друге, тенденція *бути*, віддавати, жертвувати собою, яка набуває сили у специфічних умовах людського існування завдяки внутрішньо властивій людині потребі в подоланні самотності через єднання з іншими. Оскільки обидва ці протилежні прагнення живуть у кожній людині, домінування якогось одного із них визначається типом соціальної структури, її цінностей і норм.

При існуванні за принципом буття єдина загроза моїй безпеці прихована в мені самому – це брак віри в життя, у свої творчі можливості, це тенденція до регресу, це властиві мені лінощі й готовність віддати іншим право керувати моєю долею. Для орієнтованих на буття спілкування з іншою людиною само по собі дає втіху й радість, ба навіть якщо особа сексуально приваблива, зовсім не обов'язково... “зривати квіти”, аби насолоджуватися. [...] Люди з установкою на володіння бажають *владарювати* над тими, кого вони люблять або ким захоплюються...

...Орієнтація на володіння і зумовлена нею зажерливість неодмінно призводять до антагонізму в міжособистісних стосунках – це справедливо для цілих народів так само, як для окремих індивідів. Допоки народи складатимуться з людей, орієнтованих переважно на володіння й жадобу, вони не зможуть уникнути війн. [...] Класова боротьба може з часом стати менш жорстокою, але вона не припиниться доти, доки жадібність живе в людському серці...

...радість – це те, що ми маємо відчувати у процесі наближення до мети стати самим собою...

...Люди дотримуються законів не лише через страх покарання, а ще й тому, що непокора викликає в них почуття провини. [...] Гріх... це поняття з лексики авторитаризму, а останній характеризується принципом володіння. Ми живемо у світі володіння тією мірою, якою інтерналізуємо авторитарну структуру нашого суспільства. [...] При орієнтації на володіння ми прикуті до того, що нагромадили

в *минулому*, – це гроші, земля, слава, соціальне становище, знання, діти, спогади. [...] Час починає владарювати над нами. Якщо в житті переважає принцип буття, то ми поважаємо час, але не коримося йому. [...] він перестає бути ідолом, який підпорядковує собі наше життя. [...] В індустріальному суспільстві влада часу безмежна. Час панує над нами саме через машину. [...] це не лише час, час – гроші.

...Люди з ринковим характером не мають іншої мети, крім постійного руху і виконання всіх справ з максимальною ефективністю... Люди з ринковим характером не мають навіть власного “я”... Їхнє “я” постійно змінюється відповідно до принципу “я такий, який я вам потрібен”. [...] в людей з ринковим характером немає “найближчих”, вони самі собі не близькі... не вміють ні любити, ні ненавидіти. [...] Атрофія емоційного життя нерозривно пов’язана з переважанням раціонального маніпулятивного мислення...

...Ми перестаємо бути господарями техніки і натомість стаємо її рабами. Дегуманізація соціального характеру й розквіт індустріальної і кібернетичної релігії викликали рух протесту, внаслідок якого виник новий тип гуманізму... [...] єдина альтернатива економічній катастрофі – це докорінна зміна внутрішньої природи людини. [...] Функція нового суспільства – сприяти появі нової Людини.

...Наше завдання – створити здорову економіку для здорових людей. [...] Першим вирішальним кроком... повинна стати переорієнтація виробництва на “здорове споживання”...

...Цілком можливо, що погоджені дії, *спрямовані на стимулювання здорових потреб, змінять характер споживання*. Здорове споживання можливе за умови, якщо зможемо якнайрішучіше приборкати права акціонерів і менеджерів великих підприємств визначати характер продукції виключно на підставі прибутковості та завдань розширення виробництва. [...] Активна і відповідальна участь у справах суспільства потребує заміни бюрократичного способу управління на гуманістичний. В

усіх рішеннях бюрократи керуються чітко усталеними правилами, що базуються на статистичних відомостях і не беруть до уваги живих людей, з якими вони мають справу. [...] бюрократичний дух несумісний з духом активної участі індивіда у громадському житті. [...] Нова соціальна наука мусить розробити плани впровадження нових форм небюрократичного широкомасштабного управління на засадах відповідності (що співзвучно з відповідальністю) людям чи ситуаціям, а не правилам. [...] Інформація – вирішальний елемент у формуванні ефективної демократії.

...ретельні дослідження покажуть: вживання наркотиків набагато менше шкодить здоров'ю, ніж різні способи “промивання мізків”.

...необхідно знищити прірву між багатими і бідними народами. [...] Гарантований щорічний дохід може забезпечити реальну свободу і незалежність. [...] Прибутковість і військова доцільність не можуть бути критерієм доцільності впровадження результатів наукових досліджень. [...] Із рухом жінок за вивільнення тісно пов'язані антиавторитарні виступи молоді. [...] орієнтація на буття – це велетенська потенційна сила людської природи...

...Нове суспільство і нова Людина можуть постати лише у випадку, якщо старі мотивації вилучення прибутку і завоювання влади буде замінено на нові: бути, віддавати, розуміти; якщо на зміну ринковому характеру прийде характер продуктивний і люблячий, а на зміну кібернетичній релігії – новий радикально гуманістичний дух»...

ФУР'Є Шарль

Новий господарський і соціетарний світ

[...] «Прогрес набагато краще й частіше прокладав собі шлях за допомогою ледве помітних знарядь виробництва. [...] Революції свідчать про стомленість і нетерпіння природи: вона досягає стану збудження, щоб позбутися устрою цивілізації і варварства. [...] цивілізація займає... важливе

місце, бо створює русійні сили, потрібні для відкриття шляху до асоціації: вона створює крупне виробництво, високі науки і вишукані мистецтва...

...Кожен суспільний лад несе в собі можливість породжувати лад, який настане... Устрій цивілізації з його виробничими успіхами й потоками хибного просвітництва не може гарантувати народові працю й хліб. [...] Свобода ілюзорна, якщо не буде загальною... [...] Бідність породжується при цивілізації із самого наддостатку. [...] Порядок, протилежний ладові цивілізації... може привести лише до такого стану речей, результатом якого буде... ототожнення індивідуального інтересу з колективним таким чином, щоб індивід міг знайти свою вигоду тільки в діях, корисних для всієї маси»...

ЧААДАЄВ Петро

Філософські листи

[...] «Всі народи Європи мають спільну фізіономію, деяку сімейну подібність. [...] Це – ідеї обов'язку, справедливості, права, порядку. Вони зводились із самих подій, що утворили суспільство, вони входять потрібним елементом у соціальний устрій цих країн. [...] для правильного судження про народи треба вивчати спільний дух, що становить їхню життєву основу, бо тільки вона, а не та чи інша риса їхнього характеру може вивести їх на шлях моральної досконалості і безперервного розвитку.

...Одна із найсумніших рис нашої своєрідної цивілізації полягає в тому, що ми ще тільки відкриваємо істини, які давно стали звичними в інших місцях і навіть серед народів, багато в чому відсталих від нас. Це відбувається тому, що ми ніколи не йшли опліч з іншими народами; ми не належимо до жодного з великих сімейств людського роду, ми не належимо ні до Заходу, ні до Сходу, і в нас нема традицій ні того, ні другого. Стоячи ніби поза часом, ми не були зачеплені всесвітнім вихованням людського роду. [...] Ми належимо до числа тих

націй, які ніби не входять у склад людства, а існують для того, щоб дати світові якийсь важливий урок. [...] У нашій крові є дещо, вороже всякому істинному прогресові. [...] ми жили і живемо лише для того, щоб послужити якимось важливим уроком для віддалених поколінь, що зможуть його зрозуміти; нині ж ми в будь-якому разі становимо прогалину в моральному світопорядку. [...] Словом, нові долі людського роду здійснювались мимо нас. Хоч ми й називались християнами, плід християнства для нас не дозрівав. [...] Ніщо з того, що відбувалося в Європі, не досягало до нас. Нам не було ніякої справи до великої світової роботи»...

ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ Микола

Антропологічний принцип у філософії

[...] «...ще не знайдено точного теоретичного розв'язання дуже багатьох надзвичайно важливих моральних питань... [...] із цих безсумнівних теоретичних рішень виникають дуже важливі й корисні наукові вказівки на те, які засоби треба вжити для поліпшення людського побуту; що деякі з тих засобів слід взяти у зовнішній природі, і за теперішнього розвитку природничих знань зовнішня природа вже не перешкоджає, а інші повинні бути надані розумовою енергією самої людини.

...Під впливом високого розвитку, якого відоме явище суспільного життя досягло в передових народів, воно може в інших народів розвиватися дуже швидко... Це прискорення здійснюється через зближення відсталого народу з передовим»...

ШАОХУА Чжан

**Декларація глобальної цивілізації (ухвалена на Першій
всесвітній конференції з глобальної цивілізації в січні 2001 р.)**

[...] «Ми вибираємо поняття “глобальна цивілізація” замість “людська цивілізація”, оскільки останнє поняття носить занадто широкий і всеосяжний характер... всі колишні

або теперішні цивілізації... належать до людської цивілізації. [...] Можна говорити про цивілізацію у широкому й вузькому сенсі слова. В її вузькому розумінні цивілізація протилежна невігластву й варварству. В широкому значенні поняття цивілізації вказує на сутність людського існування та діяльність, рівно ж на різні форми їхньої реалізації. [...] Будь-яка цивілізація становить органічне ціле з людського порядку життєіснування, культурної моделі і свідомості людської природи...

...Становлення “глобальної цивілізації”... знаменує входження людства в зовсім нову історію цивілізації. [...] Плюралістичність цивілізацій служить джерелом людської життєвої сили й живого руху світу. Кожна цивілізація виражала розуміння своїми носіями всесвіту, цінностей і людського життя. [...] нині люди дуже ясно побачили, що західній цивілізації притаманний несприятливий ген уречевлення людини, східній цивілізації – несприятливий ген відчуження людини. [...] Ми вважаємо, що в сучасному житті вже присутній ембріон глобальної цивілізації. Його утворюють філософська ідея “єдності всіх речей”, ціннісний ідеал “єдності всього людства” та духовна сфера “єдності Неба і людини”»...

ШВЕЙЦЕР Альберт **Культура і етика**

[...] «Ми живемо в умовах, що характеризуються занепадом культури. Ці обставини кореняться як в духовному, так і в економічному житті й визначаються головно чимраз несприятливішою складовою взаємодією між економічними і духовними засадами. [...] Здатність сучасної людини розуміти значення культури й діяти в її інтересах підірвано, тому що умови, в які її поставлено, принижують її гідність і травмують її психічно. [...] здатність людини бути носієм культури, тобто розуміти її й діяти в ім'я культури, залежить від того, якою мірою вона є одночасно

такою, що мислить, і вільною істотою. [...] надзайнятість сучасної людини у всіх прошарках суспільства веде до вмирання в ній духовної основи. [...] досить багато індивідів живе лише як робоча сила, а не як люди. [...] віра трудівника в духовну значущість його праці підривається. Сили, які формують особистість, що кореняться в різноманітті виробничих завдань, висихають...

...У всіх сферах людської діяльності, і найбільше, мабуть, у науці, загроза вузької спеціалізації як для індивіда, так і для духовного життя суспільства загалом стає дедалі виразнішою. [...] Так через специфічні особливості нашої праці ми втратили властивий нам духовний початок і нашу індивідуальність тією мірою, якою зросли матеріальні досягнення суспільства. Невільна, роз'єднана, обмежена сучасна людина одночасно перебуває під загрозою стати негуманною. [...] на певному етапі зовнішня організація суспільства починає здійснюватися при втратах духовного життя»...

ШЕВЧЕНКО Тарас

І мертвим, і живим, і ненарожденним...

[...] «В своїй хаті своя й правда,

І сила і воля, [...]

Схаменіться! Будьте люди,

Бо лихо вам буде.

Розкуються незабаром

Заковані люде,

Настане суд. [...]

Якби ви вчилися так, як треба,

То й мудрость би була своя. [...]

Не дуріте самі себе,

Учітесь, читайте,

І чужому научайтесь,

Й свого не цурайтесь.

Бо хто матір забуває,

Того Бог карає» [...]

Катерина

[...] «Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить... [...]
Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?» [...]

Молитва

[...] «А всім нам вкупі на землі
Єдинонмисліє подай
І братолюбіє пошли». [...]

Не завидуй багатому

[...] «Багатий не знає
Ні приязні, ні любові –
Він все те наймає». [...]

Сон (Комедія)

[...] «У всякого своя доля
І свій шлях широкий,
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину». [...]

Щоденник

[...] «...природа обмежена своїми вічними незмінними законами. [...] пароплав [...] мені уявляється якимсь величезним глухо ревучим чудовиськом з розкритою здоровенною пащею, що готова проковтнути помічників-інквізиторів. [...] невдовзі пожере... престולי і корони... [...] те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить на всій нашій планеті ваше колосальне геніальне дитя».

Я не нездужаю нівроку...

[...] «...Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі, небога». [...]

Якби з ким сісти хліба з'їсти

[...] «Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки якось жилось». [...]

ШЕЛЛІНГ Фрідріх

Про світову душу

[...] «...природа замкнула вічними незмінними законами досить широкий простір, щоб у його середині захоплювати людський дух видимістю відсутності законів. [...] неорганічна і органічна природа пов'язані однією і тією ж основою». [...]

Система трансцендентального ідеалізму

[...] «Сукупність всього суто об'єктивного в нашій знанні ми можемо назвати природою; сукупність всього суб'єктивного назвемо Я... Саме Я є об'єктом, що існує завдяки тому, що він знає про себе, тобто воно є постійним інтелектуальним спогляданням... [...] Я першопочатково... безкінечне, отже, воно – нескінченна діяльність. [...] Природа не здатна діяти у прямому значенні слова. Але розумні істоти можуть діяти, і взаємодія між ними в об'єктивному світі як обов'язковому для цього середовища становить навіть умову свободи. [...] Над першою природою має бути ніби зведена друга, вища, в якій панує закон природи, але зовсім інший, ніж у видимій природі, а саме закон, необхідний для свободи.

Таким законом природи тут є правовий закон... [...] виникнення правового порядку було не справою випадку, а неодмінним наслідком природного ходу речей, під впливом якого люди для припинення повсюдно здійснюваного насильства змушені були, не усвідомлюючи повністю значення свого рішення, встановити подібний порядок... [...] Свобода має бути гарантована порядком, настільки ж явним і незмінним, як закони природи». [...]

ШЕПТИЦЬКИЙ Андрей

До духовенства і вірних архієпархії (липень 1941 р.)

[...] «Усі, що почувуються українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партійні роздори, нехай працюють в єдності і згоді... Тоді в Бозі надія, що на підвалинах солідарності і усильної праці усіх українців повстане Соборна Україна не тільки як велике слово і ідея, але як живий і життєздатний, здоровий, могутній державний організм, вибудований жертвою одних, а муравлиною працею, багатьма зусиллями і трудами других. [...] найбільшою небезпекою є внутрішні роздори... партійні роздори є національним злочином. [...] Хто приносить нам війну домашню, той шкодить народній справі».

До української інтелігенції (27.I.–9.V.1909 р.)

[...] «Замотання людських відносин не раз віками спиняють розвиток суспільности і обливаються кров'ю міжнародних воєн. [...] як нема права морального, правом людства буде безправ'я і всяка кривда.

...Церква, маючи владу духовну безоглядно незалежну від усякої світської, тим самим уже дає провід самостійний і могутніший, чим менше залежить вона від якої-небудь сили на світі. [...] Вона має силу з'єднати собі у співпраці й помочі власті, одиниці й суспільности. Власті вона підтримує, індивідуальності одиниці боронить, суспільства організовує. Власті підтримує тим, що,

перестерігаючи їх перед надужиттям безправ'я й самолюбства, тією вічною покусою тих, хто держить у руках владу, стереже їх до деякої міри від того, що по всі часи було упадком всякої влади.

...всі християни свідомі того, що обов'язки справедливости, милосердя й любови, що їх приймають разом із християнською вірою, є обов'язком суспільного життя не менше, як приватного. [...] наука Ісуса Христа і Церкви має свої загальнолюдські принципи і засади, що творять підставу солідарности між християнами. [...] Принципи християнства вищі... над усяку партійність, вони змагають до того, щоб усіх людей зібрати в одну родину і впровадити в людський рід цілковито-загальну гармонію і згоду. [...] Справ чисто матеріальних доктрина Христа безпосередньо не заторкує... перестерігає перед захланністю, перед заздрістю і всякою несправедливістю, наклонює до милосердя і всіх добрих діл, що випливають із любови ближнього. Саме для них усіх приносить далекосяжний економічний вплив. [...] Християнською суспільністю є український нарід. [...] Запорукою успішної праці є сильний патріотизм. [...] в праці економічній і народній лежить велика небезпека в тому, щоб ми, працюючи, не затратили нічого з тих принципів етичних, на яких кожний здоровий поступ мусить опиратися. [...] Розділені суспільними ідеалами й засадами будемо постійно проводити братню боротьбу і всі свої сили тратити на неї без жодної користі для тих, що очікують нашої помочі. [...] є віра католицька, принципи етичні до устереження людей від партійного шовінізму.

...Іще чекає нас довголітня й тяжка праця, до якої мусимо приложити всіх сил [...] сто разів більше, як у кожного іншого народу, треба нам іще думати про поставлення самих підвалин нашої хати, про ту цілу економічну сторону народного життя, без якої навіть найсвятіше політичне положення завжди буде безглузде й безхосенне»...

О Квестії Соціяльній.

Пастырське послання до духовенства (травень 1904 р.)

[...] «Демократичний рух, що в цілій Європі під стяг оборони убогих і скривджених покликуює всіх благородних, не чужий для Церкви. [...] Опіка над убогими і оборона тих, що самі себе боронити не вміють, рівність-братерство людей – се лиш право справедливости і любови ближнього, на котрім стоїть цілий євангельський закон. [...] Він бажає пхнути і цілий устрій суспільности і наклонити всіх людей до праці над добром убогих. Підносить достоїнство чоловіка, двигает з упадку родину, могучих віка сего обов'язує до справедливости і наклонює до милосердя. [...] де лиш пресвята наука Христа впроваджена в життє, там вслід за нею іде мир і щастє, а кілько разів люди від сеї науки відступають, тільки разів мотаються відносини; настає війна, ненависть. [...] Взаємні відносини убогих і багатих були по всі часи нагодою до завзятих не раз конфліктів і борб – бо і в теорії трудно не раз о розграниченє взаїмних прав і обов'язків людей, і доси не було єще приміру уставодавства, котре би устерегло суспільність перед можливим всенадужиттєм власти або економічної сили. В взаїмних відносинах людей лишалося все велике поле добрій або недобрій їх волі...

...В наших, однак, часах трудності так взросли, а антагонізми так розширилися і стали так загальними, що з суми тих трудностей і антагонізмів витворився стан зовсім аномальний, котрий називаємо соціальною квестією. [...] при загальнім відступленню людей від Бога і віри, при заниженню поняття справедливости і затраченню почуття любови ближнього і при капіталістичній теорії ліберальній з її уставодавством – все то разом витворило устрій суспільний, запевняючий капіталови таку перевагу над працею, що всі здаємо собі днесь справу з несправедливістю того стану, але не так ясно видимо, що і як зробити, щоби зло направити і уздоровити суспільність. [...] Заострена борба змушує до шукання заради на зло, котре з кожним днем росте.

Многі видять, що треба рук приложити до щирої і усильної праці для поліпшення долі тих верств найубогіших, до вирівнання суспільних нерівностей і до улагодження борби. [...] Розв'язане тих замотань суспільних єсть о стілько труднішим в практиці, що около них скупляються всі пристрасті людські, а кожний блуд в праці на тім полі може легко борбу заогнювати і пхнути людськість в гірші замотання, а убогих – в гіршу нужду. [...] Розв'язане соціальної квестії в тім, щоби цілий устрій суспільний став християнським, був опертим на справедливості і на Христовім законі. Над тим працює духовенство. [...] Прапор наш – се прапор любові... Християнська любов навіть тогди, коли боронить перед реальною кривдою ворога, не може перестати бути любов'ю, не може зближатися, ані стати подібною до ненависти. Ненависть лиш нищить.

...В ім'я Христової любови пригадуємо богатшим їх обов'язки... боронимо прав убогих. З тої любови не закриваємо перед убогими їх обов'язків і шануємо права богатших. [...] стояти на сторожі тих етичних принципів Божого об'явлення, без котрих ціла праця суспільно-економічна буде провадити наш нарід на погибель. [...] енцикліка [*Rerum novarum*] [...] пхнула многих в напрямі студіювання квестії соціальної... [...] і у нас докладніше пізнане наук сеї енцикліки причиниться, може, з ласкою Божою, до загальнішого роз'яснення понятій суспільних, заохотить не одного до студіювань теоретичних над сею справою...»

Пастирське послання до духовенства.

Наша програма (серпень 1899 р.)

[...] «Праця священника дуже важка – боротьба зі злом. [...] сила зла зростає. [...] коли людей не будемо навчати, – тоді піднесуть голову фальшиві пророки, які зведуть народ із дороги спасіння... Багатших треба наклонювати до любови та милосердя супроти убожчих, а убожчих остеріати перед пожаданням чужого добра...

...Христова Церква є і мусить бути міжнародною інституцією, – католицькою. Бо вона має за мету спасіння всіх людей – добро всіх народів на цілому світі і на всі часи. [...] правдою підноситься високо понад змінюваності часів та ріжниці країн і народів. [...] накидує свій ублагороднюючий вплив цілому людству. Такою була католицька Церква від початку, – такою й полишається на кінець світу. Бо такою є Вона з Божої установи. [...] Кожній суспільності помагає до зрівноваження різнорідних елементів і лучить усіх у праці для добра батьківщини». [...]

Перше слово Пастиря (серпень 1899 р.)

[...] «Лише народи здорові і фізично сильні можуть бути щасливі. [...] здоров'я і мораль так тісно з собою сплетені, що одно залежне від одного. [...] Неморальний нарід сам себе віддає на повну загладу. Нечистота й п'янство – то страшне фізичне самогубство, – то рак, що переходить з покоління в покоління. То гріхи, що часом іще й у десятому поколінні мстяться. [...] Нарід моральний навіть і серед важких відносин здобуває собі економічний добробут. [...] Наука Ісуса Христа вчить праці, ощадности та взаємної допомоги. Ліпше ощаджувати вміє той, хто на свою працю глядить не як на свою викличну власність, але теж і як власність своїх дітей і *будучого* покоління, – а почасти й власність цілого народу. [...] час призначений на працю є теж Божим даром. Працьовитий чоловік не має часу грішити. [...] У всіх званнях і станах суспільства *лінивство є заразою*, – марнуванням свого добра. [...] Наука Ісуса Христа є не тільки для одиниць дорогою до добробуту, – але є нею й для цілого суспільства. [...] Лиш та суспільність богата і сильна, в котрій всі або майже всі відповідно до свого положення суть заможні...

...Не багато користи із багатств суспільства, коли не розложені вони на всі його верстви, – а, по можності, й на всі одиниці його *рівномірно*. А таке рівномірне розложення їх неможливе знову без морального закону, який усіх нарівні обов'язує. [...] Неможливий економічний добробут без

моралі, бо неможливий він без суспільного ладу... суспільного ладу нема, – де нема рівноваги прав і обов'язків. А такої рівноваги нема – де нема етики. Мораль, потрібна до заховання суспільного ладу, – отже й до економічного добробуту, мусить бути Божим законом. [...] було б то великою шкодою і лихом для чоловіка, коли б через майно кривдив один одного, коли б хто задля гроша запропачував свою безсмертну душу. [...] Ви, багаті, пам'ятайте, що добра, які посідаєте, – маєте від Бога. [...] З цілого вашого майна полишиться Вам у хвили смерти єдино те, що *Ви дали убогому!* Будьте ощадними, але не скупими. [...] Наука для вищих верств суспільства – то сила, під деяким оглядом навіть більша, ніж багатства.

...Завжди бідний той нарід, який не має свого промислу і в якому торгівлю ведуть чужинці. Не той народ щасливий і багатий, що має багато теоретиків, – але той, що на всіх ділянках життя є *самовистачальним*...

...Патріотизм не сміє бути ненавистю. [...] родинний порядок є основою цілого суспільного ладу. [...] нещасна така суспільність, що зложена з *нешасливих* родин. [...] треба скоріше подумати про ту інститутцію, яка є основою дочасного щастя кожної одиниці, – ніж про всі соймові чи парламентарні справи. [...] Говорячи про християнську родину, я свідомий саме того, що подаю Вам науку, від якої залежить і на якій спирається майбутність цілого народу. [...] Майбутність належить до тих народів, у яких подружжя є річчю святою... щоб подружжя було *щасливе*, мусять бути вони заключені не з приводу майна, чи краси, – а з любови. [...] Кожна суспільність мусить прецінь полягати на взаємних правах і обов'язках. [...] Тому й сам зв'язок і закон подружній накладають на обі сторони якісь *моральні обов'язки* та ставлять подругів у взаємній залежності від себе. Одна сторона мусить мати провід – без цього не буде єдності. [...] рівновагу між владою та підчиненням владі, досягається лише через любов». [...]

Про злочин чоловікоубійства (жовтень 1941 р.)

[...] «...будучність нашого народу зависить від вірності, бо злочини, чоловікоубійство стягають Божу кару на весь народ. [...] державна влада не має права карати злочин смертю, бо це проти Божого закону»....

Про небезпеку загублення потрібної праці.

Пастирське послання до вірних (березень 1940 р.)

[...] «...праця, хоч як потрібна, не є сама в собі метою життя... вона має вести чоловіка до Бога... (Чоловік не на те сотворений, щоб їсти, пити і тішитися плодами своєї праці). [...] Та мета християнської любові ближнього освячує ще і підносить достоїнство праці, бо просвічує чоловіка небесним світлом і робить з цілої його праці акт любові ближнього. [...] хто любить ближнього для того, що є Божою дитиною, братом в Ісусі Христі, той може найпростішу працю освятити святістю Божої любові» [...]

ШЛЕМКЕВИЧ Микола

Загублена українська людина

[...] «І мусимо пам'ятати: справа забутої, загубленої української людини – це не справа однієї провінції, сходу чи заходу, і не справа одного віровизнання; і не однієї партії чи групи! Це справа українська, спільна всім. [...] Життя народу тягле, тож *народження сучасної української людини* мусимо шукати при смертному ложі людини другої української держави. Та людина не могла знайти собі місця в новому світі. Але вона не могла також і вдовольнитися тільки біологічним існуванням старосвітського поміщика. [...] Сучасна українська людина – це *шевченківська людина*. [...] Вона народилася з пориву створити свій власний новий світ із власних джерел і власних сил. На прапорах тієї нової української людини виписане протилежне усім трьом попереднім гасло: “Борітеся – поборете!”

...*Держава* для вільного духом – це тільки рамки, *організаційна форма* того вільного суспільства. Утвердити

українське вільне суспільство своєю власною державою – стає політичним, кінцевим ідеалом шевченківської людини.

...Суспільство – це піраміда з широкою підставою і, найчастіше, зрізаним верхом проводу. Так само і моральні ідеали суспільства укладаються в ієрархію цінностей»...

...«На початку нашого сторіччя в осередку мислі й зусилля стояла ідея свободи. [...] Створити суспільство вільних духом, утверджене вільною самостійною державою, було далекою метою громадсько-політичних прямувань...

...Кризу переживали нації, держави. [...] Криза заглянула до того, що вважалося недоступним для неї, до української людини. [...] Десь глибоко на дні всіх тих трагічних і трагікомічних криз діяла як їх джерело одна справжня криза: криза людини і разом з тим криза людських взаємин.

...Жива українська душа прагне й вимагає нової одежі духа і життєвих форм, і живих їх здійснень у новій українській людині...

...Нашою трагедією було те, що саме на українських землях зчепилися ті дикі сили, і залишили після себе страшну руїну. Розхитані наші моральні засади, і наше життя мусить шукати виходу з душевної руїни. [...] Знаємо, що не знайдемо нашої правди, краси й щастя, повертаючися, або вперто спозируючи на пройдені шляхи... *Тільки йдучи вперед*, перетоплюючи досвід... минулого... – *отворимо двері достойної будучини*»...

ШОПЕНГАУЕР Артур

Афоризми життєвої мудрості

[...] «Що є індивід – тобто особистість в широкому значенні слова. Сюди належать, отже, здоров'я, сила, краса, темперамент, моральний характер, розум і його розвиток. [...] одні й ті самі зовнішні події і стосунки відображаються на кожній людині зовсім по-різному, і в одному і в тому ж самому становищі кожен все ж таки живе у своєму особливому світі. [...] Світ, в якому живе кожен із нас, передусім залежить від того, як ми собі його уявляємо... [...] все, що для людини

існує і відбувається, безпосередньо існує все-таки лише в її *свідомості*... [...] наше щастя обумовлено тим, що ми є, нашою індивідуальністю; тим часом люди в більшості звертають увагу лише на долю, на те, що ми *маємо* або чим уявляємось. [...] Саме те, що є індивід сам собою, що залишається наодинці з ним і чого ніхто не може йому дати або у нього відняти, має, очевидно, для нього істотніше значення, ніж все, чим би він володів і чим би він був в очах інших. Добра, миролюбна, поміркована людина може бути задоволена і в бідності, тоді як жадібну, заздрісну й погану не задовольнить ніяке багатство. [...] Особливо здоров'я стоїть настільки вище від усіх зовнішніх благ, що насправді здоровий злидар щасливіший від хворого царя. [...] для щастя... першою і найістотнішою умовою є те, що ми є, наша особистість... її цінність можна назвати абсолютною... А звідси випливає, що людина набагато менше підлягає впливу зовні, ніж звично вважають. [...] для щастя людського життя найістотнішим є те, що людина має в *самій собі*...

...найдешевший вид гордості – гордовитість національна. Хто нею одержимий, виявляє цим відсутність в собі яких-небудь індивідуальних якостей, якими міг би гордитися, оскільки інакше йому не треба було б хапатися за те, що у нього спільне з мільйонами. У кого є видатні особисті достоїнства, той, навпаки, ясніше бачить недоліки власної нації, оскільки вони постійно перед його очима.

Все ж таки індивідуальність стоїть набагато вище від національності, і стосовно кожної окремої людини перша заслуговує в тисячу разів більше уваги, ніж друга. [...] людська обмеженість, зіпсованість і порочність у кожній країні набувають іншої форми, яку й називають національним характером. [...] Окрема людина власними силами може зробити лише небагато і... тільки у співтоваристві з іншими становить вона дещо могутнє. Вона помічає цей факт, як тільки почне хоч трохи розвиватися свідомість, і виникає тоді прагнення вважатися діловим членом людського

суспільства, здатним внести свою частку роботи *pro parte virili* (як повноцінна людина) й тому має право брати участь у вигодах людського співжиття.

...оскільки в цивілізованому становищі своєю особистою і майновою безпекою ми зобов'язані тільки суспільству і при всіх своїх заходах потребуємо допомоги інших, які, щоб діяти з нами заодно, повинні нам довіряти, то їхня думка про нас має велике, хоч і опосередковане значення... [...] суспільне становище людини завжди визначає належний їй ступінь честі... [...] треба згадати ще про *національну честь*. Це – честь цілого народу як окремої одиниці в спільності народів. Оскільки в цій спільності нема іншого суду, крім суду сили, й тому кожному членові треба самому захищати свої права, то честь нації полягає не тільки в тім, щоб вважатися такою, що заслуговує довіри (кредиту), але й у тому, щоб її боялися: звідси посягання на її права ніколи не можуть залишатися безкарними. [...] вона поєднує в собі вимоги громадської і лицарської честі.

...Важливий пункт життєвої мудрості полягає у правильному розподілі нашої уваги між теперішнім і майбутнім, щоб жодне з них не шкодило іншому...

Якщо ми бажаємо жити з людьми, то повинні кожного сприймати і визнавати з даною йому індивідуальністю, хоч якою б вона виявилася, і мати право турбуватися тільки про те, щоб добути з неї користь, яку вона може дати за своїм характером і властивостями, але нам не випадає ні сподіватися на її зміну, ні засуджувати її... в теперішньому вигляді.

...*випереджати* час треба лише теоретично, передбачаючи його дію; а не практично, тобто не варто підганяти його, вимагаючи *раніше* часу того, що може принести з собою тільки час. [...] особливість першої половини життя – це незадовільнена туга за щастям, то друга характеризується побоюванням перед нещастями. В старості ми краще вміємо запобігти нещастю, у молодості – переносити його.

[...] Що старшими ми стаємо, то більше економимо свій час...

...В молодості переважає інтуїція, в старості – мислення. [...] пристрасті не можуть приносити щастя, і не можна жаліти старість через недоступність для неї деяких насолод. [...] Корінна характерна ознака похилого віку – це звільнення від обманів: зникли ілюзії, які до тих пір надавали життю його принадливості». [...]

ЮРКЕВИЧ Памфіл

З науки про людський дух

[...] «Ми вважаємо, що доки людина домагається своїх інтересів у межах справедливості, доти ці інтереси має поважати і верства, і ціла нація. [...] Що ціле більше, ніж його частина, це завжди правильно, що інтереси верстви є вищими, ніж інтереси окремої особи. Окрема особа може чинити згідно з вимогами обов'язку, честі й справедливості, і навпаки, верства може зрадити ці моральні вимоги. То що ж, і тоді інтереси безчесної верстви вищі, ніж інтереси цієї чесної і справедливої людини? [...] Історія людства розпочинається безпосереднім життям осіб у спільноті, у племені, у роді... [...] егоїзм у його чистому вигляді... не існує у людській природі...» [...]

Мир з ближніми як умова християнського співжиття

[...] «У справедливості й любові полягають найміцніші умови для встановлення миру між людьми, для заснування загальної товариськості й братерства між ними. [...] Потреби людини настільки різноманітніші [...] багатоскладні, її призначення, вказане їй Богом, таке велике і потребує таких різноманітних засобів, що тільки в мирі й живому союзі з іншими людьми, тільки в людстві, де вона працює для всіх і всі для неї, може вона стати тим, ким вона має бути згідно з волею Божою. [...] Людина найохочіше замешкує там, де найбільше людей, і найохочіше робить ту справу, яка має вартість або ціну для найбільшої кількості людей. [...] Тут ми

маємо так зване почуття *людяності*, яке надає нашому родові особливе, найвище значення серед інших живих істот цього світу...

...Взагалі мир між людьми вимагає як обов'язкової умови, щоб людина була замирена з самою собою, або щоб вона мала внутрішній душевний мир, який досягається самовладанням, перемогою над пристрастями, послухом голосу сумління, а надто діяльною відданістю волі Божій». [...]

ЯНІВ Володимир

Нариси до історії української етнопсихології

[...] «...нація – це спільнота в часі та просторі. [...] навіть людина змінюється в часі, і ці зміни мають циклічний загальний характер... Проте у кожній людині залишилося щось настільки своєрідне, власне, що, не зважаючи на всі зміни, вона таки залишається “собою”. Подібно і в народів: поруч зі змінами, які відбуваються впродовж століть, залишається й якась постійна... константа.

...Основною рисою українця Костомаров уважає *перевагу особистого над загальним*, і – навпаки – констатує він у росіянина перевагу загального над особистим»...

Протиставлення Сходу й Заходу з психологічного погляду

[...] «Наука мусить змагати до знайдення об'єктивного критерію поділу людей на Схід і Захід, а не керуватися почуваннями чи охотою вивищити свій народ...

...Протиставлення тих двох світів мусить нас вести до аналізу, що є властиво рішальним, що *люди між собою різняться*. [...] йдеться про розрізнення істотних і неістотних для людини прикмет... передусім про вирізнення тих прикмет, які істотні для людини і тільки для людини, які її відрізняють від тваринного світу. [...] Чи не найбільш аргументованим відрізненням людини від тварин є те, що люди вмюють витворити речі, які стають незалежні від них, об'єктивізуються. Органічну цілість об'єктивізованих від людини витворів, які залежать від її духовости, називаємо

культурою. [...] культура як істотна прикметність породи “*homo sapiens*” стає рівночасно основою поділу в межах тієї природи, дозволяючи нам вирізнити різні групи людей, чи пак різні “культурні цикли”. [...] Ми мусимо бути далекі від намагань класифікувати, хто *краще* й хто *гірше* відчуває, думає, хоче, а нам потрібно опису, *як* саме хто хоче, думає, відчуває.

...Вони є *інакші*, але *не гірші*. [...] Ми розцінюємо світ з *нашого* і *тільки з нашого, становища*, і тому всі оцінки є наскрізь суб’єктивні і маловартісні. Коли наука навчить дивитися на Схід *без оцінювання* його в негативному сенсі, зможемо саме на підставі створених різниць думати про можливість зближення. [...] не можна забувати, що в світі немає різких границь, і що існують народи, які мають усі риси переходовості... [...] дуже добре надається порівняння еволюції станових, класових чи кастових відносин, бо вона віддзеркалює ментальність найширших мас. [...] Криза є вислідом якихось розвоєвих тенденцій. [...] під кризою розуміємо певний ненормальний, хворобливий стан суспільності, який постає внаслідок захитання традиційної психічної рівноваги...

...Блискучий розвиток техніки завдячуємо спрямуванню уваги людства в одному напрямі, що призвело до недооцінювання, а то й занедбання інших ділянок. [...] хворобою сучасної доби є переріст цивілізації, ... зник культури, причому під цивілізацією розуміємо суму матеріальних засобів (в тому числі й техніку) для покращання фізичного буття людства і для опанування сил і багатств природи.

...Коли *технізація* грає таку важливу ролу в сучасній кризі, коли вона рівночасно міняє обличчя світу, а вийшла з Європи і є характеристична передусім для Європи, і на всякий випадок різнить Європу від Азії, то можна легко перейти до переконання, що технізація є чимось основним для Європи, що гін до техніки є однією із властивостей європейців.

...Тріумф, породжений з успіхів техніки, і рівночасна свідомість нашої недосконалості веде до безупинної праці над технізацією, над безперервним гоном до опанування сил природи. [...] сьгодні соціопсихічним підложжям технізації, яка призвела до європейської кризи, є соціальний інстинкт самопіднесення, який є характеристичний для європейця. [...] Але не підлягає сумнівові, що багато спільнот стоїть таки ближче до природи, ніж європейець щодо інстинктів чи сили змислів, інші виказують більшу біологічну силу – плодючість... коли в Європі на перший плян вибивається інстинкт самопіднесення, тоді для Сходу є характеристична преваленція інстинкту підпорядкування. [...] розвинений інстинкт самопіднесення серед усіх людей в Європі мусить вести до теорії рівності людей, до природного співзмагання і до селекції, до заповнення рівності старту. Це є основа демократизму. На Сході – навпаки – загал не хоче вибиватися, а хоче підпорядковуватися сильній індивідуальності, чи якомусь вибранцеві чи помазанику, а це стає підставою орієнтального деспотизму. [...] На Сході гостра ієрархічність, впливаючи з усталеного *згори* порядку, з твердих перегород, отже кастовість. На Заході ієрархічність, впливаючи з *особистої вартости*, як певен лад, як *ordo*. [...] деякі негативи саме європейської ментальности з погляду саме цього інстинкту...

...Вийшовши з інстинкту самозбереження, еволюціонує інстинкт самопіднесення до охоти бути володарем світу. [...] Володіння над силами природи, над просторами, над тваринами, дає слабкій людині завдяки цивілізаційним засобам почуття власної сили. [...] Успіхи родять у людини охоту щораз сильніше працювати над підкоренням і використанням таємних досі сил. Таким чином перші здобутки цивілізації родять гін до дальшого її розвою. У висліді гін до влади степенується й степенує охоту щораз більше розвивати техніку. Він має запевняти людству добробут, спокій, вдоволення і щастя...

У висліді інстинкт до самопіднесення, який проводив до бажання оволодіти світом, спочатку доцільно зумів використовувати це бажання на благо людства, але небавом стався сліпим, стихійним, не опанованим гоном. Цивілізація, яка спочатку була засобом до опанування сил природи, до запевнення можливості спокійної праці і яка сталася підставою поступу, переміняється в засіб неограниченого панування, тиранії. Вона стає для людства тим молохом, що вимагає... щораз то більше жертв. [...] цивілізація, як самоціль, доводить до захитання гармонії між духовим і матеріальним, і тим самим до кризи. [...] Сьогодні треба учитися, як опановувати опанування природи, тобто, як опановувати техніку, нобелівський динаміт, замкнені в реторті смертельні бактерії, атомну енергію, в якій скриваються есхатологічні аспекти.

...Місто – це вияв охоти стати чимось кращим, могутнішим, вищим. Інстинкт до самопіднесення, репрезентований в архітектурних стилях, спеціальної плястичності набирає в містах, як комплекси будівель. [...] Міської культури не знали так високо розвинені народи, як індійці, перси, єгиптяни...

...треба зазначити, що нищівна сила техніки з спеціально руйницькою силою виявляється саме там, де її запряжено на службі імперіялізмові. Це ж саме тут стрічаємося з маривом загибелі світу, яке кидає нам на кон винахід атомові бомби, – винахід зумовлений імперіялістичними війнами. І війни, як чинник, що викликають надзвичайний розвій техніки і тому захитують рівновагу між культурою і цивілізацією, а з другого боку, переривають тяглість духового розвою спільноти...

Так, як з одного боку інстинкт самопіднесення веде до динамізму, так з другого боку він мусить вести до індивідуалізму. Самопіднесення понад другими мусить спиратися на особистій вартості людини, а охота самопідноситися мусить спиратися на вірі у вартість одиниці.

[...] Європа стоїть на становищі рішального значення одиниці в історії і житті. Азія, а з нею Росія, і навіть Америка – загалу...

...З індивідуалізму випливає почуття відповідальності за спільноту, і то почуття активної відповідальності. [...] похідною вартістю індивідуалізму є відчуття особистої гідності й чести, якого нема там, де панує деспотія, зумовлена інстинктом підпорядкування й покори. [...] індивідуалізм веде до підкреслювання приватної власності і до оформлювання її так, як це відповідає уподобанню і смакові власника...

...Європеєць хоче надати своїй праці і її плодам знам'я своєї неповторної індивідуальності й він витискає нестерте п'ятно на своїм домі, своїм саді, своїй фабриці. Цей специфічний дух живе століттями в... родинях, як їх стиль. [...] Шукання й підкреслювання індивідуально... проявляється навіть у дрібницях, до убрання включно. [...] Тут криється для нас чар усіх старовинних міст і містечок, де кожний дім має своє окреме обличчя, де в домі маса дрібних деталей, які говорять про власника й будівничого. [...] Це є мова української вишивки і українського неначе писанка села, з його білими хатинами й вишневими садками...

...Люди живуть вічно, або вмирають тільки... тому, чи ми про них згадуємо чи ні. Найбільше окреслених форм набирає культ предків у родині. В опорі на родину, на її допомогу може й слаба одиниця визначатися, здобути признання й славу. Одному є потрібна допомога матеріальна, другому ціла атмосфера, заохота, почуття зв'язності, але фактом є, що родина стимулює діяльність.

...Динамічна концепція нації, яка запевнює вічність спільності й одиниці в тій спільності й завдяки тій спільності, скріплює почуття сили й активності, отже родить бажання динаміки, вияву, могутності, простору. Нація як найвища спільнота, як спільне добро, уможливаючи індивідуальне щастя й всебічний вияв, стає одночасно завдяки еманованому з себе почуттю сили чимсь абсолютним,

пошани й любови гідним... тож любов впливає з вдячності за можливість жити в нації повністю життям... Нація надає змісл життя одиниці, вона виправдовує його вчинки, вона вимагає від нього жертви й рішености на смерть. [...] нація стає місцем здійснення найшляхетніших поривів і повного вияву європейського індивідуалізму в усіх його видах.

...ролю націй на Сході заступає релігійна спільнота. [...] є ще деякі культури, які не належать ні сюди, ні туди. Маємо на увазі Росію. [...] саме на прикладі Росії можна зрозуміти, що Європа, не глядячи на свої контрасти, є гармонійна. [...] суть кризи у тому, що... *однобокий* техніцизм довів сьогодні до переваги раціоналізму, що культура сперта на *гармонійному* поєднанні контрастів *уступила на задній плян* перед однобокою цивілізацією. [...] Головна небезпека Європи в тому, що нам з такою яркістю виказує криза – в однобокому індивідуалізмі. [...] треба нам... не занедбувати плекати при тому вічні вартості, повноцінну особу, а не тільки егоїста, сповненого змаганням до вивищення себе за всяку ціну. [...] Своє слово при тому повинні сказати народи, яких структура виявляє більше насичення емоціоналізму...» [...]

Соціяльні інстинкти українців

[...] «Серед інстинктів окреме місце займають соціяльні інстинкти, себто ті, які зумовлюють соціяльне життя й постання спільнот. [...] Для характеристики народу важливі тільки ті з соціяльних інстинктів, які відрізняють даний народ від інших, чи визначають його належність до якогось культурного циклу. При цьому йдеться скоріше про кількісну різницю в силі виявлення даного інстинкту серед конкретної національної спільноти, ніж про брак якогось соціяльного інстинкту чи про наявність такого, який був би невідомий в інших спільнот...

Для соціяльного життя чи не основне значення має постава одиниці щодо колективу. З цього погляду треба відзначити дві протилежні тенденції: а) одиниця, живучи в спільноті й прагнучи спільноти, зберігає самостійність і

неповторну індивідуальність; б) одиниця розпливається в спільноті й втрачає своє обличчя. Обидві постави в житті мають свій відповідник у соціальному ладі, в побудові господарського життя, в інтерпретації історії та її сенсу тощо. Індивідуалістична постава характеристична для Європи. Колективістична – для Азії і Росії...

...Рівнобіжно як вияв інстинкту самопіднесення виявляється тенденція до стирання відмін між суспільними верствами, причому нижчі соціальні верстви старалися вибирати собі кращі права коштом вищих. Позитивно проявлявся інстинкт самопіднесення в зустрічі з окупантом. Неагресивні з природи предки українців не ставили опору варязькій інвазії, але їх свободолюбність, не зносячи рабства, незабаром примусила варягів послідовно обмежувати своє панування й розплинутися в місцевій стихії.

...Інстинкт самопіднесення проявився з окремою силою в відчутті національної гордості (зокрема щодо росіян, аж до поч. ХХ ст.). [...] В Україні не прищеплюється ні ідеал монархії, ні церковної ієрархічності... [...] українському народові не вистачає охоти шанувати авторитет. [...] Пошанування авторитету розвинулося в українців у формі пошанування ідеї, яка набирала сили закону. Український традиціоналізм зміцнює сильно формований авторитет ідеї і боротьбу за неї. [...] у козацтві поширилося бажання боротьби за віру, отже за ідею, а не за опанування чужих просторів... [...] Тип виформованого інстинкту боротьби без духу агресії проявився навіть в укріпленні земель, що призвело до постання численних оборонних городів...

...Як окремих вияв несення допомоги підкреслюємо в Україні наявність допомоги старим людям. Несення допомоги... проявляється в трьох напрямках: знизу вгору (готовність допомогти високо поставленим особам), згори вниз (допомога нижчим суспільним верствам) і в площині однієї соціальної *верстви* (солідарність стану, кляси). [...] найбільше розвинений інстинкт допомоги справді

потребуючим – німчим, бідним, калікам. [...] Сила інстинкту несення допомоги сприяла *стиранню границь між суспільними верствами...*

...Серед соціальних інстинктів важливе місце займає інстинкт життя в групах, від якого залежить усе соціальне життя, постання спільнот та їх організаційних форм. [...] Змагання до державного життя базується на інстинкті життя в групах». [...]

ЯСПЕРС Карл **Витоки історії та її мета**

[...] «Людина поселялася всюди, де була хоч маленька можливість жити. [...] Розвиток людини в доісторичну епоху – це становлення основних конститутивних властивостей людського буття; розвиток людини в історичну епоху – це розгортання раніше набутого змісту духовного і технічного характеру. [...] історія тягнеться близько 5 тис. років. [...] Доісторія – це час, коли відбулося становлення людської природи. [...] Ті крихітні дані про доісторію, які маємо... служать дзеркалом нашої сутності, що відкривають те, що іноді радше приховуємо від самих себе, про що за певних обставин забуваємо і що, несподівано перетворюючись на реальність, вражає нас і сприймається як катастрофа...

...*Перше становлення людини* – глибока таємниця, дотепер зовсім нам недоступна, незрозуміла. Можна, звичайно, фантазувати з приводу виникнення людини, однак такі фантазії дуже швидко виявляються безпідставними: уявлення про людину завжди існує вже в момент, до якого відносять її становлення. Ми... не знаємо, що таке людина, і це також стосується сутності нашого людського буття. [...] Біологічний розвиток створює спадкові властивості, історичний розвиток – тільки передачу досвіду. [...] в людській природі біологічні й історичні риси насправді нерозривно пов'язані. [...] В самій природі людини закладено те, що вона не може бути тільки частиною природи.. [...] Природа людини – це її штучність.

...Існує, очевидно, специфічно людський феномен – соціальне життя людей завершується утворенням держави. [...] Історія перетворила людину на істоту, що намагається вийти за свої межі. [...] Історія – це постійне й наполегливе просування вперед *окремих людей*. Вони закликають інших іти за ними.

...Техніка – це сукупність дій розумної людини, спрямованих на панування над природою... сучасна техніка зробила відчутними фатальні наслідки для людини. За допомогою сучасної техніки зв'язок людини з природою проявляється по-новому. [...] Виникає небезпека, що людина захлинеться в тій своїй другій природі, яку вона технічно створює... Смысл техніки полягає у звільненні від влади природи. [...] принцип техніки закладений у цілеспрямованому маніпулюванні матеріалами і силами для реалізації *призначення людини*...

...Технізація розповсюджується від підпорядкування природи до підпорядкування всього життя людини, до бюрократичного управління всім, до підпорядкування політики, навіть ігор і розваг... Людина вже не знає, що робити із своїм дозвіллям, якщо її вільний час не заповнюється технічно організованою діяльністю... Життя людини заповнюють газети і кіно, вона слухає новини і дивиться фільми, при цьому все воно набуває характеру механічної конвенціональності. [...] Але техніка не лише наближає нас до пізнаної у фізичних категоріях природи. Техніка відкриває перед нами новий світ і нові можливості існування у світі, а в цьому світі – нову близькість до природи. [...] Людина вже не може звільнитися від впливу створеної техніки. [...] зовсім очевидно, що в техніці закладено не лише безмежні можливості, але й безмежні небезпеки. Вся дальша доля людини залежить від того способу, через який вона підпорядковує собі наслідки технічного розвитку та їхній вплив на її життя...

...техніка – тільки засіб, сама собою вона не добра і не погана. Все залежить від того, що з неї зробить людина, чому вона служить, в які умови вона її ставить. [...] питання в тому, що за людина підпорядковує її собі, якою проявить себе людина за допомогою техніки... [...] Вплив техніки і ставлення до неї залежать від того духовного світу, від того типу мислення і поведінки, на який вона впливає...

...Держава, в якій діє свобода, заснована на законах, називається правовою державою. Свобода може бути завойована тільки у випадку, якщо влада долається правом... [...] До непорушності прав людини як особистості приєднується її право брати участь в житті суспільства. Тому свобода можлива тільки при *демократії*, тобто за можливої для всіх участі у виявленні волі...

...бути людиною – значить бути вільною; стати справжньою людиною – це сенс історії. [...] Адже людина – це не просто істота, керована інстинктом, не просто вмістилище розуму, але така істота, яка підносячись, ніби виходить за свої межі. Її сутність не вичерпується тим, що може служити предметом фізіологічного, психологічного чи соціологічного дослідження. Вона причетна до всеосяжного, що тільки й робить її самою собою. Ми називаємо це ідеєю, оскільки людина є дух, називаємо це вірою, оскільки вона є екзистенцією.

...Історія – це шлях людини до свободи під знаком віри. [...] Незавершеність людини та її історичність – одне і те саме. Межі людської природи виключають ряд можливостей. На Землі не може бути ідеального стану. Нема правильного світового устрою. Нема досконалої людини.

...Нема сумніву в тому, що космос – дещо нескінченно перевищуваний той зовнішній аспект, який доступний нашому дослідженню, дещо безконечно глибший від того, що поступово відкривається нам... [...] історія Землі довгий час була життям без людини. [...] Людина історична лише як духовна істота, але не як істота природна. [...] Історичність людини – це історичність багатоманітності.

...Подібність людей за всієї їхньої відмінності дуже велика...

...Одинична людина ніколи не буває досконалою, ідеальною людиною. Людина не є істотою завершеною або здатною бути завершеною...

...світову історію можна збагнути як розвиток за висхідною лінією, хоч який містить відступи й зупинки, але загалом зв'язаний з постійним зростанням досягнень, в які вносять свою лепту всі люди, всі народи... Однак це лише одна лінія цілого. Сама людська природа, етос людини, доброта і мудрість не піддаються такому розвитку. [...] Тому прогрес може бути в знанні, у техніці, у створенні передумов нових людських можливостей, але не в субстанції людини, не в її природі, можливість прогресу у сфері субстанційного спростовується фактами. [...] Прогрес дійсно приводить до єдності в галузі знання, але не до єдності людства. Така єдність можлива тільки в спілкуванні. [...] Єдність – не фактична даність, а мета... Метою вважають *свободу* і усвідомлення свободи. [...] Метою визнають *цивілізацію* і *гуманізацію людини*... велич людини, творчість духу, привнесення культури в суспільне життя, творіння генія. [...] культуру руйнували варвари...

...Єдність історії як повне єднання людства ніколи не буде завершена. Історія – рух під знаком єдності, підпорядкований уявленням та ідеям єдності...

Ідея людства стає конкретною і зримою лише в дійсній історії, в її цілісності. [...] історія не завершена, вона приховує в собі нескінченні можливості... [...] Розуміння історії в її цілісності виводить нас за межі історії». [...]

Духовна ситуація часу

[...] «Людина – істота, яка не тільки є, але й знає, що вона є. [...] людина – це дух, ситуація справжньої людини – її духовна ситуація. [...] Ми живемо в духовно незрівнянно багатшій можливостями й небезпеками ситуації, однак якщо ми не впораємося з нею, вона неминуче перетвориться на найнікчемніший час для людини, що виявилась

неспроможною. [...] буття людини – в якості існування в економічних, соціальних, політичних *ситуаціях*, від *реальності* яких залежить все інше, хоч не вони тільки роблять її дійсною. [...] У своєму соціологічному існуванні індивід неминуче займає визначене йому місце і тому не може бути присутнім повсюди однаковою мірою...

...*Знання свого світу* – єдиний шлях, на якому можна досягнути усвідомлення всієї величини можливого, перейти потім до правильного планування та дієвого рішення й нарешті набути тих поглядів і думок, які дозволять через філософування зрозуміти сутність людського буття. [...] Внутрішню позицію людини в цьому технічному світі називають діловитістю. Індивід розпадається на функції. Бути означає бути в справі. [...] Діловитість сприяє також безмежному інтересу до загальної сфери інстинктивного; це виражається у захопленні масовим і дивовижним, створенням техніки, величезними згромадженнями народу, публічними сенсаціями, викликаними справами, щастям і спритністю окремих індивідів... в іграх, пригодах і навіть у здатності ризикувати життям. [...] Оскільки загальна діловитість потребує *простоти, зрозумілої кожному*, вона веде до *єдиного прояву людської поведінки у всьому світі*. Єдиними стають не лише моди, але й правила спілкування, жести, манери говорити, характер повідомлень... етос спілкування... Там, де мірою людини є середня продуктивність, індивід як такий не вартий уваги. [...] він – загальне, не він сам. [...] Здається, що об'єктивована, відірвана від свого коріння людина втрачає саме існування. [...] держава, суспільство, фабрика, фірма – все це підприємства на чолі з бюрократією. [...] Маса і апарат зв'язані одне з одним. [...] Він повинен орієнтуватися на властивості маси: на виробництві – на робочу силу маси, у продукції – на цінності маси споживачів. [...] Властивість маси як публіки полягає в ілюзорному уявленні про своє значення як великої кількості людей; вона складає свою думку загальною... Ця думка

йменується “громадською думкою”. Вона є фікцією думки всіх... [...] вона... неосяжна... завжди ілюзорна... Для розчленованої в апараті маси головне значення має *фікція рівності*. [...] Для впливу на масу потрібна *реклама*. [...] Недоступне й називається далеким від життя...

...Однак людина як окремих індивід ніколи повністю не розчиняється в порядку існування, яке складає йому буття тільки як функцію, потрібну для збереження цілого...

...Те, що впродовж тисячоліть становило світ людини, в теперішній час ніби зазнало краху. [...] Все охоплено кризою, незбагненою і неосяжною у своїх причинах, яку неможливо відхилити, а можна тільки прийняти як долю, терпіти й долати.

...Всі технічні й економічні проблеми набувають планетарного характеру. Земна куля стала не тільки сферою переплетення економічних зв'язків і єдності технічного панування над існуванням; дедалі більше людей бачить в ній єдиний замкнений простір, в якому вони поєднані для розвитку процесу своєї історії. [...] Об'єднання людей земної кулі привело до процесу *нівелювання*....

...Сенсові порядку існування суспільства людина служить працею, що забезпечує її власне існування в цьому суспільстві. [...] Можливість миру, до якого прагнуть, могла би стати реальною завдяки тому, що технічний розвиток зброї заставить визнати неможливість війни в Європі, оскільки в умовах обмеженого простору нападника буде також знищено....

...Виховання людини – процес, який повторюється стосовно кожного індивіда. [...] Освіта робить індивіда через його буття співучасником у знанні цілого. Людина тим рішучіше може стати сама собою, що яснішим і наповненішим є світ, з яким її власна дійсність становить єдність. [...] виховання визначає майбутнє людське буття; занепад виховання був би занепадом людини. [...] хто завоює молодь – володітиме майбутнім.

...Оскільки людина є тільки в суспільстві, якому зобов'язана існуванням, традицією і завданнями, її природу треба вивчати лише через вивчення суспільства. [...] Без соціології неможливо займатися політикою. Без психології ніхто не зможе впоратися із складнощами ні в собі самому, ні в стосунках з іншими. Без антропології було б втрачено усвідомлення темних глибин того, в чому ми дані собі. [...] Соціологія, психологія і антропологія вчать розглядати людину як об'єкт, який треба вивчати на основі дослідних даних... [...] так можна й справді дізнатись щось про людину, але не саму людину. [...] Для індивіда зовсім не обов'язково бути тим, чим його конструює соціологія, психологія чи антропологія. [...] пізнанню людини прийшов кінець, коли було осягнуто, що його межа перебуває в екзистенції...

...Людина не може бути завершеною, для того, щоб бути, вона має змінюватися в часі... [...] *основне питання часу* зводиться, очевидно, до того, чи можлива ще незалежна людина, що сама визначає свою долю.

...Духовна ситуація потребує сьогодні свідомої боротьби людини, кожної людини за її справжню сутність. Вона повинна вистояти в цій боротьбі»... [...]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Аквінський Тома. Коментарі до Арістотелевої «Політики». / Перекл. з латини О. Киселюка. Київ : Основи, 2003. 794 с.

Андрущенко Віктор. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст) : Підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Тандем, 2000. 416 с.

Антология мировой философии: в 4-х т. Т. 1, ч. 1, ч. 2. Москва: Мысль, 1969. 936 с.

Антология мировой философии: в 4-х т. Т. 2. Москва : Мысль, 1970. 776 с.

Антология мировой философии: в 4-х т. Т. 3. Москва : Мысль, 1971. 760 с.

Антология мировой философии: в 4-х т. Т. 4. Москва : Мысль, 1972. 708 с.

Бердяев Н. А. О назначении человека. Москва : Республика, 1993. 383 с.

Бердяев Н. А. Царство Духа і Царство Кесаря. Москва : Республика, 1995. 383 с.

Берлін Ісає. Чотири есе про свободу. / Перекл. з англ. О. Коваленка. Київ : Основи, 1994. 272 с.

Бжезінський Збігнєв. Вибір: світове панування чи світове лідерство. / Перекл. з англ. А. Іщенка. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 103 с.

Бубер М. Два образа веры. Москва : ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. 592 с.

Вассиян Юліян. Одиниця і суспільність (Суспільно-філософські нариси). Торонто : Золоті ворота, 1957. 91 с.

Вассиян Юліан. Твори. Т. І. Степовий сфінкс. Суспільно-філософські нариси. Торонто : Євшан-Зілля, 1972. 288 с.

Вебер М. Избранные произведения. / Пер. с нем. / Сост. общ. ред и послесловие Ю. М. Давыдова). Прогресс, 1990. 808 с.

Великий українець : Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Упоряд., підгот. текстів, комент., приміт. А. П. Демиденка; Київ : Веселка, 1992. 551 с.

Вернадський Володимир. Вибрані праці. Київ : Наук. Думка, 2005. 301 с.

Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. Київ : Криниця, 1991. 128 с.

Винниченко Володимир. Конкордизм. Система будівництва щастя: етико-філософський трактат. Київ : Укр. письменник, 2011. 335 с.

Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Пер. з нім. Анатолій Онишко. Львів : Літопис, 2000. 320 с.

Гаврилишин Богдан. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові. Вид. 3-тє, допов. Київ : Унів. вид-во «Пульсари», 2009. 248 с.

Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории. / Пер. А. М. Водана. С.-Петербург : Наука, 1993. 480 с.

Гегель Г. В. Ф. Философия права. / Пер. с нем. Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. Москва : Мысль, 1990. 524 с.

Гельвецій Клод Адріан. Про людину, її розумові здібності та її виховання. Пер. з фр. Валер'яна Підмогильного. Київ : Основи, 1994. 416 с.

Гоббс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. / Перекл. з англ. Ростислав Димерець. Київ : Дух і Літера, 2000. 600 с.

Гоголь Н. В. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 7. Москва : Правда, 1984. 527 с.

Грашши А. Тюремные тетради. В 3 ч. Ч. 1 / пер. с ит. Москва : Политиздат, 1991. 560 с.

Донцов Дмитро. Дух нашої давнини. Друге вид. Дрогобич : Відродження, 1991. 341 с.

Драгоманов М. П. Вибране. («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Київ : Либідь, 1991. 628 с.

Информационное общество. Сб. Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2004. 507 с.

Історія української філософії: Хрестоматія. Упорядник М. В. Кашуба. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 356 с.

Історія філософії України: Хрестоматія: Навч. посібник / Упорядники М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993. 560 с.

Карсавин Л. П. Философия истории. С.-Петербург : А. О. Комплект, 1993. 351 с.

Кемеров В. Е., Керимов Т. Х. Хрестоматия по социальной философии. Москва : Академический Проект, 2001. 576 с.

Кістяківський Б. О. Вибране / Пер. з рос. Л. Г. Малишевської, упоряд., передмова і примітки Л. П. Депенчук. Київ : Абрис, 1996. 512 с.

Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами, внесеними згідно із законом № 222-IV від 8.12.2004, ВВР, 2005, № 2, ст. 44. Харків : Фоліо, 2008. 48 с.

Кремень В. Г. Філософія національної ідей. Людина. Освіта. Соціум. Київ : Грамота, 2007. 576 с.

Кропоткін П. А. Этика: Избранные труды. Москва : Политиздат, 1991. 496 с.

Кузьмин С. А. Социальные системы: опыт структурного анализа. Москва : Наука, 1996. 191 с.

Культурология. XX век. Антология. Москва : Юрист, 1995. 703 с.

Кууси П. Этот человеческий мир. / Пер. с англ. М. Бланко и Л. Седова. Общ. ред. и вст. ст. Э. А. Араб-Оглы. Москва : Прогресс, 1988. 368 с.

Липа Юрій. Призначення України. Львів : Просвіта, 1992. 270 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 554 с. Т. 2. 573 с.

Лукач Д. К антологии общественного бытия. Прологомены. / Пер. с нем. Общ. ред. и вст. ст. И. С. Нарского и М. А. Хевеши. Москва : Прогресс, 1991. 412 с.

Маркс К. Економіко-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 42. Київ : Політвидав, 1980. 506 с.

Мей Крістофер. Інформаційне суспільство. Скептичний погляд. / Пер. з англ. Київ : «К. І. С.», 2004, XIV с., 220 с.

Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Т. II. Церква і суспільне питання. Кн. 1. Пастирське вчення та діяльність. / За ред. Андрія Кравчука. Львів : Вид-во Отців Василіян «Місіонер», 1998. 571 с.

Мир философии. Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. Москва : Политиздат, 1991. 624 с.

Мор Томас. Утопия. / Пер. с латин. Ю. М. Каган. Вст. ст. И. Н. Осиновского. Москва : Наука, 1978. 415 с.

Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. Москва : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. 832 с.

Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. О пользе истории для жизни : Сборник / Пер. с нем. Минск : ООО «Попурри», 1997, 512 с.

Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое; Веселая наука; Злая мудрость.: Сборник / Пер. с нем. Минск : ООО «Попурри», 1997. 704 с.

Ортега-і-Гассет, Хосе. Бунт мас. / Пер. з еспанського Вольфрама Бартгардта. Видання організації оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ). Нью Йорк, 1965. 159 с.

Парсонс Т. Система современных обществ. / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой. Москва : Аспект Пресс, 1998. 270 с.

Паскаль Блез. Думки / Пер. з фр. Київ : Дух і Літера, 2009. 704 с.

Печчеи А. Человеческие качества. / Пер. с англ. О. В. Захаровой. Москва : Прогресс, 1985. 312 с.

Платон. Діалоги. Пер. з давньогр. Київ : Основи, 1999. 395 с.

Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : Хрестоматія. / За ред. О. І. Семківа. Львів : Світ, 1996. 800 с.

Поппер Карл. Відкрите суспільство і його вороги: / Пер. з англ. О. Коваленка. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 444 с. Т. 2. 494 с.

Риккерт Г. Філософія життя. Минск : Харвест; Москва : АСТ, 2000. 240 с.

Святий Августин. Сповідь. / Пер. з латин. Ю. Мушака. Київ : Основи, 1997. 310 с.

Сенека, Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія. / пер. з латин. А. Содомори. Київ : Основи, 1999. 603 с.

Сковорода Григорій. Повне зібрання творів у двох томах. Київ : Наук. Думка, 1973. Т. 1. 531 с. Т. 2. 574 с.

Сорокін П. А. Человек. Цивилизация. Общество. / Пер. с англ. Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.

Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. / Пер. с англ. Москва : ИНФРА-М, 1999. XXVI, 262 с.

Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. / Пер. с англ. Под ред. Н. А. Рубакина. Минск : Совр. литератор, 1998. 1408 с.

Стефаник В. Вибране. Ужгород: Карпати, 1979. 392 с.

Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник. / Упоряд. Віталій Лях. Київ : Либідь, 1996. 384 с.

Тейяр де Шарден, П. Феномен человека. Сб. / Пер. с фр. Сост. и предисл. В. Ю. Кузнецов. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. 553[7] с.

Тойнби А. Дж. Постигание истории. / Пер. с англ. Сост. Огурцов А. П., Вст. ст. Уколовой В. И. Москва : Прогресс, 1991. 736 с.

Тоффлер Э. Метаморфозы власти. / Пер. с англ. Москва : ООО Изд-во АСТ, 2003. 669 с.

Тоффлер Э. Третья волна. / Пер. с англ. Москва : Изд-во АСТ, 2002. 776 с.

Тоффлер Э. Шок будущего. / Пер. с англ. Москва: АСТ Москва, 2008. 557 с.

Уайтхед А. Избранные работы по философии. / Пер. с англ. Сост. И. Т. Касавин, Общ. ред. и вст. ст. М. А. Кисселя. Москва : Прогресс, 1990. 718 с.

Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення). Навч. посіб. / За ред. академіка НАН України Л. В. Губерського. Київ: Знання, 2009. 621 с.

Філософія політики: Хрестоматія: в 4 т. Т. IV. Київ. Знання України, 2003. 429 с.

Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії: Навч. посібник. Київ: Україна, 2000. 512 с.

Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика. Москва: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков : Фолио, 1999. 1056 с.

Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах . Т. 45. Філософські праці. Київ : Наук. думка, 1986. 575 с.

Франк С. Л. Духовные основы общества. Москва : Республика, 1992. 511 с.

Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. / Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева: Пер. Москва : Политиздат, 1989. С. 94–142.

Фромм Э. Душа человека. / Пер. Москва: Республика, 1992. 430 с.

Фромм Э. Здоровое общество. / Пер. с англ. Т. Банкетовой. Москва: АСТ; АСТ Москва: Хранитель. 2006. 539 с.

Фромм Еріх. Мати чи бути? / Пер. з англ. Київ : Укр. письменник, 2010. 222 с.

Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. Випуск 37–38. Україна: філософський спадок сторіч. Київ : 2000. 804 с.

Читанка з історії філософії: в 6 кн. Під. ред. Г. І. Волинки. Кн. 1. Філософія Стародавнього світу. Київ : Довіра, 1992. 207 с.

Шевченко Тарас. Твори у 5 т. Т. 1. 407 с. Т. 2. 415 с. Т. 5. 543 с. Київ : Дніпро. 1970.

Шеллинг Ф. В. Сочинения / Пер. с нем. М. И. Левиной, А. В. Михайлова. Москва : Мысль, 1998. 1664 с.

Шлемкевич Микола. Загублена українська людина. Київ : МП «Фенікс». 1992. III–XIV + 159 с.

Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность / Общ. ред., сост., вступ. ст. А. А. Гусейнова и А. П. Скрипника. Москва : Республика, 1992. 448 с.

Юркевич Д. П. Вибране. / Пер. з рос. В. П. Недашківського; упоряд., передмова й примітки А. Г. Тихолаза. Київ : Абрис, 1993. 416 с.

Янів Володимир. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1993. 217+XIII с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. / Пер. с нем. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

ХРЕСТОМАТІЯ:
навчальний посібник

Упорядники:

Михайло ГОЛЯНИЧ, Юрій МОСКАЛЕНКО



За редакції *Ярослава Довгана*
Верстка *Стефанії Шеремети*
Коректура *Лідії Левицької*

Видавництво «Лілея-НВ»
А/С 250,
м. Івано-Франківськ, 76018
e-mail: lileyanv@gmail.com
Свідоцтво ІФ №8 від 28.12.2000 р.